MILOVAN DJILAS

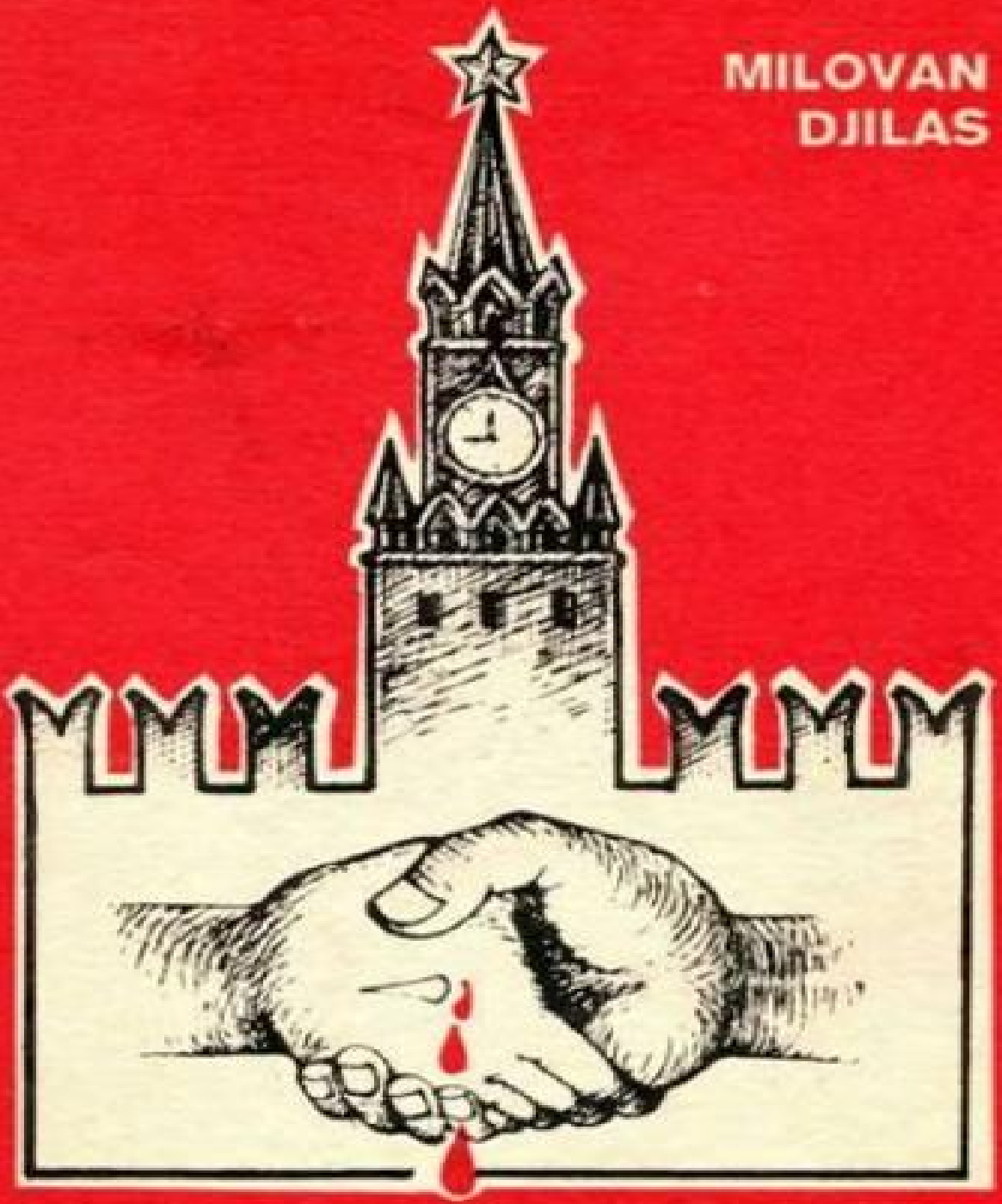

ÎNTÎLNIRI CU STALIN

MILOVAN DJILAS
ÎNTÂLNIRI CU STALIN
Traducere şi postfaţă de *Dorin Gămulescu*
Editura Europa
Craiova

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE

ENTUZIASME

ÎNDOIELI

DEZILUZII

CONCLUZIE

PERSONALITATEA LUI STALIN

POSTFAŢĂ Întâlnire cu Milovan Djilas

În memoria lui Anurin Bevan

CUVÂNT ÎNAINTE

Este în firea amintirii omeneşti să se elibereze de elementele de prisos; în ea dăinuie numai ceea ce prezintă importanţă pentru raporturile ulterioare. Însă aceasta constituie şi partea ei slabă: ea nu poate să nu fie părtinitoare, să nu modifice realitatea trecută în funcţie de nevoile actuale şi de speranţele viitoare.

Conştient de aceasta, m-am străduit să expun cât mai exact faptele prezentate în această carte. Iar dacă totuşi, în ciuda acestei străduinţi, memoria mea nu este lipsită de influenţa gândirii actuale, aceasta nu trebuie să ţie atribuit nici relei intenţii şi nici atitudinii mele părtinitoare de luptător, ci mai degrabă amintitei însuşiri a memoriei înseşi şi tendinţei ca, pe baza concepţiilor mele actuale, să pun în lumină întâlniri şi evenimente din trecut.

în această carte nu există multe lucruri care să nu ţie cunoscute cititorului versat din memorialistica şi din literatura publicate până în prezent. Însă, dat fiind că orice eveniment este mai bine înţeles şi mai

plastic abia după ce a fost luminat din mai multe unghiuri şi cu mai multe amănunte, am considerat că nu va fi de prisos dacă voi spune şi eu câte ceva. Împărtăşind punctul de vedere că oamenii şi raporturile umane sunt mai importanţi decât faptele nude, lor le-am şi acordat cea mai mare atenţie. Iar dacă în carte se află şi lucruri care ar putea fi numite literaturizare, aceasta de asemenea trebuie să fie atribuit mai puţin modalităţii mele de expunere decât dorinţei de a face obiectul mai interesant, mai clar şi mai veridic.

Lucrând la autobiografie, prin 1955 sau 1956 mi-a venit ideea să separ întâlnirile mele cu Stalin într-o cărticică aparte, care ar putea să fie publicată separat. În curând însă am ajuns în închisoare, iar acolo nu era potrivit să mă ocup cu acest fel de naivitate literară, având în vedere că aceasta, chiar dacă se referea la trecut, nu putea să nu atingă şi raporturile politice contemporane.

Abia după ieşirea din închisoare în ianuarie 1961, am revenit la vechea idee. De bună seamă, de data aceasta, luând în consideraţie condiţiile schimbate şi evoluţia propriilor mele concepţii a trebuit să abordez această temă puţin diferit. Mai exact, am acordat o atenţie sporită laturii psihologice, umane. În afară de aceasta, deşi în multe privinţe ne aflăm departe de Stalin, despre el se scrie încă atât de contradictoriu şi esenţa lui este într-o mare măsură încă vie, încât am considerat necesar ca şi eu, sprijinindu-mă pe propriile impresii şi experienţe, să ofer în final concluzii privind personalitatea lui, într-adevăr enigmatică.

însă mai presus de orice pe mine mă animă nevoia interioară de a nu lăsa nespus nimic din ceea ce ar putea prezenta importanţă pentru cei care scriu istoria şi mai cu seamă pentru cei care luptă pentru o existenţă umană mai liberă.

în orice caz, atât eu, cât şi cititorul ar trebui să fim satisfăcuţi dacă adevărul a rămas nedeformat, chiar dacă se prezintă învăluit în pasiunile şi reflecţiile mele, căci trebuie să ne împăcăm şi cu faptul că adevărul despre oameni şi despre raporturile umane, oricât de deplin ar fi, nu poate să nu fie adevărul unor oameni concreţi, al oamenilor aparţinând unei epoci date.

ENTUZIASME

1

Prima misiune străină la Comandamentul suprem al Armatei de eliberare naţională şi al detaşamentelor de partizani din Iugoslavia a fost cea

britanică; ea a aterizat în mai 1943. Misiunea militară sovietică a venit nouă luni mai târziu, în februarie 1944.

La scurt timp de la sosirea misiunii militare sovietice, s-a hotărât ca o misiune militară iugoslavă să fie trimisă la Moscova, cu atât mai mult cu cât o misiune similară exista deja pe lângă comandamentul britanic corespunzător. Dorinţa de a trimite o misiune la Moscova a apărut în cadrul Comandamentului suprem, respectiv printre membrii Comitetului Central al Partidului Comunist din Iugoslavia, care la data aceea lucrau în comandament. Cred că ea a fost adusă la cunoştinţa şefului misiunii sovietice, generalul Korneev, de către Tito personal, însă este absolut sigur că problema aceasta a fost rezolvată printr-o telegramă a guvernului sovietic.

Trimiterea misiunii la Moscova avea pentru iugoslavi o însemnătate multiplă, iar misiunea însăşi avea un caracter deosebit şi în multe privinţe sarcini deosebite de cele ale misiunii de pe lângă comandamentul britanic.

După cum se ştie, mişcarea de partizani şi de rezistentă din Iugoslavia împotriva ocupantului şi susţinătorilor lui autohtoni a fost organizată de Partidul Comunist din Iugoslavia. Rezolvându-şi problemele naţionale prin cele mai aspre forme de război, partidul continua să se considere nu numai membru al mişcării comuniste mondiale, ci şi inseparabil de Uniunea Sovietică, „patria socialismului”.

Organul cel mai restrâns al partidului, Biroul politic, cunoscut mai popular sub denumirea abreviată „Politbiro”, a reuşit să menţină pe toată perioada războiului legătura prin radio cu Moscova. Formal, aceasta era legătura cu Internaţionala comunistă (Comintern), însă în acelaşi timp însemna şi legătura cu guvernul sovietic.

Condiţiile deosebite de luptă şi de activitate ale mişcării revoluţionare au provocat în mai multe rânduri neînţelegeri cu Moscova.

Printre cele mai importante, amintesc pe următoarele:

1. Moscova nu reuşea în niciun chip să înţeleagă pe deplin realitatea revoluţionară iugoslavă, adică faptul că în Iugoslavia, în cadrul luptei împotriva ocupantului, se desfăşura în acelaşi timp o revoluţie internă. La baza acestei neînţelegeri se afla temerea guvernului sovietic că aliaţii ei de vest, în primul rând Marea Britanie, i-ar putea reproşa că prin intermediul filialelor sale comuniste foloseşte situaţia grea provocată de război în ţările ocupate pentru răspândirea revoluţiei şi influenţei sale. Lupta comuniştilor iugoslavi, aşa cum se întâmplă de regulă cu fenomenele noi, depăşea cadrul

concepţiilor obişnuite şi intereselor necontestate ale statului şi guvernului sovietic.

2. Moscova nu înţelegea nici particularităţile războiului din Iugoslavia. Oricât se entuziasmau nu numai soldaţii care luptau pentru apărarea fiinţei naţionale a ruşilor împotriva invaziei fasciste germane, ci şi cercurile oficiale sovietice de lupta dusă de iugoslavi, aceste cercuri o subapreciau totuşi prin însuşi faptul că o identificau cu partizanii lor şi cu formele acestora de luptă. Partizanii din Uniunea Sovietică au constituit o forţă auxiliară, cu totul secundară, a Armatei roşii, şi nu au ajuns niciodată să fie o armată regulată. Pornind de la propria experienţă, vârfurile sovietice nu puteau să înţeleagă că partizanii iugoslavi pot evolua, se pot dezvolta în armată şi în putere de stat şi că prin însuşi acest fapt vor căpăta cu timpul o formă şi interese deosebite de cele sovietice, o formă proprie de existenţă.

în legătură cu aceasta, pentru mine a avut o importanţă deosebită, poate chiar crucială, următorul moment:

în cursul aşa-numitei ofensive a patra din martie 1943, s-a ajuns la tratative între Comandamentul suprem şi Comandamentul german. Pretextul tratativelor a fost schimbul de prizonieri, însă esenţa lor se reducea la a-i determina pe nemţi să recunoască partizanilor dreptul de parte angajată în război, adică de a se pune capăt uciderii reciproce a răniţilor şi a prizonierilor. De altfel acesta era momentul în care Comandamentul suprem, grosul trupelor revoluţionare şi mii de răniţi se aflau în pericol de moarte, iar nouă ne era necesară orice pauză pe care am fi putut-o obţine. Despre toate acestea trebuia înştiinţată Moscova. Insă noi eram conştienţi — Tito deoarece cunoştea Moscova, iar eu şi Rankovic mai mult instinctiv — că nu trebuie să i se spună totul. I s-a comunicat doar că tratăm cu nemţii un schimb de prizonieri. Însă acolo, la Moscova, ei nici nu au încercat să înţeleagă situaţia noastră, ci au început să se îndoiască de noi, în ciuda râurilor de sânge pe care le vărsasem, şi ne-au răspuns în termeni foarte tăioşi. Îmi amintesc — ne aflam atunci într-o moară lângă râul Rama în ajunul forţării Neretvei din februarie 1943 — cum a reacţionat Tito la toate acestea: noi suntem în primul rând datori să ne îngrijim de armata noastră şi de poporul nostru.

Aceasta a fost prima dată când cineva din Comitetul central a formulat în mod deschis o părere neidentică cu cea a Moscovei. Iar aceasta a fost şi prima dată când conştiinţa mea, independent de cuvintele lui Tito, dar nu

fără legătură cu ele, a fost izbită de strălucirea acestei neidentităţi, dacă vrem să rezistăm în încleştarea pe viaţă şi pe moarte dintre lumile opuse.

3. La 29 noembrie 1943, la Jajce, în cadrul celei de-a doua sesiuni a Vecei antifasciste, au fost adoptate hotărâri care au însemnat de fapt legiferarea noii orânduiri sociale şi de stat din Iugoslavia. În acelaşi timp a fost format Comitetul naţional ca guvern provizoriu al Iugoslaviei. Pregătind aceste hotărâri la şedinţele Comitetului central al Partidului comunist, am adoptat poziţia că Moscova nu va fi înştiinţată până ce nu va fi totul încheiat. Ştiam din experienţa anterioară cu Moscova şi din linia directoare a propagandei sale că ea nu va fi capabilă să înţeleagă demersul nostru. Şi, într-adevăr, reacţia Moscovei la aceste hotărâri a fost#atât de negativă, încât unele părţi ale ei au fost omise de staţia de radio „Iugoslavia liberă", care dealtminteri funcţiona în Uniunea Sovietică pentru necesităţile mişcării de rezistenţă din Iugoslavia. Guvernul sovietic deci nu a înţeles cel mai important act al revoluţiei iugoslave, care o transforma într-o orânduire nouă şi o aducea pe scena mondială. Abia după ce a devenit evident că Occidentul reacţionează cu înţelegere la hotărârile de la Jajce, Moscova şi-a schimbat poziţia şi s-a acomodat la realităţi.

însă, cu toată amărăciunea acestor experienţe, a căror însemnătate au putut-o înţelege abia după ruptura cu Moscova din 1948, în pofida unor altfel de forme de existenţă, comuniştii iugoslavi se considerau nu numai legaţi din punct de vedere ideologic de Moscova, ci şi adepţii ei cei mai consecvenţi. Deşi realităţile vieţii revoluţionare, ca şi celelalte realităţi, îi separau de Moscova tot mai consecvent şi ireconciliabil, ei le considerau tocmai pe acestea — şi mai ales succesele din revoluţie — drept o confirmare a legăturilor cu Moscova şi cu schemele ideologice recomandate de ea. Moscova însemna pentru ei nu numai centrul politic şi spiritual, ci şi realizarea unui ideal, de fapt abstract, „societatea fără clase", ceva care nu numai că le-a uşurat şi le-a îndulcit sacrificiile şi suferinţele, ci le-a şi justificat existenţa în ochii proprii.

Partidul era nu numai unitar din punct de vedere ideologic, ca şi cel sovietic, ci unul dintre elementele esenţiale ale structurii şi activităţii sale îl constituia fidelitatea faţă de conducerea sovietică. Stalin nu era numai conducătorul incontestabil şi genial, ci şi încarnarea ideii însăşi şi a visatei societăţi noi. Această idolatrie a personalităţii lui Stalin şi, mai mult sau mai puţin, a tot ce venea din Uniunea Sovietică căpăta forme şi proporţii iraţionale. Orice acţiune a guvernului sovietic, de exemplu atacarea

Finlandei, orice fenomen negativ din Uniunea Sovietică, de exemplu procesele şi epurările, erau justificate şi motivate, ba mai mult, care poate apărea şi mai ciudat: comuniştii reuşeau să se autoconvingă de necesitatea şi de adevărul acestor aspecte şi, mult mai uşor decât aceasta, să alunge din conştiinţă faptele neplăcute şi să le uite.

Printre noi comuniştii se aflau oameni cu un simţ estetic dezvoltat şi cu o vastă cultură literară şi filosofică, şi cu toate acestea ne entuziasmam nu numai de concepţiile lui Stalin, ci şi de „perfecţiunea" formei sale. Eu însumi în discuţii am atras de multe ori atenţia asupra stilului de cristal, asupra logicii pătrunzătoare şi armoniei expunerilor lui Stalin, ca expresie a celei mai înalte înţelepciuni, deşi nici atunci nu mi-ar fi fost deloc greu ca. La un alt autor cu aceleaşi însuşiri să observ că, de fapt, este vorba de lipsă de culoare şi de sărăcie a mijloacelor, de un amestec nepotrivit de jurnalistică vulgară şi Biblie. Uneori aceasta lua şi forme ridicole: se considerase în mod serios că războiul se va încheia în 1942, cum spusese Stalin, iar când aceasta nu s-a întâmplat, prorocirea a fost dată uitării fără ca prorocul să fi pierdut ceva din forţa sa supraomenească. În realitate, cu comuniştii iugoslavi se petrecea la fel cu toţi aceia care, de-a lungul întinsei istorii umane, şi-au subordonat destinul lor omenesc în exclusivitate unei singure idei: în mod inconştient ei imaginau Uniunea Sovietică şi pe Stalin aşa cum le erau necesari pentru lupta proprie şi pentru justificarea ei.

Prin urmare, misiunea militară iugoslavă pleca la Moscova cu reprezentări ideale despre guvernul sovietic şi Uniunea Sovietică, pe de o parte, iar pe de alta cu nevoile ei de ordin practic. Aparent, ea semăna cu misiunea trimisă la britanici, însă după componenţă şi concepţii însemna în acelaşi timp şi o neformală stabilire de contact cu o conducere politică având aceleaşi concepţii şi aceleaşi scopuri. Mai simplu spus, misiunea trebuia să aibă şi caracter militar, şi caracter partinic.

2

De aceea nu este deloc întâmplător că Tito, în afară de generalul Vladimir Terzic, în misiune m-a inclus şi pe mine ca activist de partid la nivel superior, fiind de câţiva ani membru al celui mai restrâns organ de partid. Şi ceilalţi membri ai misiunii au fost aleşi în mod asemănător: activişti de partid sau militari, iar printre ei şi un specialist în probleme economice. Din misiune făcea parte şi fizicianul Pavle Savic, specialist în fizică atomică, însă acesta fusese inclus pentru a-şi putea continua activitatea ştiinţifică la Moscova. Toţi eram în uniforme şi eu aveam gradul de general. Consider că

la alegerea mea a contribuit şi faptul că ştiam bine ruseşte — limba o învăţasem în închisoare —, precum şi faptul că nu mai fusesem în Uniunea Sovietică şi nici nu eram împovărat cu vreun trecut de fracţionist sau deviator. Nici ceilalţi membri ai misiunii nu mai fuseseră în Uniunea Sovietică şi niciunul dintre ei nu ştia bine ruseşte.

Era la începutul lunii martie 1944.

S-au scurs câteva zile până ce au fost întruniţi şi echipaţi membrii misiunii. Uniformele noastre erau vechi şi felurite, iar uniformele noi, nedispunându-se de suficientă stofă, erau făcute din costumele luate ca pradă de la ofiţeri italieni. Trebuia să avem şi paşapoarte pentru tranzitul prin ţinuturile controlate de britanici şi americani, aşa că documentele au fost tipărite la repezeală. Acestea erau primele paşapoarte ale noului stat iugoslav şi purtau semnătura personală a lui Tito.

Aproape spontan a apărut propunerea ca lui Stalin să i se trimită cadouri. Dar ce fel de cadouri şi de unde? Împrejurimile imediate — Comandamentul suprem se afla atunci la Drvar — erau în majoritate sate incendiate şi jefuite şi târguşoare pustiite. Totuşi s-a găsit soluţia ca lui Stalin să i se ducă una dintre puştile confecţionate în fabrica partizanilor de la Uzice 1941, şi cu chiu cu vai abia a fost găsită. Însă şi din alte sate au început să sosească daruri: trăistuţe, prosoape, haine ţărăneşti şi încălţăminte. Am ales ce era mai bun. Printre altele se aflau şi opinci de piele netăbăcită şi, în genere, totul era sărăcăcios şi primitiv. Dar tocmai pentru că toate se prezentau astfel — mărinimie simplă a oamenilor de rând — am hotărât că totul trebuia să fie luat cu noi.

Misiunea avea sarcina să acţioneze pentru organizarea ajutorului sovietic acordat Armatei de eliberare naţională a Iugoslaviei, în acelaşi timp, Tito ne-a încredinţat sarcina de a acţiona prin intermediul guvernului sovietic sau prin alte canale în scopul de a se începe repartizarea ajutorului U.N.R.R.A. Pentru teritoriile eliberate ale Iugoslaviei. De la la guvernul sovietic trebuia solicitat un împrumut de 200 000 de dolari pentru acoperirea cheltuielilor misiunilor noastre din vest; Tito a accentuat faptul că trebuia să declarăm că această sumă şi ajutorul în arme şi medicamente vor fi înapoiate după eliberarea ţării.

Misiunea trebuia să ia cu sine arhiva Comandamentului suprem, respectiv a Comitetului central al Partidului comunist.

Dar lucrul cel mai important era că trebuia să tatonăm guvernul sovietic în legătură cu posibilităţile de recunoaştere a Comitetului naţional ca

guvern provizoriu legal şi, prin intermediul guvernului sovietic, să acţionăm în această direcţie la aliaţii occidentali.

Legătura cu comandamentul suprem trebuia menţinută prin intermediul misiunii sovietice, însă putea folosi şi vechea legătură prin Comintern.

Pe lângă aceste sarcini ale misiunii, la despărţire Tito mi-a cerut să cercetez la Dimitrov, respectiv la Stalin, în caz că voi reuşi să ajung până la el, dacă are vreo observaţie în legătură cu activitatea partidului nostru.

Această cerere a lui Tito avea un caracter pur formal: sublinierea disciplinei în raport cu Moscova, întrucât el era, desigur, cel mai convins că Partidul comunist din Iugoslavia era singurul care îşi trecuse în mod strălucit examenul. S-a adus vorba şi despre emigraţia iugoslavă de partid, iar poziţia lui Tito era aceea că nu trebuia să ne amestecăm în adresarea de acuzaţii reciproce, mai cu seamă în cele care se refereau la forurile şi la activiştii sovietici. Totodată Tito mi-a atras atenţia că trebuie să mă feresc de secretare, că sunt de toate felurile, ceea ce eu am înţeles nu numai ca o recomandare deja tradiţională a partidului, ci şi ca o recomandare de a nu mă implica în nimic care ar pune în pericol prestigiul şi caracterul specific al partidului iugoslav şi al comunistului iugoslav.

Toată fiinţa mea fremătа de presimţirea apropiatei, cât mai apropiatei întâlniri cu Uniunea Sovietică, cu ţara care pentru prima oară în istorie — credeam eu cu o convingere mai tare decât piatra — a devenit visul neîntinat al visătorului, al abnegaţiei luptătorilor şi al pătimirii martirilor, ţara după care am tânjit şi pentru care am fost schingiuit în închisori şi pentru care am urât şi am vărsat sânge omenesc, fără să-l cruţ nici pe cel al propriilor mei fraţi.

însă simţeam şi tristeţe, nu era uşor să-ţi laşi tovarăşii în aprigă încleştare şi ţara angajată în luptă pe viaţă şi pe moarte şi pârjolită în focul bătăliilor.

Mi-am luat rămas bun de la misiunea sovietică cu mult mai cordial decât se desfăşurau întâlnirile cu ea, m-am îmbrăţişat cu tovarăşii noştri, de asemenea emoţionaţi, şi m-am îndreptat spre aerodromul improvizat în apropiere de Bosanski Petrovac. Aici am petrecut o zi întreagă, timp în care am vizitat aerodromul şi am discutat cu personalul său, care avea deja aspectul şi căpătase deprinderi ale unui serviciu aparte şi ordonat, şi am stat de vorbă cu ţăranii, care se obişnuiseră cu noile autorităţi şi cu gândul la inevitabila lor victorie.

Aici în timpul din urmă aterizau cu regularitate avioane britanice noaptea, nu multe, unu-două în cursul unei nopţi, luau răniţii şi rarii călători

şi aduceau material, cel mai adesea sanitar. Nu demult un avion adusese şi un jeep, cadou pentru Tito din partea comandamentului britanic. Pe acelaşi aerodrom aterizase cu o lună în urmă în amiaza-mare, cu un avion cu schiuri, misiunea militară sovietică. Având în vedere condiţiile de teren şi celelalte împrejurări, aceasta fusese o adevărată faptă de eroism, dar totodată şi 6 paradă neobişnuită, dat fiind numărul considerabil al avioanelor britanice de vânătoare care însoţiseră transportul. Şi eu am trăit aterizarea şi decolarea avionului meu tot ca pe un act de vitejie, avionul fiind obligat să zboare în imediata apropriere a stâncilor ascuţite pentru a ateriza pe poiana îngustă şi denivelată, respectiv pentru a decola de pe ea.

Dar cât de tristă era ţara mea cufundată în întuneric, cu munţii încărunţiţi de zăpadă şi întrerupţi de gurile negre ale prăpăstiilor, iar văile înghiţite de întuneric, fără un strop de lumină până la mare şi deasupra ei ajunsese războiul îngrozitor, mai îngrozitor decât orice, chiar şi pentru această ţară obişnuită să păşească şi să respire prin războaie şi răscoale; poporul este încleştat în lupta strânsă cu ocupantul, iar fraţii de sânge se înjunghie între ei cu şi mai multă înverşunare. Când vor izbucni iarăşi luminile prin satele şi orăşelele ţării mele? Vor renaşte oare în ea, din ură şi moarte, bucuria şi liniştea?

Prima noastră escală a fost la Bari, în Italia, unde se afla o bază importantă a partizanilor iugoslavi: spitale şi depozite, alimente şi echipament. De acolo am zburat spre Tunis; a trebuit să facem acest ocol din cauza bazelor germane din Creta şi din Grecia, pentru a ne opri scurtă vreme la Malta ca oaspeţi ai comandamentului britanic, apoi am făcut un popas la Tobruk, la ora incendiului ce se înălţa din pustiul roşcat de piatră şi se prelingea peste întregul cer.

A doua zi am sosit la Cairo, unde britanicii ne-au cazat cu discreţie la hotel şi ne-au pus la dispoziţie un automobil. Comercianţii şi personalul de serviciu ne-au luat drept ruşi din cauza steluţelor cu cinci colţuri de pe chipie, însă era plăcut să auzi că ştiau de lupta noastră imediat ce le spuneam că suntem iugoslavi sau aminteam numele lui Tito. Într-un magazin am fost întâmpinaţi cu înjurături în limba noastră, pe care vânzătoarea le învăţase cu seninătate de la ofiţerii emigranţi; un grup din ofiţerii aflaţi acolo s-a declarat de partea lui Tito, toţi fiind cuprinşi de entuziasmul luptei şi de dorul pătimitei noastre ţări.

Aflând că la Cairo se află şeful U.N.R.R.A., Leman, l-am rugat pe ambasadorul sovietic să mă conducă la el pentru a-i expune cererile noastre.

Americanul m-a primit fără şovăire, însă rece, declarându-mi că cererile noastre vor fi examinate la proxima adunare a U.N.R.R.A. Şi că de fapt, în principiu, U.N.R.R.A. Îşi desfăşoară activitatea prin intermediul autorităţilor legale.

Iar pentru ca reprezentarea mea primitivă şi îndoctrinată a capitalismului occidental, ca duşman neîmpăcat al oricărui progres şi al celor mici şi asupriţi, să-şi găsească o justificare cât de mică, încă de la prima întâlnire cu reprezentanţii săi, domnul Leman ne-a primit stând culcat, deoarece avea un picior în ghips, care, ca şi căldura, îl chinuia în mod evident, ceea ce am interpretat ca o dovadă că vizita noastră îl plictiseşte, în timp ce translatorul de rusă, o namilă păroasă cu trăsături bolovănoase, era pentru mine ca o imagine comandată după chipul şi asemănarea bandiţilor din filmele cu cow-boy.

În realitate însă, nu puteam fi nemulţumit de vizita făcută amabilului Leman: cererea noastră fusese formulată şi ni se promisese examinarea ei.

Cele trei zile petrecute la Cairo le-am folosit de bună seamă pentru a vizita monumentele istorice, şi cum la Cairo se afla primul şef al misiunii militare britanice în Iugoslavia, am fost şi invitaţii lui la un dejun intim.

Din Cairo am zburat la baza britanică din Habania, aflată în apropiere de Damasc. Comandamentul britanic a refuzat să ne ducă la Damasc, motivând că acolo nu am fi în siguranţă deplină, ceea ce noi am interpretat ca o manevră de ascundere a terorii colonialiste, care trebuie să se fi desfăşurat acolo într-o manieră nu mai puţin drastică decât ocupaţia germană din ţara noastră.

În schimb britanicii ne-au invitat la o manifestare sportivă a soldaţilor lor. Am acceptat invitaţia şi ni s-au oferit locuri lângă comandant. Strânşi cu centurile şi încheiaţi până la gât, eram caraghioşi în propriii noştri ochi şi, desigur, ai politicoşilor şi îmbuibaţilor englezi.

Ne-a fost ataşat un maior, un bătrânel cumsecade şi vesel,. Care s-a scuzat pentru slabele cunoştinţe de rusă: uitase şi puţinul pe care îl învăţase ca intervenţionist la Arhanghelsk. Era entuziasmat de ruşi, ale căror delegaţii poposeau de asemenea la Habania, însă nu de sistemul lor social, ci de simplitatea şi mai cu seamă de hotărârea cu care dădeau pe gât pe nerăsuflate — „în sănătatea lui Stalin, în sănătatea lui Churchill!” — pahare enorme cu vodcă sau whisky.

Maiorul povestea calm, nu însă fără mândrie, despre luptele împotriva localnicilor aţâţaţi de nemţi; hangarele le erau într-adevăr ciuruite de

gloanţe.

în îndoctrinarea noastră, cu greu acceptam posibilitatea şi cu atât mai mult sensul jertfirii „pentru imperialism”, astfel priveam noi lupta occidentului; însă în sinea noastră admiram vitejia şi curajul britanicilor, care, în pustiurile asiatice îndepărtate şi fierbinţi, puţini la număr şi lipsiţi de perspectiva vreunui ajutor, se împotriveau şi învingeau.

Chiar dacă nu am fost capabil atunci să trag concluzii mai cuprinzătoare, este sigur că şi aceasta a contribuit la concepţiile mele de mai târziu că nu există doar un singur ideal şi că pe globul nostru există multe, nenumărate sisteme coordonatoare.

Eram neîncrezători faţă de britanici şi ne-am înstrăinat de ei. Însă deosebit de mari erau temerile şi reprezentările noastre primitive în legătură cu serviciul lor de informaţii, Intelligence service. Ele erau un amestec de simplificări doctrinare, influente ale literaturii de senzaţie, şi de lipsă de orientare a novicilor aflaţi în lumea mare.

Cu siguranţă, temerile acestea ar fi fost mai mici dacă nu ar fi existat sacii aceia cu arhiva Comandamentului suprem, în care se aflau şi depeşele dintre noi şi Comintern. Era suspect şi faptul că autorităţile britanice n-au arătat nicăieri vreun interes mai mare decât dacă în aceşti saci s-ar fi aflat încălţăminte sau conserve. Pe tot parcursul călătoriei mele, de bună seamă nu m-am dezlipit de aceşti saci, iar ca să nu rămân noaptea singur dormea cu mine şi Marko „Piper”, un comunist din perioada antebelică din Muntenegru, cam simpluţ, dar cu atât mai devotat şi curajos.

S-a întâmplat că într-o noapte, la Habania, cineva a deschis încet uşa de la camera mea. Am prins de veste, deşi uşa nu a scârţâit, şi în lumina lunii am observat figura unui băştinaş, încurcându-mă în plasa împotriva ţânţarilor, am răcnit şi am apucat pistolul de sub pernă. Marko, care dormea îmbrăcat,. A sărit în picioare, dar necunoscutul s-a făcut nevăzut.

Probabil că băştinaşul se rătăcise sau voia să fure ceva. Pentru noi însă, apariţia lui, lipsită de importanţă, a fost suficientă ca să vedem în ea mâna spionajului britanic şi să ne sporim vigilenţa, care şi aşa era destul de încordată. Am fost de-a dreptul fericiţi când britanicii ne-au pus la dispoziţie chiar de doua zi un avion pentru Teheran.

Teheranul prin care ne-am deplasat, de la comandamentul sovietic până la Ambasada sovietică, era deja o bucată din Uniunea Sovietică. Ofiţerii sovietici ne-au întâmpinat cu cordialitate discretă, în care se afla tot atâta ospitalitate tradiţională rusă, câtă şi solidaritate de luptători pentru acelaşi

ideal în cele două părţi ale lumii. La Ambasada sovietică ne-au arătat masa rotundă la care s-a desfăşurat Conferinţa de la Teheran, precum şi cămăruţa de la etaj în care a locuit Roosevelt; în ea nu locuia acum nimeni şi totul rămăsese neschimbat după plecarea lui.

în sfârşit, un avion sovietic ne-a luat ca să ne ducă în Uniunea Sovietică, realizarea visurilor şi a speranţei noastre. Şi, pe măsură ce pătrundeam în spaţiul cenuşiu-verzui al avionului, pe mine punea stăpânire un sentiment nou, până atunci abia presimţit, de parcă m-aş fi înapoiat într-o patrie străveche, mie necunoscută, însă totuşi a mea.

Am fost întotdeauna străin de orice sentiment panslav şi nici la ideile panslave de atunci ale Moscovei nu am privit altfel decât ca la o manevră menită să mobilizeze şi forţele conservatoare împotriva ocupaţiei germane. Acest sentiment era cu totul altceva şi mult mai profund, depăşind şi cadrul apartenenţei mele la comunism. Îmi aminteam ca prin ceaţă cum de trei veacuri încheiate vizionarii şi luptătorii din Iugoslavia, mai cu seamă nefericiţii vlădici ai pătimitului Muntenegru, merg în pelerinaj în Rusia, căutând acolo înţelegere şi salvare. Oare nu refac şi eu drumurile lor? Şi oare nu aceasta este patria străbunilor noştri, pe care o avalanşă neştiută i-a coborât la răscrucea de vânturi a Balcanilor? Rusia nu i-a înţeles niciodată pe slavii de sud şi năzuinţele lor, iar eu eram convins că se întâmplase aşa din cauză că era ţaristă şi moşierească. Însă mult mai fermă era încredinţarea mea că, în sfârşit, fuseseră înlăturate toate cauzele sociale şi, odată cu ele, toate celelalte cauze, nu numai ale neînţelegerilor actuale, ci ale tuturor neînţelegerilor Moscovei cu celelalte popoare. Eu trăiam asta atunci ca o realizare a frăţiei general-umane. Dar şi ca o racordare la existenţa comunităţii slave protoistorice.

Dar, pe lângă că era patria străbunilor mei, aceasta nu era oare şi patria luptătorilor care îşi dădeau viaţa pentru frăţia definitivă dintre oameni şi pentru dominaţia definitivă a oamenilor asupra lucrurilor?

Mă contopeam cu revărsările Volgăi şi cu nemăsuratele câmpii de culoare cenuşie, ca şi cum m-aş fi contopit cu propria mea proto existenţă, cu impulsuri interne care până atunci îmi rămăseseră necunoscute. Îmi venise în minte să sărut pământul rusesc sovietic de îndată ce voi păşi pe el şi poate că aş fi făcut-o dacă nu mi-ar fi părut un gest religios sau, şi mai mult, teatral.

La Baku ne-a întâmpinat un comandant general, un vlăjgan taciturn şi abrutizat de cazărmi, de războaie şi îndatoriri, o întruchipare a marelui

război şi a marii ţări împotriva invaziei pustiitoare. În cordialitatea sa aproape brutală, el se mira de reţinerea noastră, vecină cu sfiala: Ce fel de popor mai este şi acesta, care nu bea şi nu mănâncă? Iar noi, ruşii, mâncăm zdravăn, de băut bem şi mai zdravăn şi ne batem cel mai bine!

Moscova era întunecată şi posomorită şi cu uimitor de multe construcţii joase.

Dar ce importanţă avea asta faţă de primirea ce ne fusese rezervată: onoruri după rang şi cordialitate intenţionat reţinută din cauza caracterului comunist al luptei noastre. Cu ce s-ar fi putut compara măreţia războiului, despre care credeam că este ultima mare încercare prin care avea să treacă omenirea, şi care aveau să fie viaţa şi destinul nostru? Oare nu este totul palid şi lipsit de importanţă faţă de realitatea care se află chiar aici, în ţara sovietelor, în sfârşit a noastră şi a întregii umanităţi? Iată-ne, aşadar, după visul de coşmar în realitatea calmă şi optimistă.

3

Am fost cazaţi la Casa centrală a Armatei roşii (Ţ.D.K.A), un fel de hotel la care trăgeau ofiţerii sovietici. Hrana şi toate celelalte condiţii erau foarte bune. Ne-au pus la dispoziţie şi o maşină cu un şofer numit Panov, un om mai în vârstă, destul de simplu, puţin încovoiat şi cu o gândire independentă. Totodată, prin ofiţerul de legătură, căpitanul Kozovski — un flăcău tânăr şi foarte chipeş, care era mândru de obârşia lui cazacă, cu atât mai mult cu cât în actualul război cazacii îşi „spălaseră" trecutul contrarevoluţionar —, puteam procura oricând bilete la teatru, la cinema sau la alte spectacole.

Nu am reuşit însă să stabilim niciun contact mai serios cu personalităţi sovietice din conducere, deşi chiar la sosire cerusem să fiu primit de V. M. Molotov, pe vremea aceea comisar pentru afacerile externe, iar după posibilităţi şi de I. V. Stalin, preşedinte al guvernului şi comandant suprem al forţelor armate. Toate insistenţele mele de a aduce la cunoştinţă pe căi ocolite cererile şi necesităţile noastre au rămas zadarnice.

în această situaţie, cel mai puţin putea să mă ajute Ambasada iugoslavă, încă regală din punct de vedere formal, cu toate că atât ambasadorul Simic, cât şi puţinul personal se pronunţaseră pentru mareşalul Tito; deşi formal respectaţi, în realitate erau neînsemnaţi, iar din această cauză şi mai neputincioşi decât noi.

Nu am reuşit să rezolv nimic nici prin intermediul emigraţiei de partid. Ea era puţin numeroasă, fiind decimată în urma acţiunilor de epurare, iar

personalitatea cea mai importantă din rândurile ei era Veljko Vlahovic. Eram de aceeaşi vârstă, amândoi muntenegreni, şi făcusem parte din mişcarea revoluţionară a studenţilor de la Universitatea din Belgrad împotriva dictaturii regelui Aleksandar. Vlahovic era invalid din războiul civil din Spania, iar eu veneam dintr-un război şi mai îngrozitor. Altfel, era un om de mare moralitate personală, foarte cultivat şi înţelept, deşi prea disciplinat şi cu o gândire neindependentă. Conducea staţia de radio „Iugoslavia liberă" şi colaborarea cu el era preţioasă, însă nici legăturile lui nu mergeau mai departe de Gheorghi Dimitrov, care, dat fiind că Cominternul era dizolvat, conducea împreună cu Manuilski secţia Comitetului central sovietic pentru partidele comuniste străine. Eram bine hrăniţi şi trataţi cu amabilitate, dar în ceea ce priveşte problemele pe care trebuia să le expunem şi să le rezolvăm nu ne puteam clinti din punctul mort.

Pentru a nu păcătui împotriva adevărului, trebuie să subliniez din nou, că, lăsând la o parte. Acest aspect, eram întâmpinaţi cu deosebită cordialitate şi curtenire. Dar abia când, la o lună de la sosire, pe generalul Terzic şi pe mine ne-au primit Stalin şi Molotov, iar ştirea a fost publicată în presă, s-au deschis ca prin minune toate uşile uriaşei administraţii sovietice şi ale conducerii restrânse a societăţii sovietice.

Comitetul general slav, creat în cursul războiului, a fost primul care a organizat banchete şi recepţii în onoarea noastră, însă nu trebuia să fii comunist pentru a observa nu numai artificialitatea, ci şi lipsa de importanţă a acestei instituţii. Activitatea comitetului era de reprezentare şi de propagandă, dar şi aceasta era evident săracă. În afară de aceasta, nici scopurile lui nu erau prea clare: comitetul era alcătuit în principal din comunişti din ţările slave emigraţi la Moscova, cărora ideile reciprocităţii general-slave le erau de altfel străine. Toţi erau de acord în mod tacit că este vorba despre renaşterea a ceva demult învechit, despre o formă tranzitorie de regrupare, dacă nu în jurul Rusiei ca ţară comunistă, măcar în scopul paralizării curentelor panslaviste antisovietice.

Chiar şi conducerea comitetului era lipsită de însemnătate. Cu preşedintele său, generalul Gundorov, îmbătrânit prematur în toate privinţele şi cu concepţii limitate, nu se putea discuta în mod eficace nici măcar despre problemele referitoare la manifestarea solidarităţii slave. Secretarul comitetului, Mocalov, era o persoană ceva mai autorizată prin însuşi faptul că era mai apropiat de organele sovietice de securitate, fapt pe

care în expansivitatea sa îl ascundea fără abilitate. Atât Gundorov, cât şi Mocalov erau ofiţeri ai Armatei roşii, însă dintre aceia care se dovediseră pe front incapabili, şi la amândoi se trăda apăsarea înăbuşită a oamenilor degradaţi la o treabă pe care nu o considerau ca fiind a lor. Secretara, Nazarova, ştirbă şi exagerat de curtenitoare, era singura care avea ceva ce aducea a dragoste faţă de slavi şi de suferinţele lor, în ciuda faptului că şi activitatea ei, aşa cum a ieşit la iveală mai târziu în Iugoslavia, era subordonată organelor sovietice de informaţii.

La Comitetul general slav se mânca mult, se bea şi mai mult, dar cel mai mult se sporovăia. Se ţineau toasturi lungi şi găunoase, nu prea diferite după conţinut de cele din timpurile ţarilor, însă mult mai puţin frumoase decât acelea. Mă uimea cu adevărat şi pe atunci absenţa oricărei idei panslave proaspete. Tot astfel era şi clădirea comitetului: o imitaţie de baroc sau ceva asemănător în mijlocul oraşului modern.

Comitetul era opera unei politici temporare, superficiale şi nu lipsită de egoism.

Dar, pentru ca cititorul să mă înţeleagă corect, sunt obligat să adaug că, deşi toate acestea îmi erau încă de atunci în bună măsură limpezi, eram departe de a fi deprimat sau uimit. Faptul că Comitetul general slav era o simplă unealtă a guvernului sovietic pentru influenţarea păturilor slave înapoiate din afara Uniunii sovietice şi că activiştii lui nu aveau mână liberă şi depindeau de sursele publice şi secrete ale autorităţilor pe mine nu mă deranja câtuşi de puţin. Pe mine mă revolta nu doar neputinţa şi superficialitatea, ci mai presus de orice faptul că acest comitet nu putea să-mi deschidă căi spre guvernul sovietic şi spre rezolvarea nevoilor iugoslave, pentru că şi eu, la fel cu oricare dintre comunişti, îmi vârâsem bine în minte şi eram încredinţat că nu pot exista contradicţii între Uniunea Sovietică şi vreun alt popor, cu atât mai mult între ea şi un partid revoluţionar şi marxist, aşa cum era de fapt cel iugoslav. Şi cu toate că Comitetul general slav îmi părea prea învechit şi, datorită acestui fapt, un instrument nepotrivit pentru a atinge ţelul comunist, l-am considerat şi pe el acceptabil, cu atât mai mult cu cât conducerea sovietică insista asupra lui. Iar în ceea ce priveşte dependenţa lui de organele de securitate, oare nu moştenisem şi eu părerea că în ele trebuie să văd nişte paznici aproape divini şi revoluţiei şi socialismului, „o sabie în mâna partidului „?

Trebuie să explic şi caracterul insistenţelor mele de a pătrunde până la vârfurile guvernului sovietic. Deşi presupuneau urgenţă, insistenţele mele

nu erau agasante şi cu atât mai puţin nu conţineau vreun reproş la adresa guvernului sovietic. Eu fusesem educat să văd în el ceva chiar mai mult decât conducerea propriului partid şi a propriei revoluţii, forţa conducătoare a comunismului ca întreg. De la Tito şi de la alţii auzisem deja că aşteptările sunt lungi, de bună seamă ale comuniştilor străini, un fel de stil al Moscovei. Ceea ce mă revolta şi mă făcea nerăbdător era faptul că nu era văzută urgenţa nevoilor uneia dintre revoluţii, cea iugoslavă, care era tocmai a mea.

Deşi nimeni, nici chiar comuniştii iugoslavi, nu pomenise de vreo revoluţie, era demult evident că chiar despre asta era vorba, în Occident se scria despre asta în stil mare. La Moscova se încăpăţânau ca tocmai asta să nu vadă, nici chiar cei care, ca să spun aşa, aveau această datorie. Toţi vorbeau cu îndărătnicie doar. De lupta împotriva ocupanţilor germani şi cu mai multă insistenţă subliniau exclusiv caracterul patriotic al acestei lupte, nepierzând prilejul să scoată în evidenţă în mod ostentativ rolul hotărâtor al Uniunii Sovietice. Era departe de mine gândul de a contesta rolul decisiv al partidului sovietic în comunismul internaţional, respectiv al Armatei roşii în războiul împotriva lui Hitler. Insă, pe pământul ţării mele şi în condiţiile ei, comuniştii iugoslavi duceau războiul independent de succesele sau insuccesele de moment ale Armatei roşii, şi încă un război care în acelaşi timp schimba structura socială şi politică a ţării. Revoluţia iugoslavă, atât în afară, cât şi înăuntru, scăpase nevoilor şi acomodărilor politicii externe a guvernului sovietic, iar eu prin aceasta îmi explicam atât obstacolele, cât şi neînţelegerea pe care le întâmpinam.

Lucrul cel mai ciudat era că şi cei care erau obligaţi să înţeleagă tăceau cu supuşenie şi se făceau că nu înţeleg. Eu abia urma să învăţ că la Moscova trebuia să se aştepte cu expunerea şi mai cu seamă cu stabilirea poziţiei politice până ce se va pronunţa Stalin sau Molotov. Aceasta era valabil şi pentru persoane cu un asemenea prestigiu ca Manuilski şi Dimitrov, foştii secretari ai Cominternului.

Tito şi Kardelj, precum şi alţi comunişti iugoslavi care stătuseră la Moscova, spuneau că Manuilski le era deosebit de favorabil iugoslavilor. Dacă pe vremea prigoanei din anii 1936–1937, căreia i-a căzut jertfă aproape întreaga emigraţie iugoslavă, această atitudine i-ar fi putut chiar dăuna, acum, după ridicarea iugoslavilor la luptă împotriva nazismului, ea ar putea fi interpretată ca o dovadă de perspicacitate. În tot cazul, în entuziasmul său pentru lupta iugoslavilor, Manuilski introducea şi o

anumită doză de mândrie personală, deşi dintre noii conducători iugoslavi nu cunoştea pe nimeni, în afară, poate, de Tito, dar şi pe el foarte superficial.

întâlnirea cu el a avut loc seara şi a fost prezent şi G.F. Aleksandrov, un cunoscut filosof sovietic pe vremea aceea, şi, ceea ce era mult mai important, şef al secţiei pentru agitaţie şi propagandă de pe lângă Comitetul Central.

Aleksandrov nu a produs asupra mea niciun fel de impresie definită sau, mai exact, tocmai faptul de a nu fi definit, de a fi aproape impersonal constituia însuşirea lui fundamentală. Era chel, bondoc şi colţuros, cu o obezitate şi paloare care confirmau că nu prea ieşea din birou. În afară de câteva observaţii convenţionale şi zâmbete amabile, el nu a suflat nicio vorbă despre caracterul şi proporţiile răscoalei comuniştilor iugoslavi, deşi în expunerea mea atrăsesem atenţia, aparent neintenţionat, asupra acestor probleme. Comitetul central, evident, nu-şi stabilise atitudinea, aşa că pentru propaganda sovietică lupta noastră rămânea şi în viitor o luptă împotriva ocupantului, fără niciun fel de repercusiuni asupra raporturilor iugoslave interne sau asupra celor internaţionale.

Nici Manuilski nu a adoptat o poziţie clară. Însă dovedea un interes viu şi emotiv. Auzisem deja de talentul lui oratoric, talent care se putea observa şi în articolele scrise, şi, într-adevăr, el răzbătea din rotunzimea şi sugestivitatea exprimării sale. Era un bătrânel mărunt şi deja încovoiat, negricios şi cu mustăţile tunse. Avea o voce foşnitoare, aproape gingaşă şi, spre mirarea mea de atunci, fără să trădeze în vreun fel omul energic. La fel era şi în celelalte privinţe: curtenitor, politicos până la jovialitate şi cu un vizibil bagaj de cultură universală.

Expunând evoluţia răscoalei din Iugoslavia, eu am arătat că în cadrul ei se formează u nou mod de putere, în esenţă identică cu cea sovietică, subliniind aparte şi noul rol revoluţionar al ţărănimii: pentru mine, răscoala din Iugoslavia aproape că se reducea la contopirea spiritului de revoltă al ţărănimii cu avangarda comunistă. Dar, cu toate că nu m-au contrazis nici el, nici Aleksandrov, ei nici nu au lăsat să se înţeleagă prin nimic că aprobă felul meu de a vedea lucrurile.

Deşi considera un lucru firesc ca rolul lui Stalin să fie decisiv în toate privinţele, mă aşteptam totuşi de la Manuilski la mai multă independenţă şi iniţiativă de concepţie şi de acţiune. De la întâlnirea cu el am plecat impresionat de vivacitatea personalităţii sale şi emoţionat de entuziasmul lui

faţă de lupta din Iugoslavia, dar şi convins că Manuilski nu are nicio participare mai de substanţă la stabilirea politicii Moscovei şi, prin urmare, nici a politicii faţă de Iugoslavia.

Despre Stalin se exprima printr-o linguşire extremă învelită în formule „ştiinţifice" şi „marxiste". Această exprimare despre Stalin suna aproximativ aşa: Ştiţi, este pur şi simplu de neînţeles ca o personalitate să fi putut juca un rol atât de decisiv în momentele hotărâtoare ale luptei; şi ca într-o singură personalitate să se întrunească atâta talent: de om de stat, de gânditor şi de militar.

Observaţiile mele despre lipsa de importanţă a lui Manuilski s-au confirmat mai târziu de o manieră cruntă. El a fost numit ministru al afacerilor externe al Ucrainei; fiind de origine evreu ucrainean, aceasta însemna practic că va fi înlăturat definitiv din toate activităţile politice reale. Într-adevăr, şi ca secretar al Cominternului era o unealtă cu atât mai supusă a lui Stalin, cu cât trecutul lui nu era pe deplin bolşevic: el aparţinuse grupului aşa-numiţilor meşraioniţi, care îl aveau în frunte pe Troţki şi care s-au ataşat bolşevicilor abia în ajunul revoluţiei din 1917. L-am revăzut şi în 1949 la Naţiunile Unite, unde în numele Ucrainei a luat cuvântul împotriva „imperialistului" şi „clicii fasciste a lui Tito". Din arta lui de orator rămăsese spiritul combativ, iar din gândul pătrunzător vorba goală; ajunsese deja un bătrânel senil şi pierdut, căruia i s-a pierdut în curând orice urmă în rostogolirea pe scara ierarhiei sovietice.

Cu Dimitrov lucrurile nu s-au petrecut la fel.

M-am întâlnit cu el atunci de trei ori: de două ori la spitalul guvernului sovietic, iar a treia oară în vila lui de lângă Moscova.

De fiecare dată a lăsat asupra mea impresia unui om bolnav. Avea o respiraţie de astmatic, culoarea pielii nesănătos de roşie şi de palidă, iar pe alocuri pielea din jurul urechilor îi era uscată ca de chelbe. Părul i se rărise într-o asemenea măsură, încât prin el i se vedea ţeasta galbenă. Dar gândurile lui erau rapide şi proaspete, ceea ce distona puternic cu mişcările lui încete şi obosite. Din acest om prematur îmbătrânit, aproape istovit, tot mai răzbătea o puternică energie conştientă şi vehementă. Aceasta exprimau şi trăsăturile sale şi mai cu seamă expresia concentrată a ochilor lui albăstrii bulbucaţi, precum şi proeminenţa nervoasă a nasului şi a bărbiei. Deşi nu-şi arăta fiecare gând, exprimarea lui era deschisă şi fermă. Nu s-ar fi putut spune că nu înţelegea evoluţia din Iugoslavia, cu toate că şi el considera prematură, având în vedere relaţiile dintre U.R.S.S. Şi Occident,

evidenţierea caracterului ei real, comunist. Şi eu consideram, desigur, că în planul prim al propagandei trebuie pusă lupta împotriva ocupantului şi că cu atât mai mult nu trebuie scos în evidenţă caracterul comunist al acestei lupte. Dar pentru mine era de o importanţă capitală ca vârfurile sovietice, precum şi Dimitrov, să vadă — măcar în ceea ce privea Iugoslavia — nonsensul insistării asupra coaliţiilor dintre comunişti şi partidele burgheze, dat fiind că războiul şi războiul civil aduseseră în prim plan încă de pe atunci partidul comunist ca unică forţă politică reală. Această concepţie politică a mea însemna nerecunoaşterea guvernului iugoslav regal din exil şi, practic, a monarhiei însăşi.

La prima întâlnire i-am înfăţişat lui Dimitrov evoluţia şi situaţia din Iugoslavia.

El a recunoscut în mod sincer că nu s-a aşteptat ca tocmai partidul iugoslav să se dovedească cel mai combativ şi mai întreprinzător; speranţe mai mari îşi pusese în partidul francez. Şi-a amintit şi că Tito, plecând din Moscova spre sfârşitul anului 1939, se jurase că comuniştii iugoslavi vor spăla pata pe care le-au făcut-o tot felul de fracţionişti, dovedindu-se demni de numele pe care îl poartă, şi că el, Dimitrov, i-a atras atenţia că nu trebuie să jure, ci să activeze cu inteligenţă şi hotărâre. Apoi a continuat să relateze: Ştiţi, când s-a impus să discutăm pe cine să punem secretar al partidului iugoslav, erau şovăieli, însă eu am fost pentru Walter[1], pentru că este muncitor şi mi s-a părut ferm şi serios. Mă bucur că nu m-am înşelat.

Dimitrov, parcă scuzându-se, a amintit că guvernul sovietic nu a avut posibilitatea să-i ajute pe partizanii iugoslavi în momentele cele mai grele. El trezise şi interesul personal al lui Stalin în această direcţie. Aceasta era exact: piloţii sovietici au încercat zadarnic în anii 1941–1942 să se strecoare până la bazele partizanilor, iar nişte emigranţi iugoslavi care i-au însoţit în zbor degeraseră.

Dimitrov a amintit şi de tratativele noastre cu nemţii privind schimbul de prizonieri: Ne cam speriasem atunci pentru voi, dar, din fericire, totul s-a încheiat cu bine.

Nu am reacţionat la asta şi nici nu aş fi putut adăuga ceva la cele constatate de el, chiar dacă el ar fi insistat şi asupra detaliilor. Insă nu exista niciun pericol ca el să poată spune sau să întrebe ceva ce nu era cazul; în politică se uită repede tot ceea ce se sfârşeşte cu bine.

în definitiv, Dimitrov nu a insistat nici asupra unei probleme: Cominternul fusese cu adevărat desfiinţat, iar întreaga lui treabă se reducea

la strângerea de informaţii referitoare la partidele comuniste şi la acordarea unor eventuale sfaturi guvernului şi partidului sovietic.

Dimitrov mi-a relatat şi când a apărut întâia dată ideea despre desfiinţarea Cominternului. Aceasta a fost pe vremea alipirii ţărilor baltice la Uniunea Sovietică; încă de pe atunci devenise clar că principala forţă în răspândirea comunismului este Uniunea Sovietică şi, prin urmare, toate forţele trebuiau să fie strânse în jurul ei. Însă dizolvarea fusese amânată din cauza împrejurărilor internaţionale şi nu trebuia să se creadă că aceasta s-ar fi făcut sub impulsul nemţilor, cu care pe vremea aceea raporturile nu erau proaste.

Dimitrov era o personalitate care se bucura de un prestigiu rar în ochii lui Stalin şi — lucru, poate, mai puţin important — era conducătorul incontestabil al mişcării comuniste bulgare.

Cele două întâlniri ulterioare cu Dimitrov aveau să confirme aceasta: în cadrul primei întâlniri am expus în faţa membrilor Comitetului central situaţia din Iugoslavia, iar în cadrul celei de-a doua a fost vorba despre o eventuală colaborare bulgaro-iugoslavă şi despre lupta din Bulgaria.

La întâlnirea cu Comitetul central bulgar, în afară de Dimitrov au mai fost prezenţi Kolarov, Cervenkov şi alţii.

Cervenkov mă întâmpinase deja cu prilejul primei vizite, deşi nu a asistat la ea, şi eu credeam că el este secretarul personal al lui Dimitrov. El a rămas în umbră şi la această a doua întâlnire, tăcut şi discret, deşi mai târziu mi-am făcut despre el o altă impresie. De la Vlahovic şi alţii aflasem deja că Cervenkov era soţul surorii lui Dimitrov, că în perioada epurărilor trebuia să fie arestat, „demascarea” de la şcoala politică unde era profesor fusese deja dată publicităţii, însă a reuşit să se adăpostească la Dimitrov. Dimitrov a intervenit la N.K.D.V. Şi totul a fost în ordine. În acţiunile de epurare au avut de suferit mai cu seamă comuniştii emigranţi membri ai partidelor ilegale, pentru care nu avea cine să intervină. Emigranţii bulgari au avut norocul că Dimitrov era secretarul Cominternului şi această personalitate atât de autoritară i-a salvat pe mulţi. De iugoslavi nu avusese cine să se preocupe; ei îşi săpau groapa unul altuia în întrecerea din jurul autorităţilor din partid şi în dovedirea ataşamentului faţă de Stalin şi de leninism.

La Kolarov se simţea deja bătrâneţea — trecuse de şaptezeci de ani — şi mult mai mult îndelungata perioadă de inactivitate politică.

Era ca un fel de relicvă a partidului bulgar din perioada tesnacilor”[2] şi a zilelor de revoltă. Avea un cap mare, mai mult turcesc decât slav, faţa

brăzdată, nas puternic şi buze senzuale, însă cu gândul la vremurile apuse şi — cu o anumită doză de răutate — la elemente de importanţă secundară.

Expunerea mea nu putea fi doar o analiză, ci şi un tablou înfricoşător al ţării pârjolite şi al masacrului: din cei vreo zece mii de membri ai partidului de dinainte de război, abia dacă se mai aflau în viaţă vreo două mii, iar pierderile în luptători şi populaţie le-am apreciat atunci la circa 1 200 000. Când am încheiat prezentarea, Kolarov a găsit potrivit să-mi pună o întrebare: „După părerea dumneavoastră, limba vorbită în Macedonia este mai apropiată de bulgară sau de sârbă?”.

Conducerea comunistă iugoslavă avea deja fricţiuni serioase cu Comitetul central din Bulgaria, care considera că, prin însuşi faptul că Bulgaria ocupase Macedonia iugoslavă, acestuia trebuia să-i aparţină şi organizaţia Partidului comunist al Iugoslaviei din Macedonia. Litigiul fusese curmat de comintern, însă abia după atacarea U.R.S.S. De către Germania, fiind aprobat punctul de vedere iugoslav. Dar fricţiunile pe tema Macedoniei şi cele privind problemele răscoalei au continuat cu atât mai aprig, cu cât se apropia înfrângerea inevitabilă a Germaniei, iar odată cu ea şi a Bulgariei. Şi Vlahovic observase la Moscova pretenţiile comuniştilor bulgari faţă de Macedonia iugoslavă. Pentru respectarea adevărului, trebuie să adaug că în privinţa aceasta Dimitrov se deosebea într-o anumită măsură: pentru el, pe primul plan se afla problema apropierii dintre Bulgaria şi Iugoslavia. Insă nici nu cred că el împărtăşea punctul de vedere că macedonenii sunt o naţionalitate aparte, deşi mama lui era macedoneancă, iar raporturile lui cu macedonenii nu erau lipsite de un accentuat sentimentalism.

Poate că din mine a răzbătut prea multă amărăciune când i-am răspuns lui Kolarov: Eu nu ştiu dacă limba macedoneană este mai apropiată de bulgară sau de sârbă, însă macedonenii nu sunt bulgari şi nici Macedonia bulgărească.

Lui Dimitrov toate acestea i-au fost neplăcute. A roşit şi a făcut un gest cu mâna, spunând: „Toate astea nu sunt importante!”, apoi a trecut la altă problemă.

Nu-mi mai aduc aminte cine a mai fost prezent la cea de-a treia întâlnire cu Dimitrov, însă, după toate probabilităţile, Cervenkov nu a lipsit. Întâlnirea a avut loc în ajunul plecării mele în iunie 1944. Trebuia să se dezbată problema colaborării comuniştilor bulgari şi sârbi. Insă despre

aceasta abia dacă s-a putut discuta; la vremea aceea, bulgarii nu aveau unităţi de partizani.

Am stăruit asupra începerii acţiunilor armate şi creării detaşamentelor de partizani în Bulgaria, calificând drept iluzii aşteptările că s-ar putea ajunge la vreo întorsătură în cadrul armatei regale. Făcând această apreciere porneam de la experienţa iugoslavă: de la vechea armată regală partizanii au obţinut doar unii ofiţeri, aşa că partidul comunist a fost obligat să-şi alcătuiască o armată din unităţi mici şi printr-o luptă deosebit de îndârjită. Era evident că şi Dimitrov împărtăşea iluziile amintite, deşi a fost de acord că ar trebui să se treacă mai energic la crearea detaşamentelor de partizani.

Era însă evident că Dimitrov avea cunoştinţă şi de un lucru pe care eu nu-l ştiam. Când am subliniat faptul că tocmai în Iugoslavia, în care ocupaţia distrusese vechiul aparat de stat, a trebuit destul de multă vreme până să se înlăture rămăşiţele lui, Dimitrov a menţionat că în trei-patru luni de zile în Bulgaria se va ajunge oricum la o întorsătură: Armata roşie se va afla în curând la frontierele ei!

Cu toate că Bulgaria nu se afla în stare de război cu Uniunea Sovietică, mie mi-a devenit clar că Dimitrov se orientase spre Armata roşie ca factor decisiv. El, într-adevăr, nu afirmase categoric că Armată roşie va intra în Bulgaria, însă era evident că ştia încă de atunci ce se va întâmpla şi mi-a lăsat şi mie posibilitatea să prevăd asta. În contextul acestor concepţii şi aşteptări ale lui Dimitrov, insistenţa mea privind acţiunile şi detaşamentele de partizani şi-a pierdut orice însemnătate şi sens. Discuţia s-a redus la un schimb de păreri şi la salutări frăţeşti adresate lui Tito şi luptătorilor iugoslavi.

Este demnă de menţionat atitudinea lui Dimitrov faţă de Stalin. Şi Dimitrov vorbea despre el cu admiraţie şi respect, însă fără linguşire şi veneraţie. Şi în atitudinea lui faţă de Stalin se simţea revoluţionarul care se supune disciplinat conducătorului, dar care ştie să gândească şi independent. El sublinia mai cu seamă rolul lui Stalin în război.

Dimitrov ne-a povestit că, atunci când nemţii se aflau sub zidurile Moscovei, domnea o nesiguranţă şi o zăpăceală generală. Guvernul sovietic s-a retras la Kuibaşev. Însă Stalin a rămas la Moscova. L-am vizitat atunci la Kremlin, de unde tocmai se evacua arhiva. I-am propus lui Stalin ca Cominternul să adreseze o proclamaţie către soldaţii germani. El a fost de acord, deşi considera că nu va fi de niciun folos. În curând a trebuit să părăsesc şi eu Moscova. Stalin nu a părăsit-o, fiind decis s-o apere. Şi în

acest moment, cel mai dramatic, la aniversarea Revoluţiei din octombrie, el a organizat parada în Piaţa roşie; diviziile care treceau prin faţa lui se duceau pe front. Nu se poate exprima ce uriaşă importanţă morală a avut faptul că oamenii sovietici au aflat că Stalin stă la Moscova şi că auzeau cuvintele lui rostite acolo, ceea ce le-a redat încrederea şi le-a sporit sentimentul de siguranţă, valorând mai mult decât o întreagă armată.

Cu acel prilej am făcut cunoştinţă şi cu soţia lui Dimitrov. Ea era nemţoaică din Sudeţi, lucru trecut sub tăcere din cauza furiei generale antigermane de care se lăsa cuprins în mod spontan rusul de rând şi pe care o pricepea mai uşor decât propaganda antifascistă.

Vila lui Dimitrov avea un lux de bun gust. În ea se aflau de toate, în afară de bucurie. Unicul fiu al lui Dimitrov murise; în cabinetul tatălui atârna portretul unui băieţaş palid. Luptătorul putea să suporte înfrângerile şi să se bucure de victorii, însă, bătrân şi la capătul puterilor, el nu mai putea fi fericit şi nici să iasă din regretul mut care îl înconjura şi îl întâmpina la fiecare pas.

4

Cu câteva luni înainte de sosirea noastră, Moscova anunţase formarea unei brigăzi iugoslave în Uniunea Sovietică; ceva mai devreme fuseseră formate unităţi poloneze şi cehoslovace. Noi, cei din Iugoslavia, nu ne dumiream deloc de unde existau atâţia iugoslavi în Uniunea Sovietică, din moment ce şi puţinii emigranţi politici care se aflaseră acolo dispăruseră cu prilejul acţiunilor de epurare.

Acum, la Moscova, totul îmi devenise clar: grosul oamenilor din brigada iugoslavă era alcătuit din militari ai regimentului pe care quislingul croat Pavelic, în semn de solidaritate, îl trimisese pe frontul sovietic. Însă oastea lui Pavelic nu a avut noroc nici acolo; regimentul a fost zdrobit şi făcut prizonier la Stalingrad şi, după trierea obişnuită, a fost transformat în brigadă iugoslavă antifascistă în frunte cu comandantul Mesic. Din diferite părţi au fost adunaţi ceva emigranţi politici iugoslavi şi încadraţi în regiment cu funcţii politice, în timp ce ofiţerii sovietici — militari de carieră şi aparţinând serviciului de securitate — şi-au asumat instruirea şi verificarea oamenilor.

Reprezentaţii sovietici au insistat la început ca însemnele brigăzii să fie identice cu cele ale armatei iugoslave regale, însă, întâmpinând opoziţia lui Vlahovic, au acceptat să le introducă pe cele ale Armatei de eliberare naţională. Prin depeşe era greu de convenit în legătură cu aceste însemne,

însă Vlahovic a făcut ce a putut şi noi am găsit însemne care erau un amestec de descurcăreală şi de compromis. La stăruinţa noastră a fost soluţionată definitiv şi această problemă.

Alte probleme importante privind brigada nu existau, în afara nemulţumirii noastre că rămăsese acelaşi comandant. Ruşii însă îi apărau poziţia, susţinând că se căise şi că are influenţă în rândul oamenilor. Impresia mea era că Mesic era profund demoralizat şi că, la fel ca mulţi alţii, o întorsese cu 180 de grade pentru a scăpa de lagărele de prizonieri. El însuşi era nemulţumit, dat fiind că funcţia lui în unitate era în mod izbitor fără importanţă, pur formală.

Dealtminteri, brigada era instalată într-o pădure din apropierea orăşelului Kolomna. Trăia în bordeie şi-şi efectua exerciţiile fără să-i pese de aspra iarnă rusească.

la început m-a uimit disciplina severă care domnea în unitate; era o nepotrivire, o incompatibilitate între ţelul pe care trebuia să-l servească unitatea şi modul în care oamenii ei trebuiau să fie convinşi de acest ţel. În unităţile noastre de partizani domnea spiritul de prietenie şi de solidaritate, iar pedeapsa era aspră numai în caz de jaf sau de nesupunere, în timp ce aici totul era orientat spre supunerea oarbă, pe care ar fi invidiat-o şi prusacii lui Friedrich I. Dar nici aici nu puteam schimba nimic, având în vedere că aveam de-a face cu instructori sovietici neclintiţi în rigiditatea lor şi cu oameni care până mai ieri se bătuseră de partea nemţilor. Am făcut o trecere în revistă, am ţinut cuvântări, am discutat superficial problemele şi am lăsat totul aşa cum era, încheind, bineînţeles, cu inevitabilul ospăţ cu ofiţerii, care s-au îmbătat pe capete, toastând pentru Tito şi Stalin şi îmbrăţişându-se în numele frăţiei slave.

Ca o îndatorire secundară ne-a revenit şi confecţionarea primelor ordine ale noii Iugoslavii. Şi în privinţa aceasta am găsit înţelegere, iar dacă ordinele au ieşit prost — mai ales Spomenica 1941 — „Medalia jubiliară 1941” — în mai mică măsură a fost de vină fabrica sovietică decât modestia noastră şi sărăcia desenelor pe care le adusesem din Iugoslavia.

Supravegherea unităţilor străine o îndeplinea generalul N.K.V.D. Jukov. Un blond sprinten şi palid, încă tânăr şi foarte descurcăreţ, Jukov nu era lipsit de umor şi de cinism fin, trăsături des întâlnite la membrii serviciilor secrete. În legătură cu brigada iugoslavă mi-a spus că, totuşi, e bună, ţinând seama de materialul pe care l-am avut.

Şi acest lucru era exact, iar în ceea ce priveşte faptul că mai târziu, în luptele împotriva nemţilor din Iugoslavia, brigada nu a făcut mare ispravă, deşi a fost decimată, aceasta trebuie atribuită atât slabelor calităţi combative ale oamenilor, cât mai ales neadecvării ei sub raportul organizării şi al experienţei în componenţa unei armate diferite de cea sovietică şi la condiţii de război diferite de cele de pe frontul de est.

Dealtminteri, generalul Jukov a organizat o recepţie în cinstea noastră. Ataşatul militar al Mexicului, în discuţiile avute cu mine, ne-a oferit ajutor, însă din păcate niciunul dintre noi n-am reuşit să găsim o modalitate de a pune acest ajutor la dispoziţia luptătorilor din Iugoslavia.

înainte de plecarea din Moscova am fost invitat la dejun de generalul Jukov. Locuia împreună cu soţia sa într-un mic apartament de două camere. Totul era confortabil, însă modest, deşi pentru Moscova, mai cu seamă în aceste condiţii de război, putea fi considerat aproape luxos. Jukov era un slujbaş excelent şi, pe baza experienţei sale, credea mai mult în forţă decât în idee ca mijloc al înfăptuirii comunismului. Raporturile dintre mine şi el au căpătat ceva intim şi totodată reţinut, deoarece nimic nu putea înlătura deosebirile de obişnuinţe şi de concepţii, iar prietenia politică are valoare doar atunci când fiecare rămâne ceea ce este.

înainte de a-i fi părăsit locuinţa, Jukov mi-a dăruit o puşcă automată pentru ofiţeri, dar modest, însă potrivit împrejurărilor de război.

Am avut însă o cu totul altă întâlnire cu organele sovietice ale serviciului de informaţii. Prin căpitanul Kozovski de la C.D.K.A. M-a vizitat un omuleţ modest îmbrăcat, care nu a ascuns că vine în numele Securităţii statului. Am căzut de acord să ne întâlnim a doua zi într-un mod atât de conspirativ, încât eu, tocmai pentru că eram activist cu un îndelungat stadiu în ilegalitate, l-am luat drept o complicaţie şablonardă inutilă: un automobil m-a aşteptat într-o stradă apropiată apoi, după un traseu încâlcit, am trecut într-altul, din care am coborât pe una din străzile marelui oraş, de acolo am mers pe jos până într-o a treia stradă, unde ne-a fost aruncată o cheie de la una dintre ferestrele unei case uriaşe, şi, în sfârşit, am intrat într-un apartament luxos de la etajul al treilea.

Stăpâna apartamentului — dacă era stăpâna — era una dintre acele blonde nordice cu ochii transparenţi pe care formele pline le fac mai frumoase şi mai puternice. Frumuseţea ei senină nu a avut niciun rol şi nicio însemnătate, cel puţin în cazul acesta, dar s-a dovedit că ea era mai importantă decât cel care mă adusese; ea punea întrebări, iar el nota. Pe ei îi

interesa mai mult cine şi ce fel de oameni sunt cei ce se aflau în forurile partidului comunist decât cei din alte partide. Aveam senzaţia neplăcută a unei cercetări poliţieneşti, dar ştiam că în calitatea mea de comunist aveam obligaţia să ofer informaţiile cerute. Dacă m-ar fi chemat cineva dintre membrii Comitetului central al partidului sovietic, nu aş fi stat la îndoială. Dar ce nevoie au oamenii aceştia de date privind partidul comunist şi pe comuniştii de frunte când sarcina lor ar fi trebuit să fie lupta împotriva duşmanilor Uniunii Sovietice şi a eventualilor provocatori din partidele comuniste? Totuşi am răspuns la întrebările lor, evitând orice aprecieri precise şi negative şi mai ales orice fapt care s-ar fi putut referi la fricţiunile interne. Am procedat astfel atât datorită rezistenţei morale de a nu spune nimic despre tovarăşii mei care să le rămână necunoscut, cât şi datorită dezacordului lăuntric instinctiv, de a introduce în lumea mea intimă, în concepţiile mele şi în partidul meu, pe cei pe care nu-i simţeam chemaţi pentru aceasta. Sentimentul meu neplăcut trebuie să se fi transmis şi gazdelor, încât partea de lucru a întâlnirii nu a durat nici măcar o oră şi jumătate, după care, în timp ce serveam ceai şi fursecuri, s-a transformat într-o discuţie tovărăşească mai puţin forţată.

Însă contactele mele cu lucrătorii publici sovietici erau tot mai frecvente şi mai directe.

Pe vremea aceea contactul cu străinii din ţările aliate nu era strict limitat în U.R.S.S.

Era război, iar noi, reprezentanţii unui partid şi ai unui popor ce se ridicase împotriva lui Hitler, stârneam tot felul de curiozităţi, scriitorii veneau să caute noi inspiraţii, cineaştii pentru subiecte interesante, ziariştii pentru articole şi informaţii, iar tinerii şi fetele pentru a le crea posibilitatea să meargă ca voluntari în Iugoslavia.

De la „Pravda”, cotidianul de cea mai mare autoritate, mi s-a cerut un articol despre lupta din Iugoslavia, iar de la „Novoe vremea” un articol despre Tito.

în ambele cazuri am avut de întâmpinat dificultăţi de ordin redacţional cu prilejul pregătirii pentru tipar a acestor articole.

„Pravda” a eliminat, în principal, tot ce se referea la caracterul şi urmările politice ale luptelor. Aranjarea articolelor în raport cu linia partidului se practica şi la noi. Însă aceasta se făcea numai în cazul unor abateri grosolane sau al unor probleme delicate, iar „Pravda” elimina tot ce se referea la esenţa luptei noastre, la noile autorităţi şi la transformările

sociale. Ea a mers chiar atât de departe, încât a intervenit şi în stilul meu, eliminând orice figură mai puţin obişnuită, scurtându-mi propoziţiile şi înlăturând inversiunile. Articolul a devenit cenuşiu şi lipsit de entuziasm. După discuţii contradictorii cu unul dintre colaboratorii ziarului, am căzut de acord cu scurtarea, pentru că n-ar fi avut nici în sens să încordez raporturile din cauza aceasta şi, în definitiv, era mai bine să se publice aşa decât deloc.

Cu Novoe vremea s-a ajuns la discuţii şi mai aprinse. Publicaţia îmi ciopârţise în mai mică măsură stilul şi elanurile, însă a atenuat sau a omis aproape tot ce viza sublinierea originalităţii şi importanţei de excepţie a personalităţii lui Tito. La prima întâlnire cu unul din redactorii acestei publicaţii am acceptat unele dintre schimbările neesenţiale. Insă abia la a doua întâlnire, când mi-a devenit clar că în URSS în afară de Stalin nimeni nu poate fi slăvit şi când redactorul mi-a recunoscut asta deschis, spunând că este nepotrivit din cauza tovarăşului Stalin, că aşa s-a încetăţenit la noi, am acceptat şi celelalte schimbări, cu atât mai mult cu cât articolul îşi menţinuse tonul şi esenţa.

Pentru mine şi pentru ceilalţi comunişti iugoslavi, conducerea de către Stalin era indiscutabilă. Dar nimic nu-mi era mai de neînţeles decât motivul pentru care şi alţi conducători comunişti, în speţă Tito, nu ar putea fi elogiat dacă merită din punctul de vedere al comuniştilor.

Merită să amintesc că Tito însuşi a fost foarte măgulit de articol şi că pe vremea lui Stalin, după câte ştiu, n-a fost publicată în presa sovietică o altă apreciere atât de înaltă despre vreo personalitate în viaţă.

5

Aceasta se poate explica atât prin faptul că oamenii sovietici — desigur cei partinici, întrucât ceilalţi nici nu participau în mod activ la viaţa publică — erau entuziasmaţi de lupta iugoslavilor, cât şi pentru că mersul războiului schimbase atmosfera societăţii sovietice.

Când îmi arunc privirea în urmă, aş putea spune că se răspândise spontan convingerea că acum, după războiul care confirmase ataşamentul oamenilor sovietici la patrie şi la cuceririle de bază ale revoluţiei, nu vor mai fi necesare îngrădiri politice şi ideologice sau alte monopoluri ale unui grupuleţ de conducători şi cu atât mai puţin ale unui singur conducător. Lumea se schimba sub ochii oamenilor sovietici. Era evident că U.R.S.S. Nu va fi singura ţară socialistă şi că apar noi conducători şi tribuni revoluţionari.

O astfel de atmosferă şi astfel de opinii nu au deranjat conducerea sovietică în momentul acela, ci mai mult, îi uşurau eforturile de război. Nu erau motive pentru ca ea să nu cultive asemenea iluzii. În afară de aceasta, Tito şi lupta iugoslavilor schimbau raporturile în Balcani şi în Europa centrală, nu numai fără ameninţări, ci întărind poziţiile Uniunii Sovietice, şi nu existau motive să nu fie popularizaţi şi să nu li se acorde ajutor.

Atât în calitatea mea de comunist, cât şi în cea de iugoslav, eram entuziasmat de dragostea şi de stima cu care eram întâmpinat pretutindeni, mai ales de Armata roşie. Cu conştiinţa împăcată am notat în cartea de impresii a expoziţiei cu armament german luat pradă de război că sunt mândru de faptul că aici nu se află arme din Iugoslavia, deoarece se aflau din toată Europa.

Aici însă mai există un factor şi mai important. Deşi era în alianţă cu democraţiile apusene, sistemul sovietic, respectiv comuniştii sovietici, se simţeau în luptă izolaţi, deoarece luptau pentru propria existenţă şi exclusiv pentru o formă proprie de viaţă. Iar din cauza absenţei celui de al doilea front, respectiv a unor mari bătălii în momentele decisive pentru soarta poporului rus, însingurat se simţea atât omul simplu, cât şi luptătorul de rând. Răscoala iugoslavă a spart această însingurare a conducătorilor şi a poporului.

Ne-au propus să vizităm frontul de sud-vest, cel de-al doilea front ucrainean, aflat sub comanda mareşalului T. S. Konev.

Am zburat cu avionul până la Uman, un orăşel din Ucraina, în pustiul şi rănile pe care le lăsase în urma sa războiul şi nemăsurata ură omenească.

Sovietul local a organizat pentru noi o cină şi o întâlnire cu lucrătorii publici ai oraşului; cina nici nu putea fi veselă în clădirea părăsită, aflată în ruină, iar vlădica Umanului şi secretarul de partid nu reuşeau să-şi ascundă antipatia reciprocă, în ciuda faptului că se aflau de faţă străini şi că amândoi — fiecare în felul său — luptau împotriva nemţilor.

Ştiam deja de la activiştii sovietici că patriarhul rus, imediat ce a izbucnit războiul, a început — fără să ceară aprobarea guvernului — să trimită apeluri şapirografiate prin care chema la luptă împotriva cotropitorilor germani şi că acestea au avut un ecou mult mai larg decât în rândurile clerului, care îi era subordonat. Aceste apeluri erau atrăgătoare şi prin formă, deoarece în monotonia propagandei sovietice ele se detaşau prin prospeţimea patriotismului străvechi şi religios. Guvernul sovietic s-a adaptat repede şi a început să se sprijine pe biserică, în ciuda faptului că o

considera în continuare ca pe o rămăşiţă a vechii orânduiri. În împrejurările nefavorabile ale războiului, religiozitatea a renăscut şi a luat avânt, iar şeful misiunii sovietice din Iugoslavia, generalul Kerneev, povestea că mulţi — inclusiv dintre cei cu funcţii de foarte mare răspundere — în clipele de pericol de moarte din partea nemţilor se adresau bisericii proslavnice ca mobilizator ideologic eficient. „Suntem gata să salvăm Rusia chiar cu ajutorul ortodoxiei dacă acest lucru este inevitabil", declara el. Astăzi afirmaţia aceasta pare de necrezut dar, numai celui care nu intuieşte greutatea loviturilor abătute asupra poporului rus, numai celui care nu înţelege că orice comunitate umană adoptă în mod inevitabil şi dezvoltă ideile care la momentul dat corespund în cea mai mare măsură menţinerii şi extinderii condiţiilor existenţei sale. Generalul Kerneev, deşi beţiv, nu era prost, fiind profund legat de sistemul sovietic şi de comunism. Mie, ca om crescut din mişcarea revoluţionară care a fost nevoită să lupte pentru existenţa sa tocmai apărând puritatea ideologică ipotezele lui Korneev îmi păreau ridicole, însă nu m-am mirat câtuşi de puţin — patriotismul rus, ca să nu spun naţionalismul, luase un neînchipuit de mare avânt — când vlădica Umanului a închinat în sănătatea lui Stalin numindu-l sobiratel russkih zemel, „adunător al pământurilor ruseşti". Stalin a înţeles intuitiv că puterea sa şi sistemul său social nu vor rezista sub loviturile armatelor germane dacă nu se vor sprijini pe tendinţele iniţiale şi pe conştiinţa de sine a poporului rus.

Secretarul Umanului avea o amărăciune reţinută în legătură cu evidenţierea rolului bisericii, pe care vlădica o făcea cu abilitate şi aparent cu discreţie, dar mai ales în legătură cu atitudinea pasivă a populaţiei, detaşamentul de partizani pe care îl comanda fiind atât de restrâns, încât nu fusese capabil s-o scoată la capăt nici cu jandarmeria ucraineană pro germană.

într-adevăr, atitudinea pasivă a ucrainenilor faţă de război şi de victoriile sovietice nu putea fi ascunsă. Populaţia lăsa impresia unei întunecate închideri în sine şi nouă nu ne acorda nicio atenţie. Şi cu toate că ofiţerii, singurii cu care eram în contact, treceau sub tăcere sau înfrumuseţau atitudinea ucrainenilor, şoferul rus îi înjura de mamă că nu luptaseră mai bine şi acum trebuia să-i elibereze ruşii.

A doua zi am pornit la drum prin noroiul ucrainean de primăvară, pe urmele victorioase ale Armatei roşii. Tehnica de luptă germană distrusă, contorsionată, pe care o întâlneam adesea în drum, completa imaginea

pregătirii şi forţei Armatei roşii, însă cel mai mult ne-au impresionat rezistenţa şi modestia soldatului rus, capabil să reziste cu zilele şi cu săptămânile îngropat în noroi până la brâu, fără pâine şi somn, sub uraganul de foc şi de otel şi sub presiunea atacurilor disperate ale nemţilor.

Dacă las la o parte entuziasmul unilateral, dogmatic şi romantic, eu sunt în măsură şi astăzi să dau o înaltă apreciere calităţilor Armatei roşii, şi îndeosebi majorităţii, alcătuită din ruşi.

Cadrele de comandă sovietice şi, într-o măsură şi mai mare, soldaţii şi comandaţii aveau într-adevăr o educaţie politică unilaterală, însă în toate celelalte privinţe la ei era cultivată iniţiativa, orizontul larg cultural şi de concepţii. Disciplina este aspră şi fără replică, dar nu lipsită de sens; ea se subordonează principalelor scopuri şi sarcini. Ofiţerii sovietici nu sunt numai foarte cultivaţi din punct de vedere profesional, ci totodată formează şi partea cea mai talentată şi mai curajoasă a intelectualităţii sovietice. Deşi sunt relativ destul de bine plătiţi, ei nu formează o castă în sine, şi, deşi nu li se pretinde prea multă doctrină marxistă, cu atât mai mult sunt obligaţi să fie curajoşi şi să nu dea înapoi în luptă de exemplu punctul de comandă al comandantului corpului de la Iaşi se afla doar la trei kilometri de liniile germane. Cu toate că Stalin efectuase epurări masive, îndeosebi în componenţa corpului superior de comandă, aceasta a lăsat urmări mai mici decât se consideră, deoarece el nu a şovăit în a promova oameni tineri şi dotaţi; fiecare ofiţer care îi era fidel lui şi ţelurilor lui ştia că va găsi înţelegere pentru ambiţiile sale. Rapiditatea şi hotărârea cu care în plin război a efectuat schimbarea corpului superior de comandă confirmă atât capacitatea sa de a rezolva situaţiile complicate, cât şi deschiderea căilor de ascensiune pentru cei mai înzestraţi. El a acţionat simultan în două direcţii: introducând în armată supunerea absolută faţă de guvern şi de partid, precum ca şi faţă de el personal, şi necruţând niciun efort atât pentru pregătirea ei de luptă şi pentru un standard de viaţă superior în cadrul ei, cât şi pentru rapida promovare a celor mai buni.

Pe vremea aceea am auzit pentru prima dată în Armata roşie, de la comandatul unei armate, o părere ciudată din punctul meu de vedere de pe atunci, însă îndrăzneaţă: când comunismul va învinge în întreaga lume, conchidea el, războaiele vor căpăta definitiv un caracter crâncen. După teoriile marxiste, pe care comandanţii le ştiau la fel de bine ca mine, războaiele sunt în exclusivitate un produs al luptei de clasă şi, întrucât comunismul ar trebui să desfiinţeze clasele, ar dispărea şi necesitatea

oamenilor de a purta războaie. Insă generalul meu şi mulţi războinici ruşi au prevestit în focul grozăviilor războiului, ca şi mine, aflat în cea mai aprigă luptă în care am participat, şi unele adevăruri de viitor: luptele dintre oameni vor dobândi forma definitivă a revoltei abia după ce toţii oamenii vor fi supuşi aceluiaşi sistem social, căci acesta nu s-ar putea menţine ca atare şi diverse secte ar începe distrugerea fără scrupule a neamului omenesc în vederea „fericirii" lui. Această idee era la ofiţerii sovietici, educaţi în spiritul marxismului, secundară, înăbuşită. Insă eu nu am uitat-o şi nici atunci nu am considerat-o întâmplătoare. Dacă în conştiinţa lor nu pătrunsese încă ideea că nici societatea pe care ei o apără nu este fără diferenţieri profunde şi antagonice, în mod sigur se contura nebulos ideea că omul, cu toate că nu poate trăi în afara unei anumite societăţi şi fără anumite idei, există şi datorită altor forţe, nu mai puţin importante şi definitive.

Deşi ne obişnuisem cu multe lucruri în Uniunea Sovietică, noi n-am putut, ca copii ai. Partidului şi ai revoluţiei, care prin purificarea ascetică au dobândit încrederea în sine şi din partea poporului, să nu rămânem uimiţi de orgia care, la plecare de pe front, a fost organizată în onoarea noastră la comandamentul mareşalului Konev într-un sat din Basarabia.

Fete prea frumuşele şi prea ţipător aranjate pentru calitatea de personal de serviciu aduceau cantităţi uriaşe din cele mai rafinate alimente: caviar, păstrăvi şi somoni afumaţi, castraveţi proaspeţi şi pătlăgele tinere murate, şunci afumate opărite, purcei fierţi şi răciţi, piroşti fierbinţi şi brânzeturi picante, apoi borşuri şi şniţele fierbinţi de carne tocată, iar la urmă torturi groase de o palmă şi platouri cu fructe sudice sub care se curbau mesele.

La ofiţerii sovietici se simţea mai dinainte o bucurie ascunsă a ospeţelor „aşa că şi la acesta ei au venit cu intenţia de a mânca şi a bea peste măsură. Însă iugoslavii veneau ca la o mare ispită: trebuiau să bea, în ciuda faptului că aceasta nu era în acord cu „morala comunistă", respectiv cu obişnuinţele din armată şi din partidul lor. Şi, totuşi, s-au descurcat strălucit, mai cu seamă dacă avem în vedere că nu erau obişnuiţi cu alcoolul; efortul îngrozitor de voinţă şi de conştiinţă i-a ajutat să se eschiveze de la multe toasturi de dnia, „până la fund", şi până la urmă să se ţină cumva pe picioare.

Eu, ca de obicei, am băut puţin şi cu prudenţă, acuzând dureri de cap, de care într-adevăr sufeream încă de pe atunci. Generalul Terzic arăta tragic; trebuia să bea, deşi nu avea chef, căci nu ştia cum să se împotrivească

confratelui rus când acesta a toastat pentru Stalin, dat fiind că cu o clipă mai înainte nu se cruţase pentru Tito.

Şi mai tragic mi s-a părut însoţitorul nostru, colonel din comandamentul general sovietic, asupra căruia s-au năpustit ca la un ofiţer din spatele frontului atât mareşalul, cât şi generalii săi, făcând cu acest prilej uz şi de gradele lor superioare. Mareşalul Konev nu lua în seamă faptul că colonelul acesta era plăpând şi fusese rănit pe front, din care cauză era retras la comandamentul general. El pur şi simplu i-a comandat colonelului: Colonele, beţi o sută de grame de votcă pentru succesele celui de-al doilea front ucrainean!

S-a făcut linişte. Toţi s-au întors către colonel, iar eu am simţit dorinţa să intervin în favoarea lui. El s-a ridicat, a luat poziţia de drepţi şi a băut pe nerăsuflate; în curând pe fruntea lui palidă şi înaltă au apărut broboane de sudoare.

Însă nu toţi au băut, printre aceştia fiind cei care avea misiunea să ţină legătura cu frontul. Nici cei din comandamentul de pe front nu beau, cu excepţia perioadelor neîndoielnice de linişte. Se spunea că Jdanov i-a propus lui Stalin, pe vremea campaniei din Finlanda, din cauza gerului îngrozitor, să aprobe 100 de grame de votcă pe zi de soldat şi că acest obicei rămăsese de atunci în Armata roşie, cu precizarea că înainte de a porni la atac porţia se dubla: luptătorii se simt mai curajoşi, ni s-a explicat.

Nu a băut nici mareşalul Konev, nefiind nimeni mai mare în grad care să-i comande, iar pe de altă parte suferea de ficat şi medicii îi interziseseră alcoolul.

Aflat cam la cincizeci de ani, blond, înalt, cu o faţă osoasă foarte energică, el stimula petrecerea, conducându-se după „filosofia” oficială că „oamenilor trebuie să li se dea posibilitatea să petreacă din când în când”, însă în acelaşi timp se afla deasupra ei, sigur pe sine şi pe unităţile sale de pe front.

Scriitorul Polevoi, care de asemenea ne însoţea pe front în calitate de corespondent al „Pravdei”, deşi se entuziasma uşor şi cu părtinire de eroismul şi de avantajele ţării sale, ne-a povestit anecdote despre stăpânirea de sine şi despre curajul supraomeneşti ale lui Konev. Aflat la postul de observaţie sub focul aruncătoarelor germane, el se prefăcea că priveşte prin binoclu, în realitate observând cu coada achiului cum se comportă ofiţerii lui. Fiecare ştia că va fi pedepsit pe loc dacă arată cea mai mică şovăire, aşa că nimeni nu îndrăznea să-l avertizeze asupra pericolului care plana asupra

propriei lui vieţi. Şi asta continua astfel: oamenii cădeau morţi şi răniţi, iar el părăsea poziţia abia după ce observarea şi toate celelalte s-au încheiat. Altădată o schijă l-a nimerit în picior; i-au scos cizma, i-au pansat piciorul, însă el a rămas pe poziţie.

Şi Konev era unul dintre noii comandanţi de război ai lui Stalin. El este mai puţin decât Rokosovski un exemplu de ascensiune rapidă; cariera lui n-a fost nici atât de bruscă, nici atât de furtunoasă ca a acestuia din urmă. A intrat în Armata roşie imediat după revoluţie ca tânăr muncitor şi s-a ridicat treptat prin serviciul îndeplinit aici şi prin şcolile pe care le-a absolvit. Dar şi el îşi realizase cariera fără vreo bătălie, situaţie tipică pentru armata sovietică aflată sub conducerea lui Stalin în timpul celui de-al doilea război mondial.

Fără să fie vorbăreţ, Konev mi-a prezentat în puţine cuvinte desfăşurarea operaţiilor de la Korsun-Şevcenkovschi, care abia se încheiaseră şi care erau comparate în Uniunea Sovietică cu cele de la Stalingrad. Nu fără să jubileze, el mi-a schiţat tabloul definitivei catastrofe germane: refuzând să se predea, optzeci de mii de nemţi, dacă nu şi mai mulţi, au fost înghesuiţi pe un spaţiu îngust, apoi tancurile le-au distrus armamentul greu şi cuiburile de mitraliere, în final venindu-le de hac cavaleria cazacă. I-am lăsat pe cazaci să taie în voie: tăiau până şi mâinile celor care le ridicau ca să se predea! — povestea zâmbind mareşalul.

Nu pot spune că în momentul acela nici eu nu m-am bucurat pentru o asemenea soartă a nemţilor; nazismul îi impusese şi ţării mele, în numele rasei superioare, un război lipsit de toate considerentele umane de până atunci. Însă aveam şi un altfel de sentiment, şi anume mă îngrozea că aceasta era realitate, că altfel nu putea fi.

Stând în dreapta acestei personalităţi de excepţie, eram bucuros să: mi clarific unele dintre problemele care mă preocupau în mod deosebit.

Konev a răspuns că Voroşilov este un om cu un curaj inepuizabil, însă nu era capabil să înţeleagă modul modern de desfăşurare a războiului. Meritele lui sunt uriaşe, însă bătălia trebuie câştigată. Armata roşie din timpul războiului civil, din care ieşise la suprafaţă şi Voroşilov, practic nu a avut împotriva sa nici aviaţia, nici tancurile, iar în războiul actual tocmai ele joacă un rol esenţial. Budionnâi nu ştia multe şi nici nu a învăţat nimic; s-a dovedit absolut incapabil şi a permis să se facă greşeli îngrozitoare. Şapoşnikov a fost şi a rămas un excelent ofiţer de stat major.

Dar Stalin? Am întrebat eu.

Ferindu-se să exteriorizeze surprinderea provocată de întrebare, Konev, după ce a reflectat puţin, a răspuns: Stalin este dotat în toate privinţele şi s-a descurcat strălucit în războiul luat ca întreg, ceea ce îi creează condiţiile pentru a conduce cu succes.

Nu a mai spus nimic şi nici altceva care ar fi amintit de clişeele de preamărire a lui Stalin. Pur şi simplu a trecut sub tăcere latura militară a conducerii de către Stalin. Konev este un comunist vechi, ferm devotat guvernului şi partidului, însă, aş spune, încăpăţânat în ceea ce priveşte concepţia sa asupra chestiunilor militare.

Konev ne-a înmânat şi cadouri: pentru Tito binoclul lui personal, iar pentru noi pistoale; eu l-am păstrat pe al meu până când mi-a fost confiscat de autorităţi cu prilejul arestării din 1956.

Frontul abunda în exemple de eroism personal şi de rezistenţă de neînfrânt, precum şi de iniţiativă a maselor de soldaţi. Rusia era în întregime hotărâtă pentru ultimul efort *şi* sacrificiu, fiind cuprinsă de o voinţă neclintită pentru victorie. În acele zile, Moscova — şi împreună cu ea şi noi — se bucura copilăreşte de saliut-uri, salve prin care erau salutate victoriile, dincolo de care se aflau incendiile şi moartea, speranţa şi amărăciunea. Căci aceasta era şi bucuria luptătorilor iugoslavi, peste care se abătuse nenorocirea ţării lor. Ca şi când altceva n-ar fi existat în Uniunea Sovietică în afara acestui avântat şi uriaş efort al ţării de necuprins şi al poporului de multe şi multe milioane. Şi eu îi vedeam doar pe ei, identificând unilateral patriotismul poporului rus cu sistemul sovietic, căci tocmai acesta era visul meu şi lupta mea.

Era în jurul orelor cinci după-amiază, abia îmi încheiasem expunerea la Comitetul general slav şi începusem să răspund la întrebări, când mi s-a şoptit că trebuie să închei, deoarece am de făcut ceva important şi care nu suferă amânare. Acestei expuneri ale mele i se acordase importanţă mai mare decât de obicei nu numai de către noi, iugoslavii, ci şi de către activiştii sovietici: selectului public îi fusesem prezentat de adjunctul, lui Molotov, A. Lozovski, iar problema Iugoslaviei devenea în mod evident tot mai acută la aliaţi.

M-am scuzat — sau m-au scuzat — şi, fără să fi apucat să-mi expun până la capăt ideile, am fost condus în stradă, unde, împreună cu generalul Terzic, am fost vârât într-un automobil necunoscut şi nu prea arătos. Abia când automobilul a pornit, colonelul necunoscut din securitatea statului ne-a

comunicat că vom fi primiţi de Iosif Visarionovici Stalin. În vremea aceea, misiunea noastră fusese mutată într-o vilă de la Serebreanâi Bor, la periferia Moscovei, şi eu, amintindu-mi de cadourile pentru Stalin, m-am gândit cu îngrijorare că s-ar putea să întârziem dacă vom face un drum atât de lung după ele. Insă impecabila securitate de stat se îngrijise şi de asta: cadourile zăceau în automobil lângă colonel. Totul deci era în ordine, chiar şi uniformele noastre; de vreo zece zile purtam uniforme noi, confecţionate în atelierele sovietice. Trebuia doar să fim liniştiţi şi să-l ascultăm pe colonel, punându-i cât mai puţine întrebări.

Cu a doua cerinţă mă obişnuisem deja. Însă emoţia nu o puteam învinge, ea provenind din adâncurile neînţelese ale fiinţei mele, şi eu eram conştient de propria mea paloare şi de neliniştea care îmi producea în acelaşi timp bucurie şi panică.

Ce altceva ar fi putut fi mai emoţionant pentru un comunist care venea din război şi din revoluţie?

A fi primit de Stalin însemna cea mai înaltă recunoaştere a vitejiei şi suferinţelor luptătorilor partizani şi ale poporului nostru. Prin închisori şi prin măcelurile războiului, ca şi prin mai puţin aprigele încleştări şi lupte pe plan spiritual împotriva adversarilor comunismului dinafară şi dinăuntru, Stalin era mai mult decât un conducător în luptă: era încorporarea ideii, transformat în capetele comuniştilor în ideea pură, şi implicit în ceva fără greşeală şi perfect. Stalin era bătălia victorioasă de astăzi şi omenirea înfrăţită de mâine. Eu ştiam că este o întâmplare faptul că tocmai eu eram primul comunist iugoslav pe care îl primeşte. Însă simţeam o bucurie orgolioasă că despre această întâlnire voi putea să le povestesc tovarăşilor mei şi să le comunic câte ceva şi luptătorilor iugoslavi.

A dispărut imediat tot ce nu era frumos în U.R.S.S. Şi toate neînţelegerile dintre noi şi conducătorii sovietici şi-au pierdut însemnătatea şi greutatea, ca şi când nici n-ar fi existat. Tot ce era urât dispărea în faţa măreţiei tulburătoare şi a frumuseţii a ceea ce se petrecea în mine. Ce însemna soarta mea personală în comparaţie cu măreţia luptei care se purta şi ce însemnau neînţelegerile noastre în comparaţie cu inevitabilitatea ideii realizate?

Cititorul trebuie să ştie că pe vremea aceea credeam că troţkiştii, buhariniştii şi alţi opozanţi din partid fuseseră într-adevăr spioni şi sabotori şi că prin însuşi acest fapt fuseseră justificate şi măsurile drastice împotriva lor, ca şi împotriva altor aşa-zişi duşmani de clasă. În măsura în care observasem şi eu la cei care se aflaseră în U.R.S.S. Pe timpul epurărilor de

la mijlocul anilor treizeci câte ceva nespus până la capăt, am considerat că aceasta se referă la momente neesenţiale sau la unele exagerări, şi anume la tăierea unei părţi din materia sănătoasă pentru a se curăţa putregaiul mai bine, după cum se exprimase Dimitrov într-o discuţie cu Tito şi după cum ne-a relatat-o acesta. Din cauza aceasta, chiar şi la cruzimile pe care le comitea Stalin priveam exact aşa cum le prezenta propaganda sa: măsuri revoluţionare inevitabile, prin care personalitatea sa şi rolul său istoric aveau numai de câştigat. Nu-mi pot da bine seama nici astăzi ce aş fi făcut dacă aş fi cunoscut adevărul despre procese şi epurări. Pot spune că cu siguranţă aş fi trecut printr-o gravă criză de conştiinţă, însă nu este exclus că aş fi continuat să rămân comunist, convins în existenţa unui comunism mai ideal decât cel existent. Căci pentru comunism ca idee nici nu era esenţial ce, ci pentru ce se face, iar pe lângă asta el era ideologia cea mai raţională, cea măi ademenitoare şi atotcuprinzătoare pentru mine şi pentru cei care, în ţara mea dezbinată şi deznădăjduită, voiau să lase în urmă secole de robie şi de înapoiere şi s-o ia înaintea realităţii.

Nici nu apucasem să-mi pun gândurile şi sentimentele în ordine, că automobilul se şi afla la porţile Kremlinului. Aici ne-a preluat un alt ofiţer şi automobilul a pornit prin curţile reci şi spălate în care nu se afla nimic viu în afară de lujerii subţiratici neînmuguriţi. Ofiţerul ne-a atras atenţia asupra clopotului-ţar, simboluri absurde ale puternicei Rusii care niciodată n-au tras şi n-au sunat. În stângă, a rămas. Clopotniţa monumentală a lui Ivan cel Mare, apoi nişte, tunuri vechi şi deodată ne-am aflat în faţa intrării unei clădiri lunguieţe, nu prea înaltă, cum se construiau pe la mijlocul secolului al XlX-lea pentru birouri sau spitale. Şi aici ne-a întâmpinat un ofiţer şi ne-a introdus înăuntru. La capătul, scărilor ne-am scos mantalele şi ne-am pieptănat în faţa oglinzii, apoi ne-au băgat în liftul care ne-a dus la etajul întâi, am ieşit într-un coridor destul de lung, acoperit cu un covor, roşu…

La fiecare colţ ne saluta, lovindu-şi sonor călcâiele, câte un ofiţer. Toţi erau tineri, frumoşi şi ţepeni, cu şepcile securităţii de stat şi aici, şi pretutindeni mai târziu te uimea curăţenia, atât de desăvârşită, încât părea incredibil că în aceste încăperi trăiesc şi lucrează oameni: nu se putea vedea nicio scamă pe ţesături, nicio pată pe clanţele de bronz.

în fine, am fost conduşi într-un birou nu prea mare, în care ne aştepta generalul Jukov. Mărunt, gras, transpirat, funcţionarul superior ne-a invitat să luăm loc, apoi s-a ridicat încet de la birou şi s-a dus în încăperea vecină.

Totul s-a petrecut surprinzător de repede: funcţionarul acela s-a întors curând şi ne-a comunicat că putem intra. Eu credeam că o să mai trecem prin încă două sau trei birouri până să ajungem la Stalin, însă imediat ce am deschis uşa şi am păşit peste prag l-am observat pe acesta cum vine dintr-o încăpere mai mică învecinată, prin a cărei uşă deschisă se vedea un glob uriaş. Molotov se afla de asemenea aici: robust şi alb şi într-un costum european de culoare bleumarin, stătea de partea opusă a mesei pentru conferinţe.

Stalin ne-a întâmpinat în mijlocul încăperii; eu m-am apropiat primul de el şi m-am prezentat. A făcut acelaşi lucru şi Terzic, pronunţându-şi numele întreg pe un ton de militar şi lovindu-şi călcâiele, la care gazda noastră — asta a fost aproape caraghios — a răspuns: Stalin.

Ne-am strâns mâinile şi cu Molotov şi ne-am aşezat la masă, astfel încât în dreapta lui Stalin, care se aşezase în capul mesei, se afla Molotov, iar în stânga eu, Terzic şi generalul Jukov.

Era o cameră lunguiaţă, nu prea mare şi fără niciun fel de lux sau decoraţiuni. Deasupra unui birou aşezat într-un colt se putea vedea fotografia lui Lenin, iar pe perete, deasupra mesei de conferinţe, se aflau, în rame cu încrustaţii identice, tablouri de mărime mijlocie ale lui Suvorov şi Kutuzov, foarte asemănătoare unor fotografii de provincie colorate.

Dar cea mai mare simplitate o avea gazda. Stalin era în uniformă de mareşal şi încălţat în cizme moi, fără alte ordine în afară de steaua de aur, ordinul de Erou al Uniunii Sovietice, în partea stângă a pieptului. În ţinuta lui nu era nimic artificial şi nicio pază. Acesta nu era acel Stalin maiestuos din fotografii, nici cel din filmele documentare: ţeapăn, cu pas şi ţinută calculate. Nu stătea liniştit nicio clipă; îşi făcea de lucru cu luleaua care avea punctul alb al firmei engleze „Dunhill”, încercuia cu creionul albastru cuvântul principal al temei în discuţie, pentru ca apoi să-l Şteargă cu linii oblice pe măsură ce discuţia asupra lui se afla de sfârşit, învârtea capul încoace şi încolo şi se răsucea pe scaun.

M-a surprins şi altceva: era scund de statură şi avea un corp urât, corpul lui era scurt şi îngust, iar picioarele şi mâinile prea lungi; mâna stângă şi umărul îi erau puţin înţepenite. Avea o burtă destul de proeminentă, iar părul i se rărise, deşi nu era total chel nici în creştet. Fata îi era albă, cu pometii rumeni; mai târziu am aflat că această culoare, caracteristică pentru cei ce petrec mult timp în birou, era numită în vârfurile sovietice „kremliană”. Dinţii îi erau negri şi neregulaţi, îndoiţi spre înăuntru, şi nici

chiar mustăţile nu-i erau stufoase şi puternice. Totuşi, capul lui nu era urât: avea ceva de om din popor, ţărănesc, de gospodar, cu ochi galbeni şi vioi şi un amestec de severitate şi pişicher.

M-a surprins şi pronunţarea lui: se simţea că nu e rus. Însă vocabularul lui rusesc era bogat, iar modul lui de exprimare, cu folosirea din abundenţă a zicalelor şi a proverbelor ruseşti, era foarte pitoresc şi plastic. După cum m-am convins mai târziu, Stalin cunoştea bine literatura rusă, însă, numai pe aceasta, în timp ce cunoştinţele lui de istorie politică erau singurele lui cunoştinţe care depăşeau cadrul rusesc.

într-o singură privinţă nu am fost surprins: Stalin avea simţul umorului, un umor brutal, sigur de sine, însă nu fără rafinament şi profunzime. Reacţiile lui erau rapide şi ascuţite, definitive, ceea ce nu însemna că nu-şi asculta interlocutorul, deşi în mod evident nu era adeptul expunerilor lungi. Frapante erau şi raporturile lui cu Molotov; era evident că vedea în acesta un foarte apropiat colaborator. După cum m-am încredinţat mai târziu, Molotov era singurul membru al Biroului politic care i se adresa lui Stalin cu tî, „tu", ceea ce în sine n-ar însemna foarte mult, dacă avem în vedere că la ruşi adresarea cu Vî, „dumneavoastră", este normală şi între oameni apropiaţi.

Discuţia a început cu întrebarea pe care ne-a adresat-o Stalin despre impresiile din Uniunea Sovietică. Am răspuns: „Suntem entuziasmaţi", la care Stalin a remarcat: Iar noi nu suntem entuziasmaţi, cu toate că facem tot ce putem ca să fie mai bine în Rusia.

Mi s-a întipărit în minte că Stalin a folosit denumirea Rusia, iar nu Uniunea Sovietică, ceea ce însemna nu numai că el inspiră patriotism rusesc, ci şi că el însuşi se entuziasmează şi se identifică cu acest patriotism.

N-am avut însă timp să reflectez la aceasta, căci Stalin a trecut numaidecât la raporturile cu guvernul iugoslav regal din exil, adresându-se lui Molotov: N-am putea să-i păcălim cumva pe englezi să-l recunoască pe Tito, care este şi singurul care luptă împotriva nemţilor?

Molotov a schiţat un zâmbet în care era şi ironie, şi mulţumire de sine: Nu, asta este imposibil; ei sunt pe deplin conştienţi de raporturile care s-au creat în Iugoslavia.

Eram entuziasmat de această tratare directă, fără ascunzişuri, cum nu întâlnisem până atunci la autorităţile oficiale sovietice şi cu atât mai puţin în propaganda sovietică. Mă simţeam la locul potrivit, ba mai mult decât atât: la omul care are faţă de realităţi o atitudine asemănătoare, deschisă. Nu este

necesar să explic că Stalin era astfel doar când se afla printre oamenii săi, adică printre comuniştii care aveau aceeaşi orientare ca el şi care îi erau devotaţi.

Deşi Stalin nu a promis că va recunoaşte Comitetul Naţional ca guvern iugoslav provizoriu, era evident cât era de interesat de afirmaţia făcută. Discuţia şi atitudinea sa au fost de aşa natură, încât eu nici n-am pus această problemă în mod direct; era evident că guvernul sovietic va face asta de îndată ce ar aprecia că condiţiile s-au copt şi, bineînţeles, dacă lucrurile nu ar evolua în altă direcţie, prin realizarea unui compromis provizoriu între Britania şi U.R.S.S., respectiv între Comitetul naţional şi guvernul iugoslav regal.

Astfel, problema aceasta a rămas neformulată: trebuia să aşteptăm şi să căutăm şi alte soluţii.

Dar mult mai hotărât a fost Stalin în privinţa acordării de ajutor luptătorilor iugoslavi.

Când am pomenit de împrumutul de două sute de mii de dolari, el a spus că asta e un fleac şi că cu asta nu vom putea realiza prea multe, însă ne va fi acordat imediat. Iar la precizarea mea că atât împrumutul, cât şi livrările de arme şi alt echipament le vom înapoia după eliberare, el s-a supărat sincer: Dumneavoastră mă ofensaţi; voi să vă vărsaţi sângele, iar eu să vă încasez pentru armament! Eu nu sunt negustor, noi nu suntem negustori; voi luptaţi pentru aceeaşi cauză ca şi noi; noi suntem_datori să vă dăm din ce avem.

Dar cum să ne ajute?

S-a ajuns la concluzia să se solicite de la aliaţii occidentali înfiinţarea unei baze aeriene sovietice în Italia, destinată să-i ajute pe partizanii iugoslavi. Să încercăm, a spus Stalin, să vedem care e poziţia aliaţilor occidentali şi în ce măsură sunt gata să-l sprijine pe Tito.

Trebuie să menţionez că această bază — dacă îmi amintesc bine, de zece avioane de transport — a şi fost înfiinţată în curând.

— Însă cu avioanele nu se poate ajuta prea mult, a spus în continuare Stalin. Nu poate fi aprovizionată o armată cu avioanele, iar voi sunteţi deja o armată. Pentru asta e nevoie de vapoare. Iar noi vapoare nu avem, flota noastră de la Marea Neagră a fost distrusă.

A intervenit generalul Jukov: Noi avem vapoare în Extremul Orient; le-am putea transfera în porturile noastre de la Marea Neagră şi să le încărcăm cu armament şi cu alte lucruri necesare.

Stalin l-a întrerupt brutal şi categoric. Din Stalin cel reţinut şi aproape pişicher a ieşit la iveală un altul:

— Ce vă trece prin minte? Vă aflaţi cu picioarele pe pământ? Păi în extremul Orient este război; se va găsi cineva să nu lase să treacă sau să scufunde aceste vapoare. Fleacuri! Vapoarele trebuie cumpărate. Dar de la cine? Acum este lipsă de vapoare. Turcia? Turcia nu are multe vapoare şi nici n-o să vrea să ne vândă. Egiptul? Da, de la Egipt se pot cumpăra. Egiptul o să vrea să vândă. El vinde totul şi o să vândă şi vapoare.

Da, acesta, cel care nu admitea replică, era adevăratul Stalin. Cu ne admiterea replicii mă obişnuisem în propriul meu partid, dar şi eu eram înclinat să nu o admit dacă era vorba se stabilirea definitivă a unei poziţii sau despre adoptarea unei hotărâri.

Generalul Jukov a notat repede şi fără comentariu concluziile lui Stalin.

însă cumpărarea de vapoare şi aprovizionarea iugoslavilor cu ele nu s-a realizat. Cauza principală rezidă, desigur, în evoluţia operaţiilor pe frontul de est; Armata roşie a ajuns în curând la frontierele iugoslave, astfel că putea să ajute Iugoslavia pe uscat. Cred că intenţiile lui Stalin de a ne ajuta erau la vremea aceea ferme.

Cam la asta s-a rezumat esenţa discuţiei.

în treacăt, Stalin s-a interesat de părerea mea asupra unora dintre politicienii iugoslavi. M-a întrebat ce părere am despre Milan Gavrilovic, conducătorul agrarienilor sârbi şi primul ambasador iugoslav la Moscova. I-am spus: Un om şiret.

Stalin a comentat ca pentru sine: Da, sunt politicieni care consideră şiretenia drept lucrul principal în politică, însă asupra mea Gavrilovic nu a lăsat impresia unui om prost.

Eu am adăugat: Nu este un politician cu orizonturi mai largi, cu toate că nu s-ar putea spune că este prost.

Stalin a întrebat cu cine s-a însurat regele iugoslav Peter al II-lea. Iar când i-am spus că a luat o prinţesă greacă, el a adăugat pişicher: Ce-ar fi, Viaceslav Mihailovici, dacă eu sau tu ne-am însura cu vreo prinţesă străină? Poate că şi din asta s-ar putea trage vreun folos.

A zâmbit şi Molotov, însă reţinut şi fără zgomot.

La urmă i-am predat lui Stalin cadourile, abia acum şi aici toate arătau sărăcăcios şi primitiv. Însă el nu a lăsat prin nimic să se înţeleagă că le-ar dispreţui. Când a văzut opincile a spus lapti, ceea ce în rusă înseamnă

opinci. Iar puşca a deschis-o şi a închis-o, a cântărit-o în mână şi a remarcat: A noastră este uşoară.

întâlnirea a durat aproximativ o oră.

Amurgise deja când am părăsit Kremlinul. Entuziasmul nostru s-a transmis asupra ofiţerului care ne însoţea; ne privea cu bucurie şi căuta să ne facă pe plac cu fiecare cuvinţel. În perioada aceea, lumina nordului răzbătea până la Moscova şi totul era violet şi tremurător: o lume ireală, mai frumoasă decât cea în care trăisem până atunci.

Oarecum la fel era şi în sufletul meu.

Am mai avut atunci încă o întâlnire cu Stalin, mai importantă şi interesantă.

Am reţinut când a avut loc: în noaptea din ajunul debarcării aliaţilor în Normandia.

Nici de data asta nu am fost încunoştinţat înainte. Pur şi simplu mi-au comunicat că trebuie să merg la Kremlin. În jurul orelor nouă seara m-au vârât în automobil şi m-au dus acolo. Nimeni din misiune nu a ştiut unde am plecat.

M-au dus în clădirea în care ne primise Stalin, însă în alte încăperi. Acolo Molotov se pregătea să iasă — îşi pusese un pardesiu uşor şi pălăria — şi mi-a adus la cunoştinţă că mergem la cină la Stalin.

Molotov nu era un om deosebit de vorbăreţ. Şi în timp ce cu Stalin, dacă se afla în bună dispoziţie şi cu persoane care-i împărtăşeau concepţiile, contactul era uşor şi direct, Molotov rămânea impenetrabil, chiar şi în conversaţiile particulare. Totuşi, în automobil m-a întrebat ce limbă mai cunosc în afară de rusă. I-am răspuns că mă pot servi de franceză, apoi a venit vorba şi despre forţa şi organizarea Partidului comunist din Iugoslavia. Eu am subliniat faptul că partidul iugoslav a întâmpinat războiul în ilegalitate, fiind relativ puţin numeros, vreo zece mii de membri, însă excelent organizat. Am adăugat: Ca şi partidul bolşevic înainte de primul război mondial.

— Vă înşelaţi! m-a contrazis Molotov. Partidul nostru era la izbucnirea primului război mondial foarte slab, fărâmiţat din punct de vedere organizatoric, dispersat şi cu un număr redus de membri. Îmi amintesc, a continuat el, că, atunci când pe la începutul războiului am venit ilegal de la Petrograd la Moscova cu treburi de partid, n-am avut unde să mă cazez şi am riscat să-mi petrec noaptea la sora lui Lenin! Molotov a spus şi numele acestei surori, care dacă îmi aduc bine aminte, se numea Maria Ilinicina.

Automobilul gonea cu o viteză relativ mare, circa 80 de kilometri la oră, fără să întâmpine nicio opreliște de circulație. În mod evident, agenții de circulație îl recunoșteau după ceva și îi dădeau prioritate. Ieșind din Moscova, am apucat-o pe un drum asfaltat, despre care am aflat mai târziu că se numește Pravitelistvenoe șose (Șoseaua guvernului) și pe care atunci și multă vreme după aceea — oare și azi? — era permisă circulației doar pentru automobilele guvernului. În curând am ajuns la o barieră. Ofițerul de pe locul de lângă șofer a întors o plăcuță de la parbriz și santinela ne-a lăsat fără vreo altă formalitate. Geamul din dreapta era lăsat, Molotov a observat că curentul mă deranjează și a început să-l ridice încet; abia atunci am observat că geamul era foarte gros și mi-am dat seama că circulam cu un automobil blindat. Cred că era un „Packard", pentru că unul identic a primit și Tito de la guvernul sovietic în 1945.

Cu vreo zece zile înainte de cina aceea, nemții efectuaseră o operațiune cu desant asupra Comandamentului suprem aflat la Drvar. Tito și misiunile militare a trebuit să se retragă în munți. Conducerea iugoslavă fusese obligată la marșuri lungi și obositoare, pierzându-se o vreme prețioasă pentru diverse activități, în special pentru cele politice. Apăruse sub formă acută și problema hranei. Misiunea militară sovietică informa detaliat Moscova despre toate aspectele, iar misiunea noastră de la Moscova se afla în contact permanent cu ofițerii sovietici competenți, încercând să-i sprijine cu sfaturi în organizarea ajutorului pentru luptătorii iugoslavi și Comandamentul suprem. Avioanele sovietice au efectuat chiar zboruri de noapte, aruncând muniție și alimente, e adevărat, fără prea mult succes, căci pachetele fuseseră împrăștiate pe un vast teren împădurit, care a trebuit în curând să fie evacuat.

în drum, Molotov s-a interesat despre părerea mea în legătură cu situația creată. Interesul lui era manifest „însă lipsit de emoție, vizând mai mult obținerea unei imagini precise.

Am călătorit astfel vreo patruzeci de kilometri, ne-am abătut în stânga pe o șosea secundară și în curând am pătruns într-un brădet tânăr. Din nou o barieră, apoi, după parcurgerea unei scurte distanțe, o poartă, după care ne-am aflat în fața unei vile nu prea mari, situată de asemenea în brădetul des.

Imediat ce am intrat din antreu într-un mic hol, a apărut Stalin, de data aceasta în pantofi și îmbrăcat în bluza sa simplă, încheiată până la gât, cunoscută din tablourile de dinainte de război. Așa părea și mai mic, însă mai simplu, și avea pe deplin aerul de amfitrion. Ne-a condus într-un

cabinet mic şi uimitor de gol, fără cărţi, fără tablouri, cu pereţii de lemn absolut goi. Ne-am aşezat în jurul biroului, şi el a început imediat să se intereseze de evenimentele referitoare la Comandamentul suprem iugoslav.

Din modul lui de a se interesa a ieşit de la sine în evidenţă şi deosebirea dintre Stalin şi Molotov.

La Molotov nu numai că gândul era de nepătruns, ci şi procesul apariţiei sale. La fel şi mentalitatea îi rămânea închisă şi nedefinită. Stalin avea un temperament vioi, aproape agitat. El punea întrebări sieşi şi altora şi polemiza pe sine şi cu ceilalţi. Nu vreau să spun că Molotov nu se înflăcăra uşor sau că Stalin nu ştia să fie reţinut sau să se prefacă; mai târziu i-am văzut şi pe unul şi pe celălalt în aceste roluri. Ci doar că Molotov era aproape fără nuanţe, mereu acelaşi, indiferent despre ce sau despre cine era vorba, în timp ce Stalin era cu totul altfel în mediul său, cel comunist. Churchill l-a caracterizat pe Molotov ca pe un desăvârşit robot modern. Asta e adevărat. Însă aceasta este latura lui exterioară şi una dintre ele. Stalin nu era mai puţin decât el un om calculat cu sânge rece. Însă tocmai datorită faptului că era o fire mai pasionată şi cu mai multe chipuri — şi asta în fiecare dintre ele fiind la fel şi atât de convingător, încât părea că nu se preface niciodată, ci că totdeauna îşi trăieşte cu sinceritate fiecare din roluri — era mai răzbătător şi cu posibilităţi mai mari. Aveai impresia că Molotov privea totul, chiar şi comunismul şi ţelurile lui finale, ca pe ceva relativ, ceva care mai mult îl obligă decât trebuie să-i subordoneze el însuşi propriul destin. Pentru el părea că nu există nimic netrecător; acestei realităţi trecătoare şi neideale, care în fiecare zi se impune mereu alta, tocmai ei trebuie să i se dăruiască atât el, cât şi întreaga sa viaţă. Şi pentru Stalin totul era trecător. Însă acesta era modul lui filosofic de a vedea lucrurile. Deoarece dincolo de această efemeritate şi în ea însăşi, dincolo de realitatea dată şi în ea însăşi, se ascund idealuri finale măreţe, idealurile lui, de care el cu siguranţă poate să se apropie, bineînţeles aranjând, plămădind realitatea însăşi şi oamenii vii din ea.

Privind înapoi, mi se pare că Molotov, cu relativismul său şi cu priceperea lui pentru practica zilnică, măruntă, şi Stalin, cu dogmatismul său fanatic şi în acelaşi timp cu orizontul său mai larg, cu instinctul pentru posibilităţile de mâine, pentru cele mai depărtate, mi se pare nu numai că se completau ideal, ci şi că Molotov, deşi slab fără conducerea lui Stalin, îi era acestuia în multe privinţe necesar. Cu toate că amândoi erau fără scrupule în alegerea mijloacelor, mie mi se pare că Stalin le alegea cu atenţie şi le

imagina în raport cu împrejurările, în timp ce pentru Molotov ele erau apriori secundare şi lipsite de importanţă. Cred că el nu numai că îl impulsiona pe Stalin în multe privinţe, ci şi că îi întărea sau îi înlătura ezitările. Şi cu toate că, date fiind multilateralitatea şi persuasiunea lui Stalin, acestuia îi aparţinea primul rol în transformarea Rusiei înapoiate într-o forţă imperială industrială modernă, ar fi inexact să se subestimeze rolul lui Molotov, mai cu seamă ca realizator practic.

Molotov era parcă şi corporal destinat unui astfel de rol: robust, ponderat, lucid şi rezistent. El bea mai mult decât Stalin, însă toasturile sale erau mai scurte şi vizau un efect politic imediat. Viaţa lui personală trecea de asemenea neobservată, şi când, un an mai târziu, i-am cunoscut soţia, gingaşă şi modestă, am avui impresia că putea fi oricare alta, capabilă să-i satisfacă multe funcţii indispensabile lui.

Discuţia la Stalin a început prin interesul său plin de emoţie pentru soarta Comandamentului suprem şi a unităţilor din jurul lui Tito.

I-am explicat că nu sunt motive deosebite de îngrijorare.

— Cum nu? a continuat el. De câte ori nu s-a întâmplat ca luptătorii să fie nimiciţi de foame? Foamea este un inamic groaznic al oricărei armate.

Eu i-am explicat: Terenul este de aşa natură, încât se poate găsi totdeauna ceva de mâncare; ne-am aflat şi în situaţii mai grele şi totuşi foamea nu ne-a nimicit.

Am reuşit să-l liniştesc şi să-l conving.

Apoi a trecut la posibilităţile de a ne ajuta. Frontul sovietic era încă departe pentru ca avioanele să poată fi escortate de avioane de vânătoare. La un moment dat, Stalin a izbucnit, ocărind piloţii: Sunt nişte laşi! Le e frică să zboare ziua! Laşi, cu adevărat laşi!

însă Molotov, care era la curent cu întreaga problemă, a venit în apărarea piloţilor: Nu, nu sunt laşi, nici vorbă de aşa ceva. Dar avioanele de vânătoare nu au rază de acţiune atât de mare, iar avioanele de transport ar fi doborâte înainte de a ajunge la ţel. Capacitatea utilă de transport este mică, neînsemnată; trebuie să încarce combustibil şi pentru întoarcere. Tocmai de aceea trebuie să zboare noaptea şi să ducă încărcături mici.

L-am susţinut pe Molotov, deoarece ştiam că piloţii sovietici se oferiseră voluntar să efectueze zboruri şi în timpul zilei, adică fără să fie acoperiţi de avioane de vânătoare, numai să poată să-şi ajute confraţii de luptă din Iugoslavia.

însă am fost pe deplin de acord cu sublinierea făcută de Stalin că Tito, în împrejurările complexe şi ţinând seama de modul în care evoluează situaţia, precum şi de importanţa sarcinilor, trebuie să aibă un sediu mai stabil şi să se elibereze de nesiguranţa zilnică. Nu există dubiu că Stalin a transmis acest punct de vedere şi misiunii sovietice, la insistenţele căreia Tito a şi acceptat în zilele acelea să se evacueze în Italia, iar de acolo pe insula iugoslavă Vis, unde a rămas până la pătrunderea Armatei roşii în Iugoslavia. Ce-i drept, Stalin nu spusese nimic în legătură cu această evacuare, însă gândul acesta i se strecurase deja în minte.

Aliaţii aprobaseră deja înfiinţarea bazei aeriene sovietice din Italia pentru ajutorarea luptătorilor iugoslavi şi Stalin a subliniat urgenţa transferării avioanelor de transport şi a activizării bazei însăşi.

Recăpătându-şi buna dispoziţie în mod evident datorită optimismului meu referitor la deznodământul final al ofensivei germane în curs împotriva lui Tito, Stalin a trecut la raporturile noastre cu aliaţii, în primul rând cu Marea Britanie, ceea ce era, după cum mi s-a părut şi atunci, cauza principală a acestei întâlniri cu mine.

Esenţa sugestiilor lui consta, pe de o parte, în aceea că nu trebuie „speriaţi" englezii, înţelegând prin aceasta că trebuie evitat tot ceea ce i-ar alarma că în Iugoslavia este vorba despre o revoluţie şi despre puterea comuniştilor. Ce nevoie aveţi de stelele roşii în cinci colţuri pe chipie? Nu are importanţă forma, ci ceea ce se realizează, ţar voi stele roşii! Zău că nu este nevoie de stele! Se întreba şi se supăra Stalin, însă nu ascundea faptul că supărarea nu-i era profundă. E un simplu reproş, iar eu i-am explicat: La stelele roşii este imposibil să se renunţe, deoarece au devenit o tradiţie şi au căpătat un sens anume la luptătorii noştri.

Rămânând la părerea sa, însă fără să insiste prea mult, el a abordat raporturile cu aliaţii occidentali, continuând pe de altă parte, iar dumneavoastră poate socotiţi că noi, deoarece suntem aliaţi cu englezii, am uitat cine sunt ei şi cine e Churchill. Pentru ei nu se află o satisfacţie mai mare decât aceea să-şi păcălească aliaţii; în primul război mondial ei i-au amăgit necontenit pe ruşi şi pe francezi. Şi Churchill? Churchill e un om care, dacă nu te fereşti, e în stare să-ţi ia copeica din buzunar! Roosevelt? Roosevelt e altfel: el vâră mâna numai după bucăţi mai mari. Însă Churchill? Churchill se dă în vânt şi după o copeică.

El a subliniat de câteva ori că trebuie să avem grijă să ne ferim de Intelligence service şi de trădare, mai cu seamă din partea englezilor, de

atentate la viaţa lui Tito: Doar ei l-au ucis pe generalul Sikorski şi nu s-ar da în lături nici de la Tito! Ce-ar însemna pentru ei să jertfească doi, trei oameni pentru a-l înlătura pe Tito? Lor nu le pare rău de oamenii lor. Iar în ceea ce-l priveşte pe Sikorski — asta n-o spun eu, ci mi-a povestit Beneş — l-au urcat pe Sikorski într-un avion şi apoi au doborât frumuşel avionul: nici tu dovadă, nici tu martor.

în cursul serii, Stalin a revenit la aceste avertismente, pe care eu, la înapoiere, i le-am transmis lui Tito şi care, desigur, au jucat un anumit rol în pregătirea zborului lui nocturn, conspirativ de pe insula Vis într-un teritoriu de ocupaţie sovietică din România la data de 21 septembrie 1944.

Apoi a trecut la raporturile noastre cu guvernul iugoslav regal. Noul mandatar regal era dr. Ivan Subasic, care promitea reglementarea raporturilor cu Tito şi recunoaşterea Armatei de eliberare naţională ca forţă principală în lupta împotriva ocupanţilor. Stalin a insistat: Nu respingeţi convorbirile cu Subasic; în niciun caz să nu le respingeţi. Nu-l atacaţi imediat, să vedem mai întâi ce vrea. Discutaţi cu el. Voi nu puteţi fi recunoscuţi imediat; trebuie găsită o modalitate de trecere la asta. Cu Subasic trebuie să discutaţi, poate o să cădeţi cumva la îndoială.

Insistenţa lui nu era categorică, deşi era evidentă. Eu i-am transmis-o lui Tito şi membrilor Comitetului Central; probabil că şi aceasta a jucat un rol în cunoscuta înţelegere Tito-Subasic.

Apoi Stalin ne-a invitat să mergem la cină, însă în hol ne-am oprit în faţa hărţii mondiale, pe care. Uniunea Sovietică era colorată în roşu şi din cauza aceasta era mai evidentă şi părea mai mare decât era în realitate. Stalin şi-a petrecut mâna peste Uniunea Sovietică şi a exclamat, în strânsă legătură cu cele spuse cu puţin timp înainte împotriva britanicilor şi americanilor: Ei nu se vor împăca niciodată cu faptul ca un spaţiu atât de mare să fie roşu; niciodată, niciodată!

Mi-a atras atenţia pe harţă spaţiul de la Stalingrad, înconjurat înspre vest cu un creion albastru; evident, aceasta o făcuse Stalin în ajunul sau în cursul bătăliei pentru Stalingrad. El a observat privirea mea şi am avut impresia că îi făcea plăcere, însă nu şi-a exteriorizat în niciun fel sentimentul.

Nu-mi amintesc bine de ce am făcut observaţia: Fără industrializare, Uniunea Sovietică nu ar fi rezistat şi nu ar fi putut duce astfel de război.

Stalin a adăugat: Tocmai în legătură cu aceasta ne-am certat cu Troţki şi cu Buharin.

Şi acesta a fost singurul lucru pe care l-am auzit vreodată de la el în legătură cu adversarii aceştia ai săi, acolo în faţa hărţii: „Ne-am certat!”.

în sufragerie ne aşteptau în picioare două sau trei persoane din conducerea sovietică, însă nimeni din Biroul politic cu excepţia lui Molotov. Eu i-am uitat; dealtminteri ei au fost tăcuţi şi retraşi toată noaptea.

în memoriile sale, Churchill descrie plastic o cină improvizată în Kremlin la Stalin. Dar la Stalin, de regulă, se cina astfel.

într-o sufragerie spaţioasă, lipsită de ornamentaţii, dar aranjată cu gust, se aflau aşezate pe jumătatea din faţă a unei mese lungi tot felul de mâncăruri în vase grele de argint acoperite şi încălzite, precum şi băuturi, farfurii şi alte tacâmuri. Fiecare se servea singur şi se aşeza unde dorea în jurul jumătăţii libere a mesei. Stalin nu se aşeza niciodată în capul mesei, însă stătea totdeauna pe acelaşi scaun: primul din stânga de la capul mesei.

Colecţia de mâncăruri şi de băuturi era enormă, predominând cărnurile şi rachiurile tari. Însă în rest totul era simplu şi comun. Nimeni din personalul de serviciu nu intra dacă nu suna Stalin. Singura ocazie s-a ivit atunci când eu am dorit bere. Putea să intre doar ofiţerul de serviciu. Fiecare putea să mănânce ce dorea şi cât poftea, doar îndemnurile şi provocările la băutură şi la toasturi erau exagerat de multe.

O astfel de cină dura câte şase şi chiar mai multe ore: de la zece seara până la patru, cinci dimineaţa. Se mânca şi se bea încet, se vorbea liber, de la bancuri şi anecdote se trecea la cele mai serioase teme politice se abordau chiar teme filosofice.

La aceste cine, în mod neoficial, dar real, prindea contur o bună parte a politicii sovietice, iar ele constituiau şi petrecerea cea mai potrivită şi mai frecventă, fiind unicul lux în viaţa lui Stalin, dealtminteri monotonă şi posomorită.

Şi colaboratorii lui Stalin se obişnuiseră în mod evident cu acest mod de viaţă şi de muncă; petrecându-şi nopţile la cina lui Stalin sau la vreunul dintre ei, de regulă ei nu veneau la birou înainte de prânz, rămânând de obicei până seara târziu. Aceasta complica şi îngreuia activitatea administraţiei superioare, însă ea s-a acomodat, ca de astfel şi corpul diplomatic, în măsura în care avea de a face cu vreunul dintre membrii Biroului politic.

Nu exista niciun fel de ordine stabilită după care membrii Biroului politic sau alţi înalţi activişti participau la cine. De regulă erau prezenţi cei care aveau vreo legătură cu treburile oaspetelui sau cu problemele de actualitate.

La aceste cine, conducătorii sovietici erau şi cei mai apropiaţi şi mai intimi între ei. Fiecare relata noutăţile sectorului său, întâlnirile pe care le avusese în decursul zilei, intenţiile pe care le avea. Masa bogată şi cantităţile considerabile de alcool, deşi moderate, înviorau spiritele şi întăreau atmosfera de cordialitate şi de firesc. Vizitatorul neavertizat abia dacă ar fi observat diferenţa dintre Stalin şi ceilalţi. Insă aceasta exista: opinia lui era urmărită cu atenţie şi nimeni nu i se opunea cu încăpăţânare; totul semăna într-o anumită măsură cu o familie patriarhală în frunte cu un gospodar autoritar, de ale cărui ciudăţenii membrii familiei se temeau în permanenţă.

Stalin se servea cu cantităţi de hrană enorme chiar pentru o persoană mult mai corpolentă. Cel mai des lua carne, preferinţă prin care îşi trăda originea lui de muntean. Îi plăceau şi diversele specialităţi în care abundă această ţară cu diferite clime şi civilizaţii, însă n-am observat ca o anumită mâncare să-i placă în mod deosebit. De băut bea mai ponderat, cel mai adesea amestecând în pahare mici vin roşu şi votcă. N-am observat niciodată la el semne de beţie, lucru pe care însă nu l-aş putea afirma despre Molotov şi cu atât mai puţin despre Beria, care aproape că era beţiv. În majoritate îmbuibându-se la aceste cine, conducătorii sovietici mâncau puţin şi neregulat în cursul zilei, iar mulţi dintre ei o zi pe săptămână — pentru razgrujenie „(descărcarea stomacului)" — mâncau numai fructe şi sucuri.

La aceste cine se croia soarta imensului pământ rusesc, a ţărilor de curând cucerite şi, în bună măsură, a seminţiei omeneşti. Şi dacă în cadrul lor nu au fost impulsionate opere de seamă ale creatorilor spirituali, „ingineri ai sufletelor omeneşti", în mod sigur multe au fost îngropate pentru totdeauna.

Totuşi, nu am auzit niciodată vorbindu-se despre vreo opoziţie din interiorul partidului sau despre vreo răfuială cu ea. În mod evident, aceasta cădea în principal în competenţa lui Stalin şi a poliţiei secrete; şi cum înşişi conducătorii sovietici erau oameni, ei dădeau uşor uitării conştiinţa, cu atât mai uşor cu cât revenirea la ea era periculoasă pentru destinul propriu.

Voi. Aminti numai ceea ce mi s-a părut mai semnificativ din această trecere neobservată de la o temă la alta în cursul cinei.

Amintind de legăturile mai vechi ale slavilor de sud cu Rusia, eu am spus că ţarii ruşi nu au înţeles năzuinţele slavilor de sud; gândul lor era la o extindere imperialistă, iar al nostru la eliberare.

Stalin a fost de acord, însă în alt mod: Da, ţarii ruşi nu aveau orizont.

Stalin se interesa de Iugoslavia într-un mod diferit de ceilalţi conducători sovietici. Pe el nu-l interesau victimele şi distrugerile, ci ce fel de raporturi interne s-au creat şi care este forţa reală a mişcării de rezistenţă. Dar şi aceste date el nu le obţinea prin întrebări, ci le aduna în timpul discuţiilor.

La un moment dat s-a interesat şi de Albania: De fapt, ce se întâmpla acolo? Ce fel de popor sunt ei?

I-am explicat: în Albania se petrece, într-o măsură mai mare sau mai mică, la fel ca în Iugoslavia. Albanezii sunt cea mai veche populaţie a Balcanilor, mai veche decât slavii, chiar şi decât vechii greci.

Dar de unde provin la ei numele de locuri slave? A întrebat Stalin. Oare n-au ei, totuşi, nişte legături cu slavii?

Am explicat şi asta: în vechime văile erau locuite de slavi, de aici provin numele de locuri slave, iar mai târziu, pe vremea turcilor, albanezii i-au alungat din acele locuri.

Stalin a făcut cu ochiul glumeţ: Eu am sperat că albanezii sunt măcar puţin slavi.

Povestindu-i despre modul de a purta războiul şi despre cruzimea lui în Iugoslavia, am subliniat faptul că pe nemţi nu-i luăm prizonieri, căci şi ei îi omoară pe toţi prizonierii noştri. Stalin a intervenit râzând: Unul dintr-ai noştri conducea un grup mai mare de nemţi şi pe drum i-a omorât pe toţi, cu excepţia unuia singur. Când a ajuns la locul de destinaţie, e întrebat: Dar unde îţi sunt ceilalţi? Execut, zice, ordinul comandantului suprem ca „să-i omorâm pe toţi până la unul", aşa că unul v-am şi adus.

în cursul discuţiei a observat în legătură cu nemţii: Sunt un popor ciudat, ca oile. Îmi amintesc din copilărie că încotro porneşte berbecele pornesc după el şi toate oile. Îmi amintesc şi când, înainte de revoluţie, am fost în Germania: un grup de social-democraţi a întârziat la congres, deoarece a aşteptat ca biletele de tren să le fie vizate sau aşa ceva. Unde s-ar fi putut întâmpla în Rusia una ca asta? Cineva a zis bine: în Germania nu se poate face revoluţie din cauză că ar trebui să se calce pe iarbă.

Mi-a cerut să-i spun cuvintele sârbeşti pentru diverse obiecte. A ieşit de bună seamă la iveală o mare asemănare între sârbă şi rusă. Zău, exclamă Stalin, nu mai încape vorbă: un singur popor.

S-au spus şi anecdote şi lui Stalin i-a plăcut în mod deosebit una pe care am spus-o eu: Stau de vorbă turcul şi muntenegreanul într-unul din rarele momente de pace. Se interesează turcul din ce cauză muntenegrenii pornesc mereu războaie. Pentru jaf, răspunde muntenegreanul; suntem săraci şi

nădăjduim să jefuim ceva. Dar voi de ce vă războiţi? Pentru onoare şi glorie, răspunde turcul. La aceasta muntenegreanul conchide: Fiecare luptă pentru ce-i lipseşte.

Stalin a comentat râzând cu hohote: Adânc, zău: fiecare luptă pentru ce-i lipseşte!

Râde şi Molotov, dar cu zgârcenie şi pe înfundate; într-adevăr el nu avea simţul umorului, nici să-l practice, nici să-l înţeleagă.

Interesându-se cu care dintre conducători m-am întâlnit la Moscova, Stalin, când i-am amintit pe Dimitrov şi Manuilski, a observat: Dimitrov este un om mai inteligent decât Manuilski, mult mai inteligent.

Cu acest prilej, a amintit şi de abandonarea Cominternului: Ei, occidentalii, sunt atât de josnici, că nu ne-au şoptit o vorbuliţă despre asta. Iar noi suntem atât de încăpăţânaţi: dacă ne-ar fi şoptit, nu l-am fi abandonat nici până acum! Situaţia cu Cominternul devenea tot mai anormală. Eu şi Viaceslav Mihailovici ne stoarcem creierii, iar Cominternul o ţine pe a sa: neînţelegeri tot mai mari. Cu Dimitrov se colaborează uşor, cu ceilalţi mai greu. Dar lucrul cel mai important este că însăşi existenţa unui for general comunist, în condiţiile când partidele comuniste trebuie să găsească un limbaj naţional şi să lupte în condiţiile ţărilor lor, constituie o anomalie, ceva nefiresc.

în cursul cinei au sosit şi două depeşe. Stalin mi le-a întins pentru lectură şi pe una, şi pe cealaltă.

într-una se afla conţinutul convorbirii lui Subasic la State Departament. Poziţia lui Subasic era că noi, iugoslavii, nu putem fi împotriva Uniunii Sovietice şi nici să ducem o politică anti rusească, deoarece la noi tradiţiile slave şi filoruse sunt foarte puternice. În legătură cu aceasta, Stalin a observat: Subasic a spus asta ca să-i sperie pe americani! Dar din ce cauză îi sperie? Da, îi sperie. Însă de ce, de ce?

Apoi a adăugat, observând, poate uimirea de pe faţa mea: Ei ne fură depeşele, însă şi noi pe ale lor.

Cealaltă depeşă era de la Churchill, care anunţa că a doua zi va începe debarcarea în Franţa. Stalin a început să ironizeze conţinutul depeşei: Da, va îi desant dacă nu va îi ceaţă. De fiecare dată până acum a fost ceva care să-i împiedice; mă îndoiesc că nu va fi şi mâine. Ar putea da de nemţi! Şi ce dacă dau de nemţi! Desant poate că nici nu va fi, ci, ca de fiecare dată până acum, promisiuni.

Molotov, bolborosind ca de obicei, a început să-l încredinţeze: Nu, de data asta într-adevăr o să fie.

Eu n-am avut impresia că Stalin se îndoieşte în mod serios de debarcarea aliaţilor, ci că ţelul său era s-o ironizeze, mai cu seamă cauzele amânărilor anterioare.

Când mă gândesc astăzi la seara aceea, mi se pare că aş putea conchide că Stalin îi speria în mod intenţionat pe conducătorii iugoslavi pentru a le împuţina contactele cu occidentul şi, în acelaşi timp, căuta să subordoneze politica lor intereselor proprii şi raporturilor proprii cu statele apusene, în primul rând cu Marea Britanie.

Şi după idei, şi după metode, după experienţa proprie şi după moştenirea istorică, el considera că e sigur doar ceea ce ţine în palmă şi că oricine este împotriva controlului său poliţienesc este un adversar potenţial al său. Din cauza condiţiilor de război revoluţia iugoslavă scăpase oricărui control din partea sa, iar puterea care se dezvolta din ea devenea prea conştientă de posibilităţile sale pentru ca el să-i poată comanda pur şi simplu. El era conştient de aceasta şi pur şi simplu făcea ce putea; folosind prejudecăţile anticapitaliste ale conducătorilor iugoslavi, el căuta să-şi apropie aceşti conducători, iar politica lor s-o subordoneze politicii sale.

Lumea în care trăiau conducătorii sovietici —1 şi aceasta era lumea mea — căpăta cu încetul pentru mine un aspect nou: o luptă crâncenă pe toate planurile. Totul se dezvelea şi se reducea la răfuieli, care îşi schimbau doar forma şi în urma cărora supravieţuiesc doar cei mai puternici şi mai descurcăreţi. Şi până atunci plin de admiraţie faţă de conducătorii sovietici, pe mine mă cuprindea un entuziasm ameţitor faţă de conştiinţa şi voinţa inepuizabilă care nu-i părăseau nicio clipă.

Aceasta era o lume în care nu exista posibilitatea unei alte opţiuni în afară de victorie şi de moarte.

Acesta era Stalin, constructorul unui nou sistem social.

Luându-mi rămas bun, l-am întrebat încă o dată pe Stalin dacă are observaţii la adresa activităţii partidului iugoslav. El a răspuns: Nu, n-am. Voi înşivă ştiţi cel mai bine ce e de făcut.

Eu, după sosirea pe Vis, i-am transmis şi asta lui Tito şi celorlalţi conducători din Comitetul central. Şi am exprimat şi concluziile călătoriei mele la Moscova: Cominternul într-adevăr nu mai există, iar noi comuniştii iugoslavi trebuie să ne descurcăm singur i; în primul rând trebuie să ne bazăm pe forţele proprii.

La plecare, Stalin mi-a înmânat pentru Tito o sabie, cadou din partea Sovietului suprem. Acestui dar înalt şi minunat, înapoindu-mă prin Cairo, i-am adăugat şi unul modest din partea mea: un şah de fildeş. Nu cred că în aceasta se afla ceva simbolic. Însă astăzi mi se pare că în mine exista atunci, înăbuşită, şi o altfel de lume decât cea a lui Stalin.

Din brădişul din jurul vilei lui Stalin se retrăgea întunericul şi apăreau zorile. Stalin şi Molotov îmi strâng mâna la plecare, obosiţi de încă o noapte nedormită. Automobilul mă duce în zori într-o Moscovă încă netrezită, spălată de albăstreala şi de rouă de iunie. Îmi reapare sentimentul pe care l-am avut călcând pe pământul rusesc: totuşi lumea nu este atât de mare dacă o priveşti din această ţară. Şi poate că nici de necucerit, cu Stalin, cu ideile care păreau că au descoperit în mod definitiv pentru om adevărul despre societate şi despre el însuşi.

Era un vis frumos în realitatea războiului. Nici nu mi-a trecut prin minte să stabilesc care dintre ele era mai real, aşa cum astăzi n-aş putea stabili ale cărei promisiuni s-au adeverit mai puţin.

Oameni trăiesc în visuri şi în realităţi.

ÎNDOIELI

1

La a doua călătorie a mea la Moscova şi prin aceasta la o nouă întâlnire cu Stalin probabil că nu s-ar fi ajuns chiar dacă aş fi devenit jertfa propriei sincerităţi.

După pătrunderea Armatei roşii în Iugoslavia şi eliberarea Belgradului în 1944, s-au înregistrat ieşiri atât de grave şi de numeroase din partea unor indivizi şi a unor grupuri de ostaşi ai Armatei roşii împotriva cetăţenilor şi ostaşilor armatei iugoslave, încât acestea au devenit o problemă politică pentru noua putere şi pentru Partidul comunist.

Comuniştii iugoslavi, care îşi închipuiau Armata roşie ideală şi care în cadrul propriei armate reprimau nemilos cele mai nevinovate forme de jaf şi de abuz, erau oricum. Surprinşi într-o mai mare măsură decât oamenii de rând, care, după o experienţă moştenită, se aşteptau la jafuri şi la abuzuri din partea oricărei armate. Însă aceasta nu înseamnă că problema nu exista în realitate; dimpotrivă, ea era cu atât mai acută, cu cât adversarii comuniştilor foloseau ieşirile ostaşilor Armatei roşii pentru lupta împotriva puterii nestabilizare şi împotriva comunismului în general. Problema se complicase şi prin faptul că mai multe comandamente ale Armatei roşii

rămăseseră surde la plângeri şi la intervenţii, aşa încât se căpăta impresia că ele înseşi tolerează abuzurile şi pe samavolnici.

Imediat după întoarcerea lui Tito din România la Belgrad — din România el se dusese şi la Moscova şi se întâlnise prima oară cu Stalin — această problemă trebuia să fie discutată.

La întâlnirea de la Tito, la care, alături de Kardelj şi de Rankovic, am participat şi eu, s-a hotărât să se discute această problemă cu şeful misiunii sovietice, generalul Korneev. Iar pentru ca Korneev să ia lucrurile cât mai în serios, s-a hotărât ca discuţia să n-o ducă Tito singur, ci la întâlnire să participăm şi noi trei, precum şi doi dintre cei mai de seamă comandanţi iugoslavi: generalii Peko Dapcevic şi Koca Popovic.

Tito i-a expus lui Koroneev întreaga problemă într-o formă foarte blândă şi politicoasă şi cu atât mai mult a surprins respingerea lui brutală şi jignitoare. Noi îl invitaserăm pe Korneev ca pe un tovarăş şi comunist, iar el a strigat: Eu, în numele guvernului sovietic, protestez împotriva unor astfel de insinuări la adresa Armatei roşii, care…

Zadarnice au rămas toate încercările să-l convingem; în el se trezise orgoliul apartenenţei la o mare putere şi la armata care „eliberează".

Cu această ocazie eu am spus că problema constă în faptul că adversarii noştri folosesc asta împotriva noastră, comparând ieşirile ostaşilor Armatei roşii cu comportamentul ofiţerilor englezi, care nu au astfel de ieşiri.

Mai cu seamă la aceasta, Korneev a reacţionat cu o lipsă de înţelegere grosolană: Cel mai energic protestez împotriva jignirilor care se aduc Armatei roşii, comparând-o cu armatele ţărilor capitaliste.

Autorităţile iugoslave au strâns abia mai târziu date despre nelegiuirile ostaşilor Armatei roşii: potrivit reclamaţiilor cetăţenilor s-au comis 1 219 violuri, din care 111 violuri cu omor, şi 1 204 cazuri de jaf cu vătămare, cifre semnificative dacă se are în vedere că Armata roşie a pătruns doar în partea de nord-est a Iugoslaviei. Iar aceste cifre dovedesc şi că conducerea iugoslavă a fost obligată să simtă aceste acte şi ca o problemă politică, cu atât mai serioasă cu cât ele deveniseră pretextul unei lupte interne. Comuniştii simţeau această problemă şi ca pe una morală: Oare asta să fie ideala şi atât de mult dorita Armată roşie?

întâlnirea cu Korneev s-a încheiat fără rezultate, cu toate că mai târziu s-a observat că comandamentele sovietice au reacţionat cu mai multă severitate împotriva abuzurilor luptătorilor lor. Iar mie, imediat după plecarea lui Korneev, tovarăşii mi-au reproşat — unii mai blând, alţii mai aspru — ceea

ce spusesem. Mie, într-adevăr, nu-mi trecuse atunci prin minte să compar armata sovietică cu cea britanică (Marea Britanic avea la Belgrad doar o misiune), ci am constatat asta pornind de la fapte evidente şi am reacţionat la problema politică, provocat fiind şi de lipsa de înţelegere şi de brutalitate a generalului Korneev. În tot cazul, era departe de mine gândul de a jigni Armata roşie, care atunci nu-mi era mai puţin dragă decât generalului Korneev. Însă este adevărat şi că nu am putut să rămân liniştit, ţinând seama şi de poziţia pe care o ocupam, faţă de violenţele asupra femeilor — pentru mine dintotdeauna crimele cele mai respingătoare — şi faţă de jignirile aduse luptătorilor noştri şi de jaful comis din avuţia noastră.

Aceste cuvinte ale mele, cărora li se adăugau şi multe altele, au devenit sursa primelor fricţiuni dintre vârfurile iugoslave şi sovietice; şi, deşi pentru acestea existau şi motive mai grave, tocmai cuvintele mele erau citate ca motiv al sentimentelor de jignire a reprezentanţilor şi a vârfurilor sovietice. În treacăt pot să amintesc faptul că aceasta a fost şi cauza că autorităţile sovietice nu mi-au acordat şi mie Ordinul „Suvorov” atunci când a fost decernat unor membri de frunte ai Comitetului central; din motive personale a fost ocolit şi generalul Peko Dapcevic, aşa încât eu şi Rankovic, pentru a repara această subapreciere, i-am propus lui Tito ca Dapcevic să fie distins cu ordinul iugoslav de „Erou naţional”.

Aceste cuvinte ale mele trebuie să fi constituit şi motivul pentru care agenţii sovietici din Iugoslavia au început în prima parte a anului 1945 să răspândească zvonuri despre „troţkismul” meu, acţiune la care au trebuit să renunţe atât din cauza nonsensului unor astfel de acuzaţii, cât şi din cauza îmbunătăţirii raporturilor reciproce.

Din cauza acestei declaraţii mă găseam aproape izolat, şi aceasta nu atât datorită faptului că mai ales prietenii mei cei mai apropiaţi mă condamnau — au fost, desigur, şi condamnări aspre — şi că vârfurile sovietice ascuţeau şi amplificau acest incident, cât şi din cauza trăirilor mele interioare.

încă pe atunci mă aflam în dilemă în care se află orice comunist care acceptă cu bune intenţii şi în mod neegoist ideile comuniste, dat fiind că odată şi odată va trebui să vadă dezacordul dintre aceste idei şi practica vârfurilor de partid. În cazul de faţă, aceasta nu se datora numai dezacordului dintre imaginea ideală a Armatei roşii şi comportamentului practic al ostaşilor ei; eram conştient că în Armata roşie, cu toate că ea este armata unei societăţi „fără clase”, nu poate fi „încă” totul aşa cum ar trebui şi că în cadrul ei trebuie să se găsească „rămăşiţe” „ale vechiului”. În cazul

meu, dilema era provocată şi de atitudinea de indiferenţă, ca să nu spun binevoitoare, a conducerii sovietice şi a comandamentelor sovietice faţă de abuzuri şi cu atât mai mult de refuzul de a le recunoaşte, ca să nu mai vorbesc de protestul lor când li se aduceau la cunoştinţă. Intenţiile noastre erau bune, şi anume să apărăm prestigiul Armatei roşii şi al Uniunii Sovietice, prestigiu creat în decursul anilor de propagandă a Partidului comunist din Iugoslavia. Şi cum au fost primite aceste bune intenţii ale noastre? Cu aroganţa şi respingerea tipice pentru un mare stat faţă de unul mic, ale celui puternic faţă de cel slab.

Cu atât mai mult a contribuit la consolidarea acestei dileme şi la adâncirea ei insistenţa reprezentanţilor sovietici de a folosi cuvintele mele, în esenţă bine intenţionate, pentru consolidarea acestei atitudini critice arogante faţă de conducerea iugoslavă.

Ce se petrecea şi din ce cauză reprezentanţii sovietici nu ne puteau înţelege? De ce cuvintele mele erau răstălmăcite şi li se acorda o importanţă exagerată? De ce, aşa deformate, reprezentanţii sovietici le foloseau în scopuri politice, ca să-i prezinte pe conducătorii iugoslavi ca lipsiţi de recunoştinţă faţă de Armata roşie, care la momentul dat a jucat rolul principal în eliberarea capitalei Iugoslaviei şi în instalarea lor în ea?

Însă la aceasta nu exista şi nici nu putea fi vreun răspuns.

Pe mine, ca şi pe mulţi alţii, mă revoltau şi alte atitudini ale reprezentanţilor sovietici. Aşa, de pildă, Comandamentul sovietic a anunţat că oferă drept ajutor pentru Belgrad o cantitate considerabilă de grâu, însă s-a dovedit că, de fapt, acesta era griul pe care nemţii îl colectaseră de la ţăranii iugoslavi şi îl depozitaseră pe teritoriul Iugoslaviei, iar Comandamentul sovietic considera asta, ca şi multe altele, pur şi simplu pradă a sa de război. Lucrătorii serviciului de informaţii sovietic îi racolau masiv pe albgardiştii ruşi emigranţi, ca şi pe iugoslavi, chiar şi pe unii din Comitetul central. Împotriva cui şi de ce? Şi în sectorul de agitaţie şi propagandă pe care îl conduceam eu se simţeau acut fricţiunile cu reprezentanţii sovietici. Presa sovietică prezenta în mod sistematic deformat şi subaprecia lupta comuniştilor iugoslavi, în timp ce reprezentanţii sovietici, mai întâi prudent, apoi din ce în ce mai deschis, cereau subordonarea propagandei iugoslave faţă de calapoadele şi nevoile sovietice.

Iar beţiile reprezentanţilor sovietici, care căpătau aspectul unor adevărate bacanale, la care căutau să atragă şi vârfurile iugoslave, în ochii mei, ca şi

în ochii multor altora, puteau doar să întărească dezacordul observat dintre ideile şi comportamentul sovieticilor, dintre etica lor în vorbe şi amoralitatea lor în fapt.

Primul contact dintre cele două revoluţii ş cele două autorităţi, chiar dacă ele se aflau pe baze sociale şi ideologice asemănătoare, nu se putea să nu ducă la fricţiuni. Însă dat fiind că acestea se petreceau într-o ideologie exclusivă şi închisă, nici nu puteau avea un alt aspect iniţial decât ca o dilemă morală şi ca o tristeţe şi un regret că drept-credinciosul centru nu înţelege bunele intenţii ale unui partid mic şi ale unei ţări sărace.

Iar cum oamenii nu reacţionează doar cu conştiinţa, am descoperit dintr-o dată legătura indestructibilă dintre om şi natură: am reluat vânătorile din tinereţea timpurie şi deodată am observat că există şi alte frumuseţi în afara partidului şi a revoluţiei.

însă amărăciunile abia urmau să vină.

2

în iarna lui 1944–1945 a plecat la Moscova o delegaţie guvernamentală mai largă, în care, pe lângă Andrija Hebrang, membru adoptat al C.C. Şi ministru al industriei, şi Arsa Jovanovic, şeful Comandamentului suprem, se afla şi soţia mea de atunci, Mitra, care, în afară de reacţiile politice, îmi putea transmite şi reacţiile omeneşti ale vârfurilor sovietice, la care eu eram deosebit de sensibil.

Tot timpul, delegaţia, luată ca întreg, precum şi fiecare membru al ei, a fost bombardată cu observaţii referitoare la situaţia din Iugoslavia şi la unii conducători iugoslavi. De obicei reprezentanţii sovietici porneau de la fapte exacte, pe care le amplificau şi le generalizau. Şi — ceea ce era mai grav — şeful delegaţiei, Hebrang, a stabilit cel mai strâns contact cu reprezentanţii sovietic punându-le la dispoziţie rapoarte scrise şi transmiţând membrilor delegaţiei dezaprobarea sovietică. Judecind după toate aparenţe. Pe Hebrang l-a împins spre o astfel de activitate nemulţumirea din cauza schimbării din funcţie a secretarului Partidului comunist al Croaţiei şi, într-o măsură mult mai mare, comportamentul său laş din închisoare, despre care s-a aflat mai târziu şi pe care poate se străduia să-l acopere în felul acesta.

Informarea partidului sovietic nu era considerată atunci prin sine însăşi un păcat de moarte, deoarece nimeni din Iugoslavia nu opunea Comitetului său central celui sovietic. Ba mai mult, Comitetul central sovietic avea acces deschis la starea din partidul iugoslav. În cazul lui Hebrang însă,

aceasta avea de pe atunci caracterul unei subminări a Comitetului central iugoslav. Nu s-a aflat niciodată ce anume a informat el. Dar din poziţia sa, precum şi din cele transmise de ceilalţi membri ai delegaţiei, s-a putut conchide atunci fără nicio umbră de îndoială că Hebrang a informat Comitetul central sovietic cu scopul de a-l angaja şi a-l aţâţa împotriva Comitetului central iugoslav, pentru a determina în cadrul acestuia schimbări care i-ar fi convenit lui. De bună seamă, toate acestea erau înveşmântate în cauze principiale şi se bazau pe scăpări şi pe slăbiciuni mai mult sau mai puţin evidente ale iugoslavilor. Deosebirea reală constă totuşi în următoarele: Hebrang considera că Iugoslavia nu trebuie să-şi construiască economia şi să-şi alcătuiască planuri economice independent de U.R.S.S., în timp ce Comitetul central apăra punctul de vedere al unei strânse colaborări cu U.R.S.S., dar şi al propriei sale independenţe.

Lovitura morală de graţie a dat-o acestei delegaţii, desigur, Stalin. El a întrunit toată delegaţia la Kremlin şi i-a oferit ospăţul obişnuit şi un spectacol cum s-ar putea întâlni numai în piesele lui Shakespeare.

El a criticat armata iugoslavă şi modul de a fi condusă. Dar în mod direct m-a atacat doar pe mine. Şi în ce mod! El a vorbit cu emoţie despre suferinţele Armatei roşii şi despre grozăviile prin care avea să treacă luptând pe mii de kilometri de pământ pustiit, a plâns, exclamând: Şi această armată nu a fost jignită de nimeni până la Djilas! Djilas, de la care m-aş fi aşteptat cel mai puţin! Djilas, pe care l-am primit atât de frumos! Armata, care nici pentru voi nu şi-a economisit sângele! Ştie oare Djilas, care este scriitor, ce sunt suferinţele omeneşti şi ce e inima omului? Oare nu este capabil să-l înţeleagă pe luptătorul care a străbătut mii de kilometri prin sânge, prin foc şi prin moarte dacă îşi găseşte de glumă cu vreo femeie sau dacă îşi însuşeşte vreun fleac?

El ridica mereu toasturi, îl măgulea pe unul, glumea cu altul, îl înţepa pe al treilea, se săruta cu soţia mea că e sârboaică şi stropea din nou cu lacrimi nenorocirile Armatei roşii şi nerecunoştinţa iugoslavă. El şi Molotov îşi împărţiseră rolurile după înclinaţiile fiecăruia din ei. Molotov arunca cu calm înţepături, iar Stalin se lăsa cuprins de patos tragic. De bună seamă, culmea a fost atunci când Stalin, sărutându-mi soţia, a exclamat că face asta expunându-se pericolului ca iugoslavii să-l acuze de viol.

El a vorbit foarte puţin s-au deloc despre partide, despre comunism, despre marxism, însă foarte mult despre slavi, despre popoare, despre

legăturile ruşilor şi ale slavilor de sud şi iarăşi despre suferinţele eroice şi spiritul de sacrificiu al Armatei roşii.

Ascultam toate acestea, am fost într-adevăr zguduit şi am rămas buimac.

însă astăzi mi se pare că Stalin m-a prins tocmai pe mine în vizor din cauza „ieşirii" mele, cât din intenţia de a mă avea de partea sa. La ideea aceasta l-a putut conduce doar entuziasmul meu sincer faţă de Uniunea Sovietică şi faţă de personalitatea lui.

Imediat după înapoierea în Iugoslavia am scris un articol despre întâlnirea cu Stalin, care lui i-a plăcut foarte mult; reprezentantul sovietic mi-a atras atenţia ca în ediţiile viitoare să elimin observaţia despre picioarele prea lungi ale lui Stalin şi să subliniez mai pregnant apropierea dintre Stalin şi Molotov. Dar în acelaşi timp Stalin, care-i cunoştea repede pe oameni şi se distingea mai ales prin priceperea de a se folosi de slăbiciunile omeneşti, ştia, desigur, că nu mă poate avea de partea lui pe baza ambiţiilor politice, deoarece faţă de acestea eram indiferent, şi nici pe bază ideologică, căci nu iubeam partidul sovietic mai mult decât pe cel iugoslav, el putea doar emotiv să înrâurească asupra mea, prin sinceritatea mea şi prin elanurile mele, cale pe care a şi pornit.

însă sensibilitatea şi sinceritatea mea constituiau şi latura mea forte; uşor s-ar fi preschimbat în ceva contrar dacă ar fi avut de întâmpinat nesinceritate şi nedreptate. De aceea, Stalin nici nu s-a încumetat vreodată să mă atragă de partea sa în mod deschis, iar eu deveneam cu atât mai ferm şi mai hotărât, cu cât prin intermediul practicii mă convingeam de intenţiile sovietice injuste şi hegemoniste, respectiv mă eliberam de sentimentalismul meu.

Astăzi este greu de stabilit ce era atunci în gestul lui Stalin actorie şi ce amărăciune sinceră. Mie personal mi se pare că la Stalin este chiar imposibil să fie separate cele două aspecte; la el şi disimularea era atât de spontană, încât se părea că şi el era convins de adevărul şi de sinceritatea celor spuse. Se acomoda foarte uşor oricărei întorsături pe care o lua discuţia şi la orice nou subiect, chiar şi la orice personalitate nouă.

De aceea delegaţia s-a întors pe deplin buimăcită şi deprimată.

Iar izolarea mea se adâncea acum şi din cauza lacrimilor lui Stalin şi a „nerecunoştinţei" mele faţă de Armata roşie. Dar, deşi tot mai însingurat, nu m-am lăsat pradă apatiei, recurgerea tot mai des la condei şi la cărţi găsind în mine căi de ieşire din greutăţile şi din neînţelegerile în care intrasem.

3

Viaţa însă îşi are raţiunile ei: raporturile dintre Iugoslavia şi Uniunea Sovietică nu puteau să rămână acolo unde le fixaseră misiunile militare şi armatele. Legăturile s-au înmulţit, iar raporturile s-au ramificat, căpătând şi o formă tot mai definită de raporturi interstatale.

În aprilie trebuia să meargă o delegaţie de stat pentru semnarea acordului de ajutor mutual cu Uniunea Sovietică. Delegaţia era condusă de Tito, fiind însoţit şi de Subasic, ministrul de externe. Din delegaţie făceau parte şi doi titulari ai ministerelor economice, B. Andrejev şi N. Petrovic. Iar faptul că mă aflam şi eu în delegaţie se datora, de bună seamă, dorinţei ca prin contact direct să fie lichidat litigiul în legătură cu „jignirea" adusă Armatei roşii. Tito m-a inclus pur şi simplu şi pe mine în delegaţie şi, cum nu au existat obiecţii din partea rusă, am urcat şi eu în avionul sovietic.

Era la începutul lunii aprilie şi din cauza timpului nefavorabil avionul avea tot timpul căderi. Lui Tito şi majorităţii delegaţilor şi însoţitorilor li s-a făcut rău, chiar şi piloţilor. Şi mie mi-a fost rău, însă în alt mod.

Un simţământ neplăcut am avut din momentul când am aflat de călătorie şi până la întâlnirea cu Stalin; aveam senzaţia unei persoane care trebuie să se căiască, dar care nu avea de ce şi care simţea asta în intimitatea sa. La Belgrad se crea tot mai intens în jurul meu o atmosferă ca în jurul cuiva care se afla la mare ananghie, care „a încurcat-o", şi căruia nu-i rămâne altceva decât să se răscumpere în vreun fel, punându-şi toată speranţa în mărinimia lui Stalin.

Avionul se apropia de Moscova, iar în mine creştea tot mai mult sentimentul cunoscutei izolări. Prima oară mi se întâmpla să fiu încetul cu încetul părăsit de tovarăşi, de camarazii de arme, căci orice apropiere de mine ar fi putut să fie o ameninţare şi pentru poziţia lor din partid şi să-i prezinte ca pe unii care şi ei „au deviat".

Nici chiar în avion nu m-am putut elibera de acest sentiment. Raporturile dintre mine şi Andrejev, de care mă apropiau luptele şi suferinţele de la închisoare, unde se manifestă mai puternic decât oriunde caracterul omului şi raporturile interumane, erau dintotdeauna străbătute de spirit deschis şi de glume lipsite de răutate. Iar acum? El ca şi când m-ar compătimi, neputincios să mă ajute, iar eu ne încumetându-mă să mă apropii de el ca să mă umilesc, dar şi mai mult pentru a nu-l obliga la o neplăcută şi nedorită solidaritate cu mine. Dar nu mă încumetam nici să încep cu Petrovic — cu care mă cunoşteam bine din activitatea şi din viaţa mea chinuită de ilegalist (aproprierea dintre noi era precumpănitor de factură intelectuală) — vreuna

dintre cunoscutele şi inepuizabilele discuţii pe tema istoriei politice a sârbilor. Tito însă nu pomenea o vorbă despre întreaga chestiune, ca şi când nu s-ar fi petrecut, fără să manifeste faţă de mine vreun sentiment sau vreun punct de vedere mai definit. Eu presimţeam însă că din raţiuni politice el este, în felul său, de partea mea, prin însuşi faptul că mă luase cu sine şi că nu se pronunţa în niciun fel.

Trăiam primul conflict dintre conştiinţa mea obişnuită de om, adică dintre năzuinţa umană obişnuită spre bine şi adevăr, şi mediul în care trăiam şi căruia îi aparţineam prin activitatea de zi cu zi, adică mişcarea închinată în ţelurile ei abstracte şi ferecată cu posibilităţi reale. Însă în conştiinţa mea conflictul nu apărea sub această formă, ci ca unul între bunele intenţii de a face lumea mai bună şi mişcarea căreia îi aparţinea şi lipsa de înţelegere din partea celor care trebuia să decidă asupra acestor lucruri.

Temerile creşteau cu fiecare clipă şi cu fiecare metru cu care ne apropiam de Moscova.

Sub mine rămânea în urmă pământul negru de sub zăpada abia topită, brăzdat de torente, în multe locuri răvăşit de bombe, pustiu şi fără oameni. Şi cerul era noros şi posomorit, de nepătruns. Nu exista nici cer, nici pământ, ci străbăteam o lume ireală, poate visată odinioară, pe care în acelaşi timp o observam ca pe una mai reală decât oricare dintre cele trăite până atunci. Zburam, mă legănam între cer şi pământ, între conştiinţa şi practica mea, între dorinţă şi posibilitate. Mi-a rămas în amintire doar această legănare ireală şi dureroasă, nici urmă din entuziasmele primordiale slave şi abia puţin din entuziasmele revoluţionare din perioada primei întâlniri cu pământul rusesc, sovietic, şi cu conducătorul ei.

Colac peste pupăză a mai apărut şi răul de avion al lui Tito. Chinuit, verde, el a rostit cuvântul da salut cu un vizibil efort de voinţă şi a îndeplinit formalităţile de ceremonial. Molotov, care se afla în fruntea delegaţiei venit în întâmpinare, mi-a întins mâna cu răceală, fără să schiţeze nici măcar un zâmbet prin care să arate că ne cunoşteam. A fost neplăcut şi faptul că pe Tito l-au dus într-o vilă separată, iar pe noi ceilalţi la hotelul „Metropol”; — încercarea şi încercările se ascuţeau.

Au căpătat chiar şi forma de acţiune.

A doua sau a treia zi a sunat telefonul de la apartamentul meu. S-a auzit un glas seducător de femeie:

— Aici Katea.

— Care Katea? întreb.

— Păi Katea, cum de nu vă mai amintiţi de mine? Trebuie să vă văd, neapărat trebuie să vă văd.

Prin minte mi-au trecut cu repeziciune posibilele cunoştinţe cu numele de Katia — nu cunoşteam chiar pe nimeni cu acest nume — şi odată cu aceasta şi bănuielile: serviciul sovietic de informaţii ştie cu câtă severitate sunt tratate chestiunile de morală şi îmi întinde o cursă cu care ar putea mai târziu să mă şantajeze. Nu mă surprindea şi nici nu constituia o noutate faptul că Moscova „socialistă" colcăie, ca orice mare oraş, de prostituate neînregistrate. Şi mai bine ştiam că ele nu pot veni în contact cu străinii de un rang atât de înalt, care sunt îngrijiţi şi păziţi mai bine decât orice pe lume, dacă aceasta nu era dorinţa lucrătorilor din cadrul serviciului de informaţii. Dar şi fără aceste gânduri fac ceea ce oricum aş fi făcut şi spun calm şi scurt:

— Lăsaţi-mă în pace! şi aşez receptorul.

Credeam că fusesem singura ţintă a acestei întreprinderi transparente şi murdare. Însă, dat fiind că mă aflam în partid pe o funcţie înaltă, m-am simţit răspunzător să verific dacă şi lui Petrovic şi Andrejev li s-a întâmplat la fel, însă în acelaşi timp simţeam şi nevoia să mă plâng lor ca oameni. Da, şi ei fuseseră sunaţi însă nu de Katea, ci de Nataşa şi Vova. Le-am explicat şi aproape le-am ordonat să nu stabilească niciun fel de contact.

Aveam sentimente amestecate, de uşurare că nu numai ei eram o ţintă, dar şi de adâncire a îndoielilor: de ce, la ce servesc toate acestea?

Nici nu mi-a trecut prin minte să-l întreb şi pe dr. Subasic dacă s-a întreprins şi faţă de el o acţiune similară. El nu en comunist şi mi-ar fi fost neplăcut să prezint în faţa lui într-o lumină defavorabilă Uniunea Sovietică şi metodele ei, cu atât ma mult cu cât acestea erau îndreptate împotriva comuniştilor. Însă sunt sigur că pe Subasic nu l-a sunat nicio Katea.

Nu eram încă în stare să trag concluzia că tocmai comunişti erau ţinta şi mijlocul prin care trebuia asigurată hegemonia sovietică în ţările din Europa de răsărit. Totuşi, am presimţit aste îngrozindu-mă de astfel de metode şi revoltându-mă împotriva transformării mele în unealtă.

Atunci încă mai puteam crede că, fiind comunist, pot să rămân un om liber.

4

Nimic demn de luat în seamă nu s-a petrecut în legătură cu acordul dintre Iugoslavia şi U.R.S.S.; acordul era întocmit după şablon şi treaba mea s-a redus la verificarea traducerii.

Semnarea a avut loc la Kremlin în seara zilei de 11 aprilie, într-un cerc oficial foarte restrâns, iar din public — dacă această expresie poate fi aplicată la condiţiile de acolo — au asistat doar nişte operatori de film sovietici.

Singurul episod pitoresc a fost când Stalin, cu cupa de şampanie în mână, s-a adresat chelnerului, invitându-l să ciocnească împreună. Chelnerul a început să se scuze, însă când Stalin i s-a adresat cu cvintele: „Ce, nu vrei să bei pentru prietenia sovieto-iugoslavă?", a luat supus cupa şi a băut-o până la fund. În toată scena era ceva demagogic şi chiar grotesc, însă toţi au interpretat-o, zâmbind cu blândeţe, ca o expresie de apreciere de către Stalin a omului de rând şi ca un gest de apropiere faţă de el.

Aceasta a fost prima ocazie să mă reîntâlnesc cu Stalin. Faţa lui era ne curtenitoare, deşi fără acea rigiditate de gheaţă şi de amabilitate artificială ca la Molotov. Stalin nu mi-a adresat personal niciun cuvânt. Litigiul în legătură cu comportamentul Armatei roşii în mod evident nu fusese uitat, nici iertat; eram lăsat în continuare să mă perpelesc la focul încercării.

Stalin nu a făcut aceasta nici în timpul cinei de la Kremlin, servită într-un cerc restrâns. La observaţia sa că s-a plictisit de împuşcături, nu s-a proiectat un film de război, ci unul superficial, vesel, pe temă de colhoz. În timpul spectacolului, Stalin face observaţii — reacţii la cele ce se petrec pe ecran — asemănătoare cu cele ale oamenilor care iau realitatea artistică drept pură realitate. Al doilea film a fost dinainte de război, pe tema: „Dacă mâine izbucneşte războiul" (Esli zavtra vojna). În acest film războiul se poartă şi cu gaze otrăvitoare, iar în spatele frontului agresorilor nemţi izbucnesc răscoale ale proletariatului. După terminarea filmului Stalin observă calm: nu e mare diferenţă faţă de cele întâmplate, atât doar că nu s-au folosit gaze otrăvitoare şi nu s-a revoltat proletariatul german.

Toţi sunt obosiţi de toasturi, de mâncare şi de filme. Stalin îmi întinde din nou mâna fără vreun cuvânt, însă eu sunt mai degajat şi mai calm, deşi nu aş putea spune din ce cauză. Poate datorită atmosferei suportabile? Sau poate din cauza unor decizii şi frământări proprii? Probabil şi dintr-una, şi dintr-alta. Dar, în tot cazul, se poate trăi şi fără dragostea lui Stalin.

O zi, două mai târziu, la dejunul oficial de la sala „Ecaterina" din palatul Kremlinului, Stalin s-a dezgheţat; în genere se înviora şi-şi căpăta buna dispoziţie când bea şi mânca.

După protocolul sovietic de atunci, lui Tito i-a revenit locul din stânga lui Stalin şi din dreapta lui Kalinin, preşedintele de atunci al Sovietului suprem.

Eu am fost aşezat în stânga lui Kalinin. Molotov şi Subasic stăteau în faţa lui Stalin şi a lui Tito, iar ceilalţi activişti sovietici şi iugoslavi erau aşezaţi în jur.

Domnea o atmosferă cu atât mai nefirească şi mai rigidă, cu cât cei prezenţi, în afara dr. Subasic, erau comunişti, iar în toasturi se adresau cu „domnule" şi respectau cu stricteţe protocolul internaţional, ca şi când ar fi fost vorba de o întâlnire a reprezentanţilor unor sisteme şi ideologii diferite.

în afara toasturilor şi protocolului, comunicam ca tovarăşi, cu alte cuvinte ca oameni apropiaţi, din aceeaşi mişcare şi cu aceleaşi ţeluri. Această contrastare a formalismului cu realitatea era cu atât mai evidentă, cu cât raporturile dintre comuniştii sovietici şi cei iugoslavi erau încă decente, nealterate de hegemonism şi de concurenţa privind prestigiul în lumea comunistă. Dar viaţă nu respectă nici dorinţele şi nici schemele, impunând forme pe care nimeni nu este capabil să le prevadă.

Raporturile Uniunii Sovietice cu aliaţii occidentali se aflau încă în luna de miere a războiului, iar guvernul sovietic voia să evite prin această formă reproşurile că faţă de Iugoslavia nu are o atitudine ca faţă de un stat independent prin însuşi faptul că este comunistă; mai târziu, când s-a consolidat în Europa de est, guvernul sovietic a insistat să fie abandonate formalismele protocolare şi de altă natură ca prejudecăţi „burgheze" şi „naţionaliste".

Stalin a spart această atmosferă şi numai el putea să facă asta, deoarece era singurul care nu se expunea pericolului să fie criticat din cauza vreunei „greşeli". El s-a sculat în picioare cu simplitate, a ridicat paharul şi s-a adresat lui Tito ca unui „tovarăş", adăugind că nu vrea să-l numească „domn". Aceasta a făcut să revină dispoziţia de apropiere reală şi să se înviореze atmosfera. Zâmbea cu bucurie şi dr. Subasic, deşi era greu de crezut că făcea aceasta cu sinceritate; în definitiv disimularea nu era ceva străin de acest politician fără idei şi fără vreo bază stabile.

Stalin a început să glumească, să provoace şi să trimită săgeţi peste masă, să sporovăiască bine dispus. Înviorată atmosfera nu mai lâncezea.

Unchiul Kaliniri, care abia mai vedea, găsea anevoie paharul, cârnurile, pâinea, şi eu l-am ajutat tot timpul cu atenţie. Tito fusese la el cu o zi, două mai înainte într-o vizită protocolar şi mi-a povestit că bătrânul nu este cu totul senil. Insă, judecind după ele ce i-au atras atenţia lui Tito şi după observaţiile lui Kalinin, pe care le făcea la banchet, mai degrabă s-ar fi putut conchide contrariul.

Stalin era cu siguranţă conştient de ramolismentul lui Kalinin deoarece făcea glume crunte la adresa lui. Când acesta s-a interesat la Tito de ţigările iugoslave, Stalin a intervenit: Nu lua; astea sunt ţigări capitaliste, iar lui Kalinin fâstâcit i-a căzut ţigara dintre degetele tremurătoare. La aceasta Stalin a început să râdă şi fizionomia sa a căpătat o expresie de faun. Puţin mai târziu, nimeni altcineva decât Stalin ridica un toast în cinstea „preşedintelui nostru" Kalinin, dar acestea erau fraze de politeţe, alese în mod bătător la ochi pentru cineva care demult nu mai însemna nimic altceva decât o figură goală.

Aici, într-un cerc ceva ma larg şi mai oficial, se simţea mai puternic şi mai direct adularea lui Stalin.

Astăzi aş putea trage concluzia că adularea lui Stalin, sau, cum este numită astăzi „cultul personalităţii", într-o măsură opera birocraţiei şi anturajului lui Stalin, cărora le era necesar un astfel de conducător, mai mult decât Stalin însuşi. Raportul a cunoscut, desigur, şi schimbări: transformat într-o divinitate, Stalin a devenit cu timpul atât de puternic, încât a încetat să se mai ţină seama de nevoile schimbate şi de cerinţele care îl înălţaseră.

Micuţul, neînduplecatul omuleţ trecea prin încăperile împărăteşti aurite şi decorate cu malahit, iar în faţă i se deschidea calea, îl urmăreau priviri admirativ, înfocate, şi toate urechile curtenilor se încordau să reţină fiecare cuvânt al lui. Iar el, sigur de sine şi de opera sa, aparent nu acorda nicio atenţie la toate acestea. Ţara lui era sub dărâmături, înfometată şi epuizată. Insă armatele lui şi mareşalii, îngreuiaţi de osânză şi de ordine şi beţi de votcă şi de victorii, străbătuseră deja jumătate din Europa, iar el era convins că într-o rundă viitoare va fi străbătută şi cealaltă jumătate. Ştia că este una dintre personalităţile cele mai crunte şi mai despotice ale istorie umane. Da, nu era câtuşi de puţin îngrijorat din cauza aceasta, în pofida milioanelor care fuseseră nimiciţi în numele lui şi din ordinul lui, în pofida miilor de colaboratori dintre cei mai apropiaţi, pe care i-a ucis ca pe nişte trădători, deoarece s-au îndoit că el conduce ţara şi poporul spre bunăstare, egalitate în drepturi şi libertate. Lupta era riscantă, lungă şi cu atât mai surdă cu cât adversarii erau mai slabi şi mai puţin numeroşi. Însă a reuşit, iar practica era singurul criteriu al adevărului! Dar conştiinţa ce este? Oare ea există? În filosofia lui nu exista loc pentru ea şi cu atât mai puţin putea exista în cadrul practicii lui: în definitiv omul este un produs al forţelor de producţie.

Poeţii îşi găsesc motive de inspiraţie în el, orchestrele tună de cantate despre el, filosofii din institute scriu tomuri despre propoziţiile lui, iar

martirii mor la locurile de execuţie strigând numele lui.. Acum este învingător în cel ai mare război al naţiunii şi al patriei, şi puterea lui, absolută asupra unei şesimi a globului pământesc, se întinde nestăvilit mai departe. Aceasta îi creează convingerea că în societatea lui nu există antagonisme şi că ea îşi manifestă superioritatea în toate privinţele faţă de alte societăţi.

Şi el glumeşte cu curtenii săi, cu „tovarăşii". Însă nu face asta numai din mărinimia de domnitor. Mărinimia ţarilor se manifestă doar în modul în care glumeşte, iar glumele sale nu sunt niciodată făcute pe seama sa. Nu, el glumeşte deoarece vrea să coboare de la înălţimile olimpice, este un om viu printre oameni, trebuie şi el însuşi să arate din vreme în vreme că personalitatea nu înseamnă nimic fără colectiv.:.

Şi eu sunt entuziasmat de Stalin şi de glumele sale. Însă cu un colţişor al creierului şi cu fiinţa mea morală rămân treaz şi neliniştit: observ şi ceea ce nu e frumos şi nu mă împac în sine cu modalitatea glumelor lui Stalin, cu evitarea lui intenţionată de a-mi adresa un cuvânt omenesc, tovărăşesc.

5

Am fost totuşi plăcut surprins când m-au invitat şi pe mine la cina intimă din vila lui Stalin. Dr. Subasic, bineînţeles, habar nu avea despre asta; participam doar noi, miniştrii iugoslavi comunişti, iar din partea sovietică cei mai apropiaţi colaboratori ai lui Stalin: Malenkov, Bulganin, generalul Antonov, Beria şi, desigur Molotov.

Ca de obicei, pe la orele zece seara ne aflam în jurul mesei lui Stalin; venisem în acelaşi automobil cu Tito. În căpul mesei s-a aşezat Beria, în dreapta Malenkov, apoi eu şi Molotov, după aceea Andrejev şi Petrovic, iar în stânga lui Stalin, Tito, Bulganin şi generalul Antonov, locţiitorul comandantului suprem.

Beria era de asemenea un om relativ scund; în Biroul politic al lui Stalin abia dacă se găsea cineva mai înalt decât el. Şi el era destul de gras, avea o paloare verzuie şi mâini moi, umede. Prin buzele sale colţuros tăiate şi prin privirea ca mătasea-broaştei care răzbătea din spatele ochelarilor, el mi-a amintit ca un trăsnet de Vujkovic, unul dintre şefii poliţiei regale belgrădene, care se specializase mai cu seamă în schingiuirea comuniştilor. A fost nevoie să fac eforturi pentru a alunga din mine comparaţia neplăcută, cu atât mai insistentă cu cât această asemănare nu era numai exterioară, ci privea şi expresia sa: o anumită satisfacţie de sine şi aer paralel batjocoritor, paralel cu o mină de supuşenie funcţionărească şi de consideraţie. Beria era

georgian, ca şi Stalin; aceasta însă nu se putea deduce după înfăţişarea sa, georgienii fiind în majoritate bruneţi. Şi în această privinţă el era nedefinit; ar fi putut fi slav sau leton, dar mai degrabă o amestecătură.

Malenkov era şi mai mic de statură, şi mai gras, însă un rus tipic cu cu influenţe mongole: brunet cu pometii proeminenţi şi puţin ciupiţi de vărsat. Lăsa impresia unui om retras, atent şi nu foarte personal. Sub straturile şi cutele de grăsime parcă se mişca un alt om, vioi şi descurcăreţ, cu ochi negri, inteligenţi şi atenţi, încă de mai multă vreme era cunoscut ca înlocuitor neoficial al lui Stalin în probleme de partid. Aproape toate chestiunile privind organizarea partidului, promovarea şi destituirea activiştilor se aflau în mâinile sale. El inventase „foile de cadre", biografii şi autobiografii detaliate ale tuturor membrilor şi candidaţilor partidului de multe milioane, care se păstrau şi se prelucrau sistematic la Moscova. M-am folosit de întâlnirea cu el pentru a-l ruga să-mi procure opera lui Stalin Despre opoziţie (Ob oppozicii), care fusese retrasă din circulaţia publică din cauza numeroaselor citate din Troţki, Buharin şi din alţii pe care le conţinea; a doua zi am şi primit un exemplar deja folosit din această lucrare, care se află şi acum în biblioteca mea.

Bulganin era în uniformă de general. Un rus mai corpolent, frumos şi expresiv, cu o bărbuţă bătrânească şi foarte reţinut în expresii. Generalul Antonov era încă tânăr, foarte chipeş, brunet şi zvelt; nici el nu se amesteca în discuţie dacă aceasta nu se referea la el.

Aşezat cu Stalin faţă în faţă, am căpătat deodată siguranţă, cu toate că el nu mi s-a adresat mult timp.

Abia când atmosfera s-a încălzit datorită băuturii, toasturilor şi glumelor, Stalin a găsit de cuviinţă că a venit timpul să lichideze litigiul cu mine. A făcut aceasta pe jumătate glumind. Mi-a turnat un păhărel de votcă şi mi-a spus să beau pentru Armata roşie. Neînţelegându-i imediat intenţia, am vrut să beau în sănătatea lui. NU? NU! A insistat el zâmbind şi privindu-mă cercetător, ci tocmai pentru Armata roşie! Cum nu vreţi să beţi pentru Armata roşie?

Am băut, bineînţeles, cu toate că şi la aceste întâlniri evitam să beau altceva decât bere, întâi pentru că alcoolul îmi făcea rău şi, al doilea din cauză că beţia nu era în acord cu principiile mele, deşi nu am fost niciodată un propovăduitor al abstinenţei.

Apoi Stalin m-a întrebat cum s-au petrecut lucrurile în legătură cu Armata roşie, i-am explicat că nu am avut intenţia să jignesc Armata roşie,

ci doar am vrut să atrag atenţia asupra unor excese ale unor apartenenţi ai ei şi asupra greutăţilor politice pe care ni le creează acestea.

Stalin mă întrerupe: Da… Dumneavoastră, desigur, l-aţi citit pe Dostoievski! Aţi văzut cât de complicată este chestiunea sufletului omenesc, a psihicului uman? Şi închipuiţi-vă omul care luptă de la Stalingrad până la Belgrad, mii de kilometri prin propria ţară pustiită, cu pierderea tovarăşilor şi a celor mai apropiaţi! Cum ar putea să reacţioneze normal un asemenea om? Şi ce este îngrozitor în faptul că îşi găseşte de glumit cu vreo femeie după atâtea grozăvii? Dumneavoastră v-aţi închipuit Armata roşie ca pe ceva ideal. Iar ea nu este ideală, nici nu poate să fie astfel, chiar dacă din ea nu ar face parte şi un anumit procent de criminali: noi am deschis porţile penitenciarelor şi i-am vârât pe toţi în armată. În legătură cu asta s-a petrecut un caz interesant. Un maior de aviaţie s-a agăţat de o femeie şi s-a găsit un cavaler-inginer s-o apere. Maiorul scoate pistolul: Ei tu cârtiţă spurcată! Şi-l ucide pe cavaler, pe inginer. Maiorul este condamnat la moarte, însă cauza ajunge întâmplător la mine, mă interesez şi — am dreptul acesta în calitate de comandant suprem în timp de război îl eliberez pe maior şi îl trimit pe front. Acum este unul dintre eroi. Războinicul trebuie înţeles. Şi Armata roşie nu este ideală. Important este ca ea să-i bată pe nemţi, şi îi bate bine, iar restul constituie lucruri secundare.

Ceva mai târziu, după întoarcerea de la Moscova, an auzit îngrozit şi despre „înţelegerea” mult mai important; manifestată de Stalin faţă de „păcatele”” ostaşilor Armate roşii. Anume, pătrunzând în Prusia orientală, ostaşii sovietici mai cu seamă tanchiştii, striveau şi ucideau fără alegere pe civili fugari, femei şi copii. Despre aceasta l-au informat pe Stalin şi l-au întrebat ce să se întreprindă. El a răspuns: Noi dăm prea multe lecţii luptătorilor noştri; lăsaţi-le şi lor puţină iniţiativă!

Apoi m-a întrebat: Dar generalul Korneev, şeful misiunii noastre, ce fel de om este?

Evit să spun ceva urât despre el şi despre misiunea sa, deşi aveam ce; puteau fi arătate destule lucruri. Concluzia a tras-o însuşi Stalin: el, nefericitul, nu este un om prost, dar e beţiv, în beţiv incurabil.

Apoi Stalin a şi glumit cu mine: pornind de la faptul că beam bere, de fapt nici bere nu-mi plăcea, a făcut următorul comentariu: Iar Djilas bea bere ca un neamţ, ca un neamţ; el este chiar un neamţ, un adevărat neamţ, zău aşa!

Pentru mine gluma aceasta nu a fost tocmai plăcută; în vremea aceea nemţii, chiar şi puţinii comunişti emigranţi, aveau preţul cel mai scăzut la Moscova, însă am primit-o fără supărare sau rezistenţă interioară.

Prin aceasta, după cât se părea, litigiul în legătură cu Armata roşie fusese rezolvat. Atitudinea lui Stalin faţă de mine a revenit la primul făgaş, cel al cordialităţii.

Şi aceasta a continuat astfel până la conflictul dintre C.C. Sovietic şi cel iugoslav din 1948, când Molotov şi Stalin au răstălmăcit în scrisorile lor acelaşi litigiu în legătură cu Armata roşie şi cu „jignirea" pe care i-aş fi adus-o.

Stalin, într-o manieră vizibil intenţionată, din care se putea observa atât gluma, cât şi o doză de maliţie, îl aţâţa pe Tito. Cel mai adesea realiza aceasta prin faptul că se exprima defavorabil asupra armatei iugoslave şi laudativ la adresa armatei bulgare, în cursul iernii abia încheiate, unităţile iugoslave, aflate pentru prima oară în lupte frontale şi cu efectiv recent mobilizat, suferiseră o serie de insuccese, iar Stalin, în mod evident bine informat, făcea uz de asta, subliniind: Armata bulgară e mai bună decât cea iugoslavă. La bulgari s-au manifestat slăbiciuni şi au existat duşmani în cadrul armatei. Dar ei au împuşcat vreo câteva zeci şi acum totul este în ordine. Armata bulgară este foarte bună, bine instruită şi disciplinată. Iar a voastră, cea iugoslavă, este încă formată din partizani, incapabili pentru o luptă frontală serioasă. Astă-iarnă un regiment german a împrăştiat o divizie a voastră! Un regiment — o divizie!

Puţin după aceea, Stalin a propus să se bea pentru armata iugoslavă, fără să uite totodată să adauge: Dar care se va bate bine şi pe câmpie!

Tito se abţinea să reacţioneze la observaţiile lui Stalin. Când Stalin făcea câte o observaţie spirituală pe seama noastră, Tito, cu un zâmbet reţinut, îmi arunca în tăcere o privire pe care eu o întâmpinam cu simpatie şi cu atitudine de solidaritate. Iar când Stalin a spus că armata bulgară este mai bună decât cea iugoslavă, Tito nu a mai suportat şi a exclamat că armata iugoslavă îşi va înlătura foarte repede slăbiciunile.

în raporturile dintre Stalin şi Tito se simţea ceva aparte, nemărturisit, caşi când amândoi ar fi avut ceva să-şi reproşeze, însă fiecare se abţinea din considerente proprii. Stalin se ferea să-l ofenseze cu ceva pe Tito personal, însă în acelaşi timp făcea în treacăt observaţii critice la adresa situaţiei din Iugoslavia. Şi Tito se comporta fată de Stalin cu respect, ca fată de o

persoană mai în vârstă, însă totodată se făcea simţită şi o anumită rezistentă, îndeosebi fată de reproşurile lui Stalin în legătură cu situaţia din Iugoslavia.

La un moment dat, Tito a subliniat că în socialism există fenomene noi şi că acum socialismul îşi croieşte drum şi prin alte modalităţi decât în trecut, ceea ce i-a oferit lui Stalin prilejul să declare: Acum socialismul este posibil şi sub monarhia engleză. Revoluţia nu mai este necesară pretutindeni. Acum de curând a fost la mine o delegaţie a laburiştilor britanici, cu care am discutat tocmai despre asta. Da, sunt multe lucruri noi. Da, socialismul este posibil chiar şi cu regele englez.

După cum se ştie, Stalin nu a exprimat public niciodată un astfel de punct de vedere. Laburiştii britanici au obţinut în curând majoritatea în alegeri şi au naţionalizat peste 20% din producţia industrială. Şi cu toate astea Stalin nu a recunoscut niciodată aceste măsuri ca socialiste şi nici pe laburişti ca socialişti. Consider că el a făcut asta în primul rând din cauza dezacordului şi conflictului cu guvernul laburist în materie de politică externă.

în cursul discuţiilor despre situaţia din Iugoslavia am remarcat că, în Iugoslavia este putere sovietică: Partidul comunist deţine toate poziţiile — cheie şi nu există niciun partid de opoziţie serios. Însă Stalin nu a fost de acord cu aceasta: Nu, la voi nu este putere sovietică; la voi este ceva între Franţa lui De Gaulle şi Uniunea Sovietică.

Tito a făcut observaţia că în Iugoslavia este vorba de ceva nou. Discuţia a rămas neîncheiată.

în sinea mea nu eram de acord cu punctul de vedere al lui Salin, dar nici nu consideram că mă deosebeam de Tito.

Stalin şi-a expus şi punctul de vedere referitor la trăsătura esenţială a războiului care se purta: în războiul acesta nu este la fel ca în cel trecut, ci cel care ocupă un teritoriu îşi impune şi sistemul său social. Fiecare îşi impune sistemul său acolo unde ajunge armata sa. Altfel nici nu poate fi.

Fără motivări mai ample, el a explicat şi sensul politicii sale panslave: Dacă slavii vor fi uniţi şi solidari, în viitor nimeni nu se va atinge de ei nici cu un deget. Nici cu un deget! A repetat el, întărindu-şi gândul prin spintecarea aerului cu arătătorul.

Cineva şi-a exprimat îndoiala că nemţii se vor reface în următorii cinci ani. Insă Stalin era de altă părere: Nu, ei se vor reface, şi încă foarte repede. Este o ţară cu o dezvoltare industrială înaltă, cu o clasă muncitoare şi o intelectualitate tehnică numeroase şi foarte calificate; în doisprezece, cinsprezece ani se vor afla din nou pe picioare. Şi din cauza asta este

importantă unitatea slavilor. Dar şi altminteri, dacă va exista unitatea slavilor, nimeni nu se va atinge de ei nici măcar cu un deget.

La un moment dat s-a ridicat, şi-a tras în sus pantalonii ca şi când s-ar fi pregătit pentru trântă sau pugilat şi, aproape cuprins de exaltare, a exclamat: Războiul va fi gata în curând; ne vom reface în cinsprezece, douăzeci de ani şi apoi din nou!

Era ceva înfricoşător în cuvintele lui: un război îngrozitor încă dura. Dar impunea şi conştiinţa lui referitoare la căile de urmat în mod obligatoriu, inevitabilităţile cu care se vor confrunta lumea în care trăieşte şi mişcarea în fruntea căreia se afla.

în rest, tot ceea ce s-a spus în seara aceea abia dacă merita să fie reţinut; s-a mâncat zdravăn şi s-a băut şi mai zdravăn, apoi s-au ridicat toasturi numeroase şi lipsite de sens.

Molotov a povestit cum l-a înţepat Stalin pe Churchill: a ridicat Stalin un toast pentru lucrătorii serviciului de informaţii şi pentru acest serviciu, făcând prin aceasta aluzie la insucesele lui Churchill de la Galipole în primul război mondial, a căror cauză a fost lipsa de informaţii a britanicilor. Şi nu fără delectare a citat şi spiritul bizar al lui Churchill: la Moscova, la un pahar de vin bun, Churchill a declarat că el merită cel mai înalt ordin şi cea mai înaltă recunoaştere din partea Armatei roşii, deoarece prin intervenţia sa din vremea aceea de la Arhanghelsk a învăţat-o cum să se bată bine. În general se putea observa că Churchill lăsase asupra conducătorilor sovietici, deşi aceştia nu-l iubeau, o impresie foarte puternică: „un om de stat burghez" clarvăzător şi periculos.

înapoindu-se la vila sa, Tito, care de asemenea nu suporta cantităţi mai mari de alcool, observă în automobil: Nu ştiu ce naiba au ruşii ăştia că beau atâta; e pur şi simplu un fel de decadenţă!

Eu, desigur, sunt de acord cu el, încercând zadarnic şi nu ştiu pentru a câta oară să găsesc o explicaţie a faptului că vârfurile sovietice beau cu atâta desperare şi temeinicie.

întorcându-mă în oraş de la vila în care era cazat Tito, îmi sistematizez impresiile din acea noapte, în care nu se petrecuse nimic important: probleme litigioase nu erau, dar parcă eram mai distanţaţi de cum fusesem mai înainte; tot ce ţinuse de neînţelegeri fusese rezolvat din motive politice, ca ceva inevitabil în raporturile dintre state independente.

Am petrecut o seară şi la Dimitrov; pentru a o umple cu ceva, el invitase şi doi, trei actori sovietici de teatru, care au prezentat un program scurt.

S-a vorbit desigur de viitoarea uniune a Bulgariei şi Iugoslaviei, însă la modul foarte general şi nu prea mult. Tito şi Dimitrov au făcut un schimb de amintiri din perioada Cominternului. Una peste alta, aceasta a fost mai mult o întâlnire prietenească decât politică.

Dimitrov era atunci singur, întrucât toată emigraţia bulgărească se afla de mult în Bulgaria, în urma Armatei roşii.

La Dimitrov se simţea obosea şi indispoziţia, iar noi le cunoşteam măcar în parte cauzele, deşi despre aceasta nu s-a vorbit: cu toate că Bulgaria fusese eliberată, Stalin nu-i permitea lui Dimitrov să se întoarcă, motivând că nu a sosit timpul pentru aceasta, deoarece statele occidentale ar înţelege întoarcerea lui ca o cale deschisă pentru întoarcerea comunismului în Bulgaria, ca şi când această cale nu ar fi fost evidentă şi altminteri! Despre asta fusese vorba şi la cina de la Stalin. Făcând cu ochiul nedefinit, Stalin spusese: Nu a sosit încă vremea pentru ca Dimitrov să se întoarcă în Bulgaria; pentru el e bine şi aici.

Şi deşi prin nimic nu se putea dovedi, totuşi se presimţea şi atunci că Stalin împiedica înapoierea lui Dimitrov până când el însuşi aranjează lucrurile în Bulgaria!

Aceste îndoieli ale noastre nu au căpătat forma convingerii în intenţiile de hegemonie sovietică, cu toate că se presimţea şi asta, ci pe cea a împăcării de nevoie cu temerile lui Stalin că Dimitrov ar putea, chipurile, să împingă raporturile din Bulgaria prea repede înspre stânga.

însă şi aceasta era important şi suficient pentru început.

Apăreau o serie de întrebări: Stalin este un geniu, dar nici Dimitrov nu este un nimeni; de unde ştie Stalin mai bine decât Dimitrov de ce are nevoie Bulgaria? Oare reţinerea lui Dimitrov la Moscova împotriva voinţei %sale nu-i subminează prestigiul printre comuniştii bulgari şi în rândurile poporului bulgar? Şi, în general, la ce servea acest joc complicat în legătură cu întoarcerea lui, despre care ruşii nu dau socoteală nimănui, nici chiar lui Dimitrov?

în politică, mai mult decât în oricare alt domeniu, totul începe ca o ameninţare morală şi ca o îndoială în bunele intenţii.

6

Ne-am înapoiat prin Kiev şi, la dorinţa noastră şi a guvernului sovietic, am rămas două, trei zile în vizită la guvernul ucrainean.

Secretar al partidului ucrainean şi preşedinte al guvernului era N.S. Hruşciov, iar comisarului pentru afacerile externe Manuilski. Ei ne-au şi întâmpinat şi cu ei am fost toate cele trei zile.

Atunci, în 1945, războiul încă dura şi era permis să fie exprimate şi dorinţele modeste — le-au expus Hruşciov şi Manuilski —, ca aceea privind posibilitatea Ucrainei de a stabili raporturi diplomatice cu „democraţiile populare”.

Dar nici în această privinţă nu s-a realizat nimic. Stalin a întâmpinat curând în înseşi „democraţiile populare” o serie de împotriviri, aşa că nici prin gând nu i-a trecut să întărească vreo particularitate ucraineană. Iar vioiul şi atât de meşterul la vorbă bătrânelul Manuilski, ministru fără minister, a ţinut vreo doi, trei ani peroraţii la Naţiunile Unite, pentru ca într-o bună zi să dispară de acolo şi să se cufunde în masa anonimă a victimelor lui Stalin sau ale relei-voinţe a altcuiva.

Cu totul alta a fost soarta lui Hruşciov. Însă în momentul acela nimeni nu a putut s-o prevadă.

încă pe vremea aceea făcea parte, începând din 1939, din cea mai restrânsă conducere politică, deşi nu se considera că este atât de apropiat de Stalin ca Molotov sau Malenkov şi chiar cum era Kaganovici. La conducerea sovietică de vârf trecea drept un practician foarte mobil, foarte priceput la chestiunile economice şi organizatorice, necunoscut ca scriitor sau orator. La poziţia supremă de conducere din Ucraina a ajuns după epurările de la mijlocul anilor treizeci, însă mie atunci nu-mi era cunoscut şi nici nu mă interesa participarea lui la ele. Dar se ştie cum se urca în Rusia lui Stalin: în tot cazul prin lipsa de şovăire şi prin spirit de orientare în campaniile sângeroase „împotriva chiaburilor” şi „împotriva duşmanilor partidului”. Cu atât mai mult trebuie să fi fost aceasta valabilă pentru Ucraina, unde amintitelor „păcate de moarte” li se adaugă şi „naţionalismul”.

Cariera lui Hruşciov, deşi ajunsese sus încă relativ tânăr, nu avea nimic surprinzător pentru condiţiile sovietice. Ca muncitor, a trecut prin diverse şcoli, inclusiv de partid, şi a urcat pe scara ierarhiei de partid prin devotament, spirit de orientare şi inteligenţă. Aparţinea, ca şi majoritatea celor din conducere, generaţiei noi, postrevoluţionare — a lui Stalin — de activişti sovietici de stat şi de partid. Războiul l-a găsit în cea mai înaltă funcţie din Ucraina. Însă cum Armata roşie a trebuit să se retragă din Ucraina, el a obţinut în cadrul acesteia o funcţie politică înaltă, nu cea mai înaltă — încă mai purta uniforma de general-locotenent —, pentru ca, după alungarea nemţilor să revină la Kiev ca şef al partidului şi al guvernului.

Ne-a ajuns la urechi că după naştere el nu ar fi fost ucrainean, ci rus. Însă asupra acestui aspect se păstra tăcere. Chiar şi el evita să aducă vorba despre asta, fincă era neplăcut ca în Ucraina nici măcar preşedintele guvernului să nu fie ucrainean! Era într-adevăr neobişnuit chiar şi pentru noi comuniştii, capabili să justificăm şi să explicăm tot ce ar fi putut tulbura

imaginea ideală despre noi înşine, că printre ucraineni, naţiune mai nume roasă decât cea franceză şi în unele privinţe mai evoluată cultural decât cea rusă, nu se află nicio personalitate care ar fi putut să fie şef al guvernului.

Nu se putea ascunde nici de noi faptul că ucrainenii, pe măsură ce nemţii pătrundeau în ţinuturile lor, au părăsit în masă Armata roşie, iar după alungarea nemţilor au fost înrolaţi în Armata roşie circa două milioane şi jumătate de ucraineni. Şi cu toate că împotriva naţionaliştilor ucraineni mai erau organizate operaţii de amploare redusă, una din victimele lor fiind şi talentatul general sovietic Vatuki, noi totuşi n-am putut accepta pe deplin explicaţia că această stare de lucruri din Ucraina era exclusiv urmarea naţionalismului burghez ucrainean, adânc înrădăcinat. Se impunea întrebarea: de unde provenea acest naţionalism din moment ce naţiunile U.R.S.S. Sunt cu adevărat egale în drepturi?

Uimea şi provoca confuzie rusificarea bătătoare la ochi a vieţii publice, la teatru vorbindu-se ruseşte şi existând şi cotidiane în limba rusă.

însă era departe de noii orice intenţie de a-l învinovăţi de asta sau de ceva asemănător pe curtenitorul nostru amfitrion, N.S. Hrusciov, care, ca un bun comunist, putea doar îndeplini ordinele partidului său, ale C.C. Leninist şi ale conducătorului şi învăţătorului său, I.V.Stalin.

Toţi conducătorii sovietici se distingeau printr-un simţ practic deosebit, iar în cercurile comuniste, în majoritate, şi prin comunicativitate. N.S. Hruşciov se detaşa dintre toţi atât într-o direcţie, cât şi în alta.

Nici atunci şi nici acum, după citirea atentă a discursurilor lui la congrese, nu am căpătat impresia că cunoştinţele lui depăşesc cadrul literaturii ruse clasice şi al istoriei ruse, iar nivelul cunoştinţelor lui teoretice pe cel din şcolile de partid de nivel mediu. Însă pe lângă aceste cunoştinţe exterioare şi acumulate de pe la cursuri, mult mai importante erau cele dobândite ca autodidact care au acţionat neîncetat asupra sa prin experienţa bogatei şi susţinutei activităţi practice de fiecare zi.

Calitatea şi felul acestor cunoştinţe erau imposibil de determinat, deoarece surprinde atât cunoaşterea unor amănunte foarte rare cât şi necunoaşterea unor adevărate elemente. Avea o memorie excelentă şi capacitatea de a se exprima sugestiv şi plastic.

Spre deosebire de alţi conducători sovietici, el manifesta o comunicabilitate nestăpânită şi, cu toate că, la fel ca ei, folosea cu plăcere proverbe şi zicale populare, aceasta fiind la vremea aceea nu doar un stil, ci şi o dovadă a legăturii cu poporul, la el acestea aveau un aspect mai puţin

artificial, datorită comportamentului său firesc şi simplu şi modului de a vorbi.

Şi el avea simţul umorului. Însă, spre deosebire de Stalin, al cărui umor era cu precădere intelectual şi, ca atare, grav şi cinic, umorul lui Hruşciov era de factură tipic populară, prin însuşi acest fapt fiind în multe privinţe aproape primitiv, însă sugestiv şi inepuizabil. Acum, aflat pe cele mai înalte culmi ale puterii şi sub privirile întregii lumi, se observă că este atent la felul cum apare în public şi cum se exprimă, însă în esenţă a rămas neschimbat, şi, sub şeful actual al statului şi al partidului sovietic, nu este greu de descoperit omul din păturile de jos ale poporului. Trebuie însă adăugat că el suferă mai puţin decât oricare dintre comuniştii autodidacţi, cu pregătirea nedesăvârşită de complexul de inferioritate, respectiv simte mai puţin nevoia de a-şi ascunde lipsa de cunoştinţe şi neputinţa prin strălucire exterioară şi prin locuri comune, locurile comune de care el abundă fiind expresia lipsei reale de cunoştinţe sau a unor scheme marxiste însuşite pe de rost, dar expuse convingător şi deschis. Limba şi modul lui de exprimare sunt înţelese de un cerc mai larg decât cel căruia i se adresa Stalin, cu toate că şi el se adresa aceluiaşi public, adică partinic.

în uniforma lui de general nu tocmai nouă şi cu atât mai puţin îngrijită, el era unul dintre conducătorii sovietici care lua în seamă amănuntele, întâmplările din viaţa de fiecare zi a rândurilor de comunişti şi a cetăţenilor. Să ne înţelegem: el nu făcea aceasta cu intenţia de a schimba bazele, ci pentru a cnsolida, şi a perfecţiona raporturile actuale. Însă lua în seamă şi corija, în timp ce alţii comandau din birouri şi primeau rapoarte.

Nimeni din conducătorii sovietici nu mergea în colhozuri sau, dacă aceasta se şi petrecea cumva, scopul era de a face paradă ori de a participa la vreun ospăţ. Hruşciov ne trimitea în colhoz şi, fără să se îndoiască câtuşi de puţin de justeţea sistemului însuşi, ciocnea cu colhoznicii pahare enorme de votcă, însă în acelaşi timp vizita staturile cultivate în sere, arunca privirea în vreo cocină şi începuse să dezbată probleme practice. Înapoindu-se la Kiev, revenea mereu în treacăt la o dispută neîncheiată şi expunea în mod deschis lipsurile.

Simţul său practic deosebit l-am putut simţi în linii mari la o şedinţă a cadrelor economice ale guvernului ucrainean; comisarii lui, spre deosebire de miniştrii iugoslavi, cunoşteau excelent problemele şi, ceea ce e şi mai important, apreciau în mod real posibilităţile.

Scund, îndesat, grăsuţ, însă vioi şi sprinten, el era un om dintr-o bucată. Aproape că înghiţea fără să mestece cantităţi considerabile de alimente, ca şi când şi-ar fi cruţat maxilarul artificial de oţel. Însă în timp ce la Stalin şi la cei din preajma sa mi s-a părut că au o atitudine de gurmanzi, ca să nu spun un cult al mâncării, lui Hruşciov aveam impresia că îi este aproape indiferent ce mănâncă şi că pentru el lucrul principal era să se sature bine, ca pentru oricine care s-a extenuat muncind, desigur cu condiţia să existe posibilitatea pentru aceasta. Şi masa lui era bogată — de demnitar, însă impersonală. Hruşciov nu este un gurmand, cu toate că nu mănâncă mai puţin, iar de băut bea chiar mai mult decât Stalin.

El este de o vitalitate ieşită din comun şi, ca toţi practicienii, are o mare capacitate de adaptare. Nu mi se pare că ar zăbovi prea mult în alegerea mijloacelor dacă acestea i-ar oferi vreun avantaj practic. Însă, asemenea tuturor demagogilor din popor care adesea cred ei însăşi ceea ce spun, e gata să renunţe cu uşurinţă la mijloacele lipsite de finalitate practică, justificând acesta prin cauze de ordin moral şi prin cele mai înalte idealuri. El citează cu plăcere proverbul: în caz de bătaie, nu mai alegi băţul. Se serveşte de el pentru a justifica băţul, chiar când încăierarea nu există.

Toate cele spuse mai sus sunt destul de departe de cele ce ar trebui spuse astăzi despre Hruşciov. Însă eu prezint aici impresiile mele de odinioară şi abia în treacăt şi într-o măsură foarte mică reflecţiile mele actuale.

Nu am observat atunci niciun fel de dezaprobare a lui Hruşciov faţă de Stalin sau Molotov. În măsura în care venea vorba despre Stalin, se referea la el cu respect şi cu sublinierea aproprierii. A povestit şi cum în noaptea din ajunul atacului german Stalin i-a comunicat prin telefon de la Moscova să fie foarte atenţi, deoarece există unele date că nemţii ar putea ca mâine, 22 iunie, să înceapă operaţiile. Eu citez asta ca o simplă informaţie, iar nu pentru a combate acuzaţiile lui Hruşciov la adresa lui Stalin referitoare la faptul că atacul german l-a luat prin surprindere, această surprindere fiind urmarea aprecierii politice greşite pe care a făcut-o Stalin.

Totuşi, la Kiev se simţea un aer de prospeţime prin nestăpânirea şi simţul practic al lui Hruşciov şi prin entuziasmul lui Manuilski, prin frumuseţea oraşului însuşi, care, prin orizonturile lui libere şi prin dealurile ce se înălţau deasupra râului tulbure, amintea de Belgrad.

Dar dacă Hruşciov mi-a produs o impresie de fermitate, încredere în sine şi realism, iar Kievul de frumuseţe căutată şi îngrijită, Ucraina a rămas în amintirea mea ca depersonalizare, oboseală şi lipsă de perspectivă.

Cu cât pătrundeam în realitatea sovietică, îndoielile se înmulţeau. Devenea tot mai lipsită de perspective împăcarea dintre această realitate şi a mea, realitatea conştiinţei umane.

DEZILUZII

1

A treia întâlnire a mea cu Stalin a avut loc pe la începutul anului 1948. Aceasta a fost şi cea mai însemnată întâlnire, deoarece s-a desfăşurat în ajunul conflictului dintre conducerile sovietică şi iugoslavă.

Ea a fost precedată de evenimente importante şi de schimbări în raporturile iugoslavo-sovietice.

Raporturile dintre Uniunea Sovietică şi Occident căpătaseră acum contururile războiului rece şi ale celor două blocuri.

Evenimentele-cheie care conduseseră la aceasta erau, după părerea mea, respingerea de către sovietici a planului Marshall, războiul civil din Grecia, susţinut de ţările est-europene, şi crearea Biroului informativ al unor partide comuniste, Cominform.

Iugoslavia şi Uniunea Sovietică erau singurele două ţări est-europene care se pronunţau cu hotărâre împotriva planului Marshall, prima, cu precădere, din cauza dogmatismului revoluţionar, iar a doua de teamă ca nu cumva ajutorul economic american să zdruncine imperiul abia cucerit prin forţa armelor.

Eu, ca delegat iugoslav la congresul Partidului comunist al Franţei de la Strasbourg, m-am aflat la Paris chiar în timpul consfătuirii lui Molotov cu reprezentanţii statelor apusene în legătură cu planul Marshall. Molotov m-a primit la ambasada sovietică şi împreună am căzut de acord să boicotăm planul Marshall, precum şi să criticăm partidul francez şi linia sa aşa-zis naţională. Molotov s-a interesat mai cu seamă de impresiile mele de la congres, iar despre revista „Noua democraţie”, pe care o edita Duclos şi care trebuia să exprime unitatea de opinii a partidelor comuniste, s-a exprimat astfel: Nu este ceea ce era nevoie şi ceea ce trebuia făcut.

Dealtminteri, în privinţa planului Marshall, Molotov ezita, gândindu-se că poate ar trebui să accepte convocarea unei conferinţe la care să participe şi ţările răsăritene, însă numai din considerente politice, cu scopul de a se folosi tribuna şi, la momentul potrivit, conferinţa să fie părăsită. Eu nu eram entuziasmat nici de această variantă, cu toate că n-aş fi fost nici împotriva ei dacă ruşii ar fi insistat, aceasta fiind şi poziţia guvernului ţării mele. Însă

Molotov a primit dispoziţie de la Biroul politic din Moscova să nu fie de acord nici cu aceasta.

Imediat după înapoierea mea la Belgrad trebuia să aibă loc la Moscova conferinţa ţărilor est-europene pentru a se adopta o poziţie în legătură cu planul Marshall. Eu am fost delegat să reprezint Iugoslavia. Adevăratul scop al conferinţei trebuia să fie exercitarea unei presiuni colective asupra Cehoslovaciei, al cărei guvern nu era împotriva participării la planul Marshall. Avionul sovietic aştepta deja pe aerodromul din Belgrad, însă nu am zburat cu el a doua zi, deoarece din Moscova a sosit o telegramă că nu mai este necesară conferinţa, întrucât Cehoslovacia renunţase la poziţia iniţială.

Aceeaşi concordanţă cu Uniunea Sovietică, din alte motive decât cele ale ei, s-a manifestat şi la crearea Cominformului. Ideea că trebuie creat un organ care să faciliteze coordonarea şi schimbul de opinii dintre partidele comuniste a fost examinată încă în 1946. Despre aceasta au discutat Stalin, Tito şi Dimitrov în vara aceluiaşi an. Însă realizarea ei a fost amânată din diverse motive şi, de bună seamă, cel mai mult din cauză că de aprecierea conducătorilor sovietici depindea când ar fi sosit momentul potrivit. Acesta a părut în toamna anului 1947 şi era, desigur, în legătură cu respingerea de către sovietici a planului Marshall şi cu consolidarea dominaţiei sovietice în Europa de est.

La întrunirea de constituire din Polonia de vest, respectiv din fostul teritoriu german, singurele delegaţii care s-au pronunţat cu hotărâre pentru Cominform au fost cea iugoslavă şi cea sovietică. Gomulka era împotrivă, prudent, însă luptând clar pentru „calea poloneză spre socialism”

în legătură cu aceasta, ca o curiozitate, aş aminti şi faptul că titlul organului Cominformului, „Pentru pace trainică — pentru democraţie populară”, a fost inventat de Stalin, motivându-l prin aceea că propaganda occidentală va trebui să repete lozinci ori de câte ori va cita ceva din el. Însă aşteptările lui Stalin nu s-au adeverit: din cauză lungimii şi a caracterului transparent propagandistic, parcă în ciudă cel mai adesea era folosită expresia „organul Cominformului”. În final Stalin a decis şi unde va fi sediul Cominformului. Mai exact, delegaţii căzuseră de acord ca sediul să fie la Praga. Reprezentantul ceh, Slanski, a dat o fugă seara cu automobilul la Praga ca să-l consulte pe Gottwald în legătură cu aceasta, însă peste noapte Jdanov şi Malenkov au discutat cu Stalin, (fără o legătură directă cu Moscova nu era nimic posibil nici în acea pensiune izolată şi îndepărtată),

şi, deşi Gottwald îşi dăduse de nevoie asentimentul, Stalin a stabilit ca sediul să fie la Belgrad.

Acest proces dublu de care am amintit se desfăşura şi în profunzimea raporturilor iugoslavo-sovietice: în aparenţă un acord politic şi cu atât mai mult ideologic deplin, iar în realitate practici şi aprecieri diferite.

Când o delegaţie mai mare a conducerii supreme iugoslave — Tito, Rankovic. Kidric, Neskovic — a fost la Moscova în vara anului 1946, raporturile dintre cele două conduceri au căpătat mai mult decât un aspect cordial. Stalin l-a îmbrăţişat pe Tito, i-a prezis un rol european, subapreciindu-i în mod bătător la ochi pe bulgari şi pe Dimitrov. Însă în curând după aceea s-a ajuns la înţelegeri în legătură cu societăţile mixte.

Fără încetare se derulau fricţiunile subterane.

Invizibile pentru lumea necomunistă, ele ieşeau la suprafaţă în cercurile închise ale conducătorilor de partid din cauza racolărilor pentru serviciul sovietic de informaţii, lipsit de orice consideraţie pentru aparatul de stat şi de partid, şi de asemenea în sfera ideologică, mai cu seamă din cauza subestimării sovietice a revoluţiei iugoslave. Reprezentanţii sovietici înghiţeau cu greaţă vizibilă evidenţierea de către iugoslavi a lui Tito alături de Stalin, dar erau şi deosebit de sensibili la raporturile independente ale Iugoslaviei cu celelalte ţări est-europene şi la creşterea prestigiului ei în acestea.

Fricţiunile s-au extins cu repeziciune şi la raporturile economice, mai cu seamă când iugoslavilor le-a devenit clar că în realizarea planului cincinal nu pot conta pe ajutorul sovietic dincolo de raporturile comerciale obişnuite. Simţind rezistenţă, Stalin a subliniat că societăţile mixte nu sunt corespunzătoare pentru ţări prietene şi aliate şi a promis tot ajutorul, însă în acelaşi timp comercianţii lui se foloseau de avantajele apărute în urma ascuţirii raporturilor iugoslavo-occidentale şi în urma iluziilor iugoslave făcute în legătură cu U.R.S.S ca stat neegoist şi nehegemonist.

Iugoslavia era, pe lângă Albania, singura ţară est-europeană care se eliberase de invazia nazistă şi totodată efectuase o revoluţie internă fără ajutorul decisiv al Armatei roşii. Transformările sociale din Iugoslavia merseseră cel mai departe şi, în acelaşi timp, ea se afla în punctul cel mai avansat al blocului sovietic de est în plină formare. În Grecia se desfăşura războiul civil, Iugoslavia era acuzată în faţa Naţiunilor Unite că îl sprijină şi îl inspiră, iar raporturile ei cu Occidentul, în special cu S.U.A., erau încordate la maximum.

Când privesc acum în urmă, mi se pare că guvernul sovietic nu numai că privea cu bunăvoinţă ascuţirea acestor raporturi, ci chiar le aţâţa, având, desigur, grijă ca aceasta să nu depăşească graniţele intereselor şi posibilităţilor sale. La Paris, Molotov aproape l-a îmbrăţişat pe Kardelj pentru doborârea a două avioane americane în Iugoslavia, însă în acelaşi timp i-a atras atenţia să nu fie doborât şi un al treilea. Guvernul sovietic nu s-a angajat direct în revoluţia din Grecia, lăsând Iugoslavia aproape singură pe banca acuzaţilor, însă nici nu întreprindea vreo acţiune hotărâtă ca să se ajungă la conciliere atâta timp cât Stalin avea vreun interes în această privinţă.

Tot astfel şi stabilirea Belgradului ca sediu al Cominformului reprezenta aparent o recunoaştere faţă de revoluţia iugoslavă, dar în spatele acestei decizii se afla intenţia secretă a sovieticilor să adoarmă conducerea iugoslavă prin automulţumire revoluţionară şi să subordoneze Iugoslavia unei aşa-zise solidarităţi comuniste internaţionale, în fapt hegemoniei statului sovietic, respectiv pretenţiilor nesăţioase ale politicii şi birocraţiei sovietice.

Este timpul să spunem şi câte ceva despre atitudinea lui Stalin faţă de revoluţii, implicit faţă de revoluţia iugoslavă.

Din cauza renunţării Moscovei, ca regulă în momentele decisive, la sprijinirea revoluţiei chineze, spaniole, în multe privinţe şi a celei iugoslave, domnea — nu fără temei — părerea că Stalin era îndeobşte împotriva revoluţiilor. Dar aceasta nu este absolut exact.

— Atitudinea lui Stalin era condiţionată, adică era împotrivă doar în măsura în care revoluţia ieşea din sfera de interese a statului sovietic. El simţea instinctiv că formarea unor centre revoluţionare în afara Moscovei putea să pună în pericol monopolul acesteia în comunismul mondial, ceea ce, de fapt, s-a şi întâmplat. Din cauza aceasta, el sprijinea revoluţiile numai până la un anumit grad, până în momentul în care putea să păstreze controlul, totdeauna pregătit să le lase în aer dacă i-ar fi scăpat de sub control, şi susţin că nici astăzi nu există schimbări esenţiale în politica guvernului sovietic.

Omul care în propria sa ţară subordonase toate activităţile concepţiilor şi personalităţii sale, Stalin, nu putea să procedeze altfel nici în afară. Identificând în interior progresul şi libertatea cu interesele şi privilegiile unui partid politic, el nu putea nici în exterior să aibă o altă atitudine decât cea de hegemonist. Ca fiecare, s-a redus la propria operă. El însuşi devenise

rob al despotismului şi birocraţiei, al sărăciei generale şi cenuşiului pe care le-a impus ţării sale.

Căci, într-adevăr, este exact că nimeni nu poate răpi libertatea cuiva fără s-o piardă şi pe cea proprie.

2

Prilejul plecării mele la Moscova l-a constituit neconcordanţa dintre politica Iugoslaviei şi cea a U.R.S.S. Faţă de Albania.

Pe la sfârşitul lunii decembrie 1947 a sosit de la Moscova o telegramă în care Stalin cerea să vin eu sau altcineva din Comitetul centrul iugoslav pentru a pune de acord politica celor două guverne faţă de Albania.

Acest dezacord se făcea simţit sub diferite aspecte, dar cel mai vizibil s-a manifestat după sinuciderea lui Spiru Naku, membru al Comitetului central albanez.

Contactele dintre Iugoslavia şi Albania se desfăşurau în toate domeniile. Iugoslavia trimitea în Albania într-o măsură tot mai mare specialişti în diverse domenii. Ea livra Albaniei alimente, cu toate că şi ea ducea lipsă de ele. Începuse şi formarea de societăţi mixte. Ambele guverne stăteau în principiu pe poziţia că Albania trebuie să se unească cu Iugoslavia, act prin care s-ar rezolva şi problema minorităţii albaneze din Iugoslavia.

Condiţiile pe care guvernul iugoslav le oferea celui albanez erau pe departe mai favorabile şi mai juste decât cele pe care, de pildă, guvernul sovietic le oferea celui iugoslav. Dar se pare că problema nu consta în gradul de justiţie, ci în chiar natura acestor raporturi, o parte a conducerii albaneze fiind, în intimitatea sa şi în secret, împotriva lor.

Spiru Naku, mărunt de statură, slăbuţ, foarte sensibil şi posedând o inteligentă rafinată, conducea la vremea aceea afacerile economice ale guvernului albanez şi este primul care s-a revoltat în mod deschis împotriva Iugoslaviei, cerând ca Albania să se dezvolte în mod independent. Atitudinea sa nu a avut de întâmpinat o reacţie ascuţită doar din Iugoslavia, ci totodată şi din partea Comitetului central albanez. Cu deosebită hotărâre împotriva lui s-a ridicat Koci Dzodze, ministrul albanez al afacerilor interne, care mai târziu a fost împuşcat sub acuzaţia că era favorabil Iugoslaviei. Muncitor din sudul Albaniei, bătrânul revoluţionar Dzodze avea prestigiului celui mai consecvent om de partid, în ciuda faptului că secretar general al partidului şi preşedinte al guvernului era Enver Hodja, personalitate de certă cultură şi incomparabil mai flexibilă. Şi Hodja era favorabil criticii împotriva lui Naku, deşi poziţia sa reală a rămas neclară.

Găsindu-se izolat şi sub acuzaţia de şovinism, probabil şi în fata excluderii din partid, nefericitul Naku s-a sinucis, declanşând prin moartea sa, fără să fi bănuit câtuşi de puţin, ascuţirea raporturilor iugoslavo-albaneze.

În fata opiniei publice, afacerea a fost, de bună seamă, muşamalizată; mai târziu, după conflictul deschis cu Iugoslavia din 1948 Enver Hodja l-a înălţat pe Naku pe piedestalul de erou naţional. Dar în conducerile celor două ţări afacerea a lăsat un gust de amărăciune, care nu a putu fi înlăturat nici de explicaţiile privind laşitatea lui Naku, spiritul lui mic-burghez etc, explicaţii şi justificări aflate din belşug în arsenalul de scheme comuniste.

Guvernul sovietic era excelent informat atât despre cauzele reale ale morţii lui Naku, cât şi asupra întregii activităţi a Iugoslaviei din Albania. Misiunea sa de la Tirana devenea tot mai numeroasă. Dar şi altminteri, raporturile dintre cele trei guverne — sovietic, albanez şi iugoslav — erau de aşa natură, încât ultimele două nu-şi ascundeau în mod deosebit raporturile dintre ele faţă de primul, cu toate trebuie spus că guvernul iugoslav nu-l consulta pe cel sovietic în legătură cu amănuntele politicii sale.

Reprezentanţii sovietici făceau tot mai des observaţii în legătură cu unele măsuri iugoslave din Albania şi fusese observată şi o apropiere tot mai mare între grupul din jurul lui Hodja şi misiunea sovietică. Nu trecea prea mult timp şi ieşeau la iveală reproşurile cutărui sau cutărui reprezentant sovietic. Din ce cauză fac iugoslavii cu albanezii societăţi mixte, din moment ce în ţara lor refuză astfel de societăţi cu U.R.S.S.? De ce trimit instructori în armata albaneză, deşi în armata proprie au instructori sovietici? Cum pot fi iugoslavii specialişti pentru construcţia Albaniei, din moment ce ei înşişi solicită specialişti din străinătate? Cum se face aşa dintr-o dată că Iugoslavia, ea însăşi săracă şi nedezvoltată, se apucă să dezvolte Albania?

în acest diferend dintre guvernul sovietic şi cel iugoslav apărea tot mai evidentă tendinţa Moscovei de a lua locul Iugoslaviei în Albania, ceea ce iugoslavilor li se părea o injustiţie extremă, dat fiind că nu U.R.S.S. Era cea care trebuia să se unească cu Albania, iar pe de altă parte nici nu se afla într-o vecinătate imediată. În acelaşi timp era tot mai bătătoare la ochi orientarea conducătorilor albanezi către Uniunea Sovietică, ceea ce rezulta tot mai mult şi din propaganda lor.

Invitaţia guvernului sovietic pentru înlăturarea neînţelegerilor referitoare la Albania a fost acceptată cu braţele deschise la Belgrad, cu toate că a

rămas neclar până în ziua de astăzi de ce Stalin a subliniat că ar dori să vin chiar eu la Moscova.

După părerea mea, două sunt motivele care l-au determinat să procedeze astfel.

Eu, în mod cert, am lăsat asupra lui impresia unui om iute şi sincer şi pretind că astfel eram considerat şi printre comuniştii iugoslavi. Având această fire, eram potrivit pentru o discuţie deschisă asupra unei chestiuni complexe şi foarte sensibile.

însă am impresia totodată că el intenţiona să mă atragă, cu scopul de a mă folosi pentru spargerea unităţii şi pentru subordonarea Comitetului central iugoslav celui sovietic. El avea deja de partea sa pe Hebrang şi pe Zujovic. Însă Hebrang fusese deja exclus din Comitetul central şi supus unei anchete secrete din cauza comportamentului dubios de la poliţie. Zujovic era o personalitate proeminentă, însă nici el, deşi membru al Comitetului central, nu aparţinea celui mai restrâns grup care se formase în jurul lui Tito în cursul luptei pentru unitatea partidului şi al revoluţiei însăşi. Stalin mă invitase să vin la odihnă la el în Crimeea încă din 1946, cu prilejul vizitei lui Tito la Moscova, când acesta îi spusese că sufăr de irene. Eu însă nu m-am dus, în principal din cauză că invitaţia lui Stalin nu fusese repetată prin intermediul ambasadei, aşa că am considerat-o o simplă amabilitate când a venit vorba despre mine.

Astfel am plecat la Moscova — dacă îmi aduc bine aminte la 8 ianuarie 1948 sau oricum în jurul acestei date — cuprins de un dublu sentiment: măgulit că Stalin m-a invitat chiar pe mine, însă şi cu bănuiala îndepărtată şi nemărturisită că aceasta nu fusese nici întâmplător, nici cu intenţii absolut curate faţă de Tito şi Comitetul central iugoslav.

La Belgrad n-am primit niciun fel de dispoziţii sau instrucţiuni. Ţinând seama că eram membru al celui mai restrâns organ de conducere, iar pe parcursul raporturilor albano-iugoslave deja fusese exprimată poziţia că reprezentanţii sovietici nu ar trebui să deranjeze, prin intervenţii lipsite de tact sau printr-o altfel de linie politică, cursul evident spre unire a Iugoslaviei şi Albaniei, alte instrucţiuni nici nu mai erau necesare.

Prilejul ivit l-au folosit şi reprezentanţii Armatei iugoslave, care au trimis împreună cu mine la Moscova o delegaţie proprie, cu misiunea de a expune cererile de înarmare şi de construcţie a industriei de război. Din delegaţia aceea făceau parte şeful de atunci al comandamentul general, Koca Popovic, şi şeful industriei militare iugoslave, Mijalko Todorovic. Svetozar

Vukmanvic-Tempo, pe vremea aceea şef al conducerii politice din armată, fusese de asemenea inclus în delegaţie pentru a lua cunoştinţă de experienţa Armatei roşii în acest domeniu.

Cuprinşi de bună dispoziţie şi de o şi mai bună încredere, am plecat cu trenul spre Moscova. Însă în acelaşi timp şi cu părerile formate că Iugoslavia trebuie să-şi rezolv problemele cum crede ea şi precumpănitor prin forţele proprii.

3

Acest punct de vedere s-a manifestat chiar înainte de a fi fost nevoie, la cina de la Ambasada iugoslavă din Bucureşti, la care a fost prezentă şi Ana Pauker, ministrul român al afacerilor externe, împreună cu alţi înalţi demnitari români.

Toţi iugoslavii, cu excepţia ambasadorului Golubovic, care mai târziu a emigrat ca adept al Moscovei, au subliniat mai mult sau mai puţin deschis faptul că Uniunea Sovietică nu poate fi modelul absolut „în construcţia socialistă", deoarece situaţia s-a schimbat şi deoarece condiţiile şi raporturile sunt diferite în fiecare din ţările Europei răsăritene. Eu am observat că Ana Pauker tăcea atentă sau se declara fără entuziasm de acord cu câte ceva, căutând să evite discuţia despre aceste probleme sensibile, în timp ce un român — cred că era Bodnăraş — se opunea părerilor noastre, iar un altul, din păcate numele lui l-am uitat, era de acord cu noi cu mărinimie. Discuţiile de felul acesta le consideram neavenite, deoarece eram încredinţat că fiecare cuvânt va ajunge la urechile ruşilor şi că ei nu le vor putea înţelege altfel decât ca antisovietice", sinonim cu toate relele de pe lumea asta. Dar, totodată, nu puteam să renunţ la poziţia mea. De aceea căutam să mai atenuez punctele de vedere, subliniind meritele U.R.S.S. Şi însemnătatea principială a experienţei sovietice. Insă abia dacă putea fi vorba de vreun folos de pe urma acestora, deoarece eu însumi reliefam necesitatea ca fiecare să-şi croiască drum în raport de condiţiile sale concrete. Dar nici senzaţia de stânjeneală nu putea fi îndepărtată: presimţeam, ştiam că conducătorii sovietici nu au simţul nuanţelor şi al compromisurilor, mai cu seamă în ridurile proprii, cele ale comuniştilor.

Criticismul nostru găsea pretutindeni prilejuri, deşi prin România ne aflam în trecere.

Mai întâi, atitudinea Uniunii Sovietice faţă de România şi de celelalte ţări est-europene: aceste ţări erau încă menţinute într-o stare de ocupaţie efectivă, iar bogăţiile lor erau însuşite în diverse moduri, cel mai adesea

prin intermediul societăţilor mixte, în care ruşii abia dacă investiseră ceva în afară de capitalul german pe care îl proclamaseră pur şi simplu drept pradă de război a lor. Comerţul cu aceste ţări nu se făcea ca pretutindeni în lume, ci pe baza unor aranjamente aparte, pe temeiul cărora guvernul sovietic cumpăra cu preţuri mai scăzute şi vindea cu preţuri mai ridicate decât cele practicate pe piaţa mondială, singura excepţie de la aceasta fiind Iugoslavia. Noi ştiam toate acestea. Iar imaginea de sărăcie şi conştiinţa neputinţei şi a supunerii autorităţilor româneşti puteau doar să întărească dezaprobarea noastră.

Cel mai mult ne ofensa atitudinea arogantă a reprezentanţilor sovietici. Eu ştiu cât de mult ne-au îngrozit cuvintele dispreţuitoare ale comandantului sovietic din Iaşi: Ah, acest Iaşi murdar românesc! Şi mămăligarii ăştia români (mamalizniki)! El a repetat lozinca lui Ehrenburg şi Vâşinski, care viza actele de corupţie şi furturile din România: Acesta nu este un popor, ci o profesie!

Iaşii, îndeosebi în acea iarnă blândă, erau într-adevăr un oraş noroios, un târg balcanic părăginit, în care frumuseţile din colinele, grădinile şi construcţiile în terase le putea descoperi numai un ochi mai experimentat. Însă noi ştiam că oraşele de provincie sovietice nu arată mai bine, ci chiar mai rău. Şi cel mai mult ne-a întărâtat această atitudine de rasă „superioară” şi de înfumurare de mare stat. Atitudinea curtenitoare şi plină de respect faţă de noi nu numai că sublinia şi mai mult subordonarea românilor, ci şi ne stimula mândria de a fi independenţi şi libertatea noastră de gândire.

Am acceptat ca pe un fapt real că astfel de raporturi şi atitudini erau „posibile şi în socialism”, deoarece „aşa sunt ruşii” înapoiaţi, izolaţi timp îndelungat de restul lumii şi cu tradiţiile revoluţionare deja stinse.

Ne-am plictisit câteva ore la Iaşi până la sosirea trenului sovietic şi a vagonului pus la dispoziţia noastră de guvernul sovietic, însoţit, bineînţeles, de căpitanul Kozovski, a cărui specialitate în cadrul securităţii de stat sovietice continua să fie iugoslavii. Însă de data aceasta el era mai puţin comunicativ şi mai puţin senin, dar, desigur, nu din cauză că în faţa lui se aflau miniştri şi generali; o atitudine oficială, rece, nedefinită şi inexplicabilă îşi făcuse loc în raporturile dintre noi şi „tovarăşii” sovietici.

Nu am făcut economie de reproşuri sarcastice nici la adresa vagonului cu care am călătorit, care le şi merita, în ciuda confortului, a hranei excelente şi serviabilităţii personalului. Erau caraghioase clanţele uriaşe de bronz, încărcătura bătrânească a decoraţiunii şi closetul atât de înalt, încât ne

atârnau picioarele de pe el. Oare chiar aşa trebuie — şi, în general, trebuie? — să se prezinte un mare stat şi o mare putere? Dar cel mai grotesc în acest vagon, pompos ca din vremea ţarilor, era omul de serviciu care ţinea într-o cuşcă din compartimentul său o găină vie, care chiar şi oua. Plătit slab şi îmbrăcat sărăcăcios, el se văita: Ce vreţi, tovarăşi? Trebuie omul muncitor să se ajute în toate chipurile: familie mare, viaţă grea…

Cu toate că nici circulaţia pe căile ferate iugoslave nu se distingea prin punctualitate, trebuie să observ că aici nimeni nu-şi făcea probleme din cauza unei întârzieri de câteva ore. O să ajungem, răspundea simplu unul dintre funcţionari.

Rusia îşi confirma parcă incapacitatea de schimbare a sufletului său uman şi naţional; prin tot ce ţine de esenţa sa, se opunea agitaţiei industrializării şi autoputerniciei administraţiei.

Ucraina şi Rusia, îngropate în zăpadă până la streşini, erau încă pustiite de grozăviile războiului: gări arse, barăci, femei îmbrobodite şi cu pâslari la degajarea căilor ferate, apă fierbinte (kipiatok) şi o bucată de pâine de secară.

Doar Kievul a lăsat şi de data aceasta impresia unei curăţenii şi frumuseţi discrete, de civilizaţie, gust pentru modă, în plină sărăcie şi izolare. Şi deşi noaptea închidea perspectiva spre Nipru şi spre câmpiile contopite cu cerul, el — Kievul — amintea totuşi de Belgrad, de un Belgrad viitor, cu peste un milion de locuitori şi construit cu măsură şi consecventă. Insă noi am rămas la Kiev numai până la trenul spre Moscova. Nu ne-a întâmpinat niciun activist ucrainean. În curând am pornit în noaptea albă de zăpadă şi întunecată de tristeţe. Doar vagonul nostru strălucea de curăţenie, confort şi belşug în infinitul peisaj de distrugeri şi sărăcie.

4

Abia dacă trecuseră câteva ore de la venirea noastră la Moscova — eram cufundaţi într-o discuţie cordială cu ambasadorul iugoslav Vladimir Popovic — când a sunat telefonul aflat pe masa sa. De la Ministerul afacerilor externe îl întrebau dacă sunt obosit, căci Stalin ar vrea să mă vadă imediat, în aceeaşi seară. O astfel de grabă era neobişnuită la Moscova, unde comuniştii străini aşteptau întotdeauna mult timp, aşa că printre ei circula zicala: E uşor să ajungi la Moscova, însă e greu să te înapoiezi din ea. Se înţelege că, indiferent de oboseala mea, am acceptat cu braţele deschise invitaţia lui Stalin. Toţi cei din delegaţie se uitau la mine cu entuziasm, însă nu şi fără o anumită doză de invidie, iar Koca Popovic şi

Todorovic îmi vârau în cap să nu uit pentru ce au venit ei, cu toate că eu am folosit călătoria făcută împreună cu ei ca să iau cunoştinţă de cererile lor.

însă bucuria mea provocată de apropiata întâlnire cu Stalin era lucidă şi nu chiar deplină tocmai din cauza grabei cu care fusese organizată. Această duplicitate nu m-a părăsit toată noaptea pe care am petrecut-o cu el şi cu ceilalţi conducători sovietici.

Ca de obicei, m-au condus în jurul orelor nouă seara la Kremlin, la birourile lui Stalin. Se aflau adunaţi Stalin, Molotov şi Jdanov, acesta din urmă, după câte cunoşteam, răspundea în Biroul politic şi de relaţiile cu partidele străine.

După saluturile obişnuite, Stalin a trecut imediat la obiect: În Albania vi se omoară membrii Comitetului central! Asta e foarte neplăcut, foarte neplăcut.

Am început să explic: Naku Spiru s-a împotrivit apropierii dintre Albania şi Iugoslavia şi a rămas izolat în cadrul propriu neaşteptat pentru mine, a spus: Noi n-avem niciun fel de interese deosebite în Albania. Noi suntem de acord ca Iugoslavia să înghită Albania. Spunând aceasta, şi-a adunat degetele de la mâna dreaptă şi apropiindu-le de gură a făcut cu ele un gest de înghiţire.

Pe mine m-a surprins, aproape m-a uluit modul de exprimare al lui Stalin şi gestul de înghiţire, însă nu ştiu dacă aceasta mi s-a citit pe faţă, căci m-am străduit să dau o aparenţă de glumă şi să iau drept obişnuit modul drastic şi sugestiv de exprimare al lui Stalin. Am explicat din nou că nu este vorba de înghiţire, ci de unire!

însă aici a intervenit Molotov: Păi asta şi este înghiţire!

Iar Stalin, repetând gestul său anterior: Da, da, înghiţire! Dar noi suntem de acord cu asta: voi trebuie să înghiţiţi Albania; cu cât mai repede, cu atât mai bine.

întreaga atmosferă, în ciuda unui astfel de mod de exprimare, era cordială şi mai mult decât prietenească. Chiar şi Molotov şi-a rostit precizarea în legătură cu înghiţirea cu o amabilitate glumeaţă, nu prea des întâlnită la el.

Acţiunii de apropiere şi de unire cu Albania eu m-am alăturat cu sinceritate şi, desigur, din considerente revoluţionare. Consideram, ca mulţi alţii, că unirea, cu acordul într-adevăr voluntar al conducerii albaneze, ar fi nu numai de un folos nemijlocit pentru Iugoslavia şi Albania, ci în acelaşi timp ar conduce şi la încetarea urii tradiţionale şi a conflictelor dintre sârbi şi albanezi. Iar ceea ce prezenta după părerea mea o importanţă deosebiră

era posibilitatea alipirii considerabilei şi compactei minorităţi albaneze la Albania ca o republică aparte în cadrul federaţiei iugoslavo-albaneze. Orice altă rezolvare a problemei minorităţii naţionale albaneze mi se părea nerealistă, având în vedere că simpla renunţare la teritoriile iugoslave populate de albanezi ar întâmpina o împotrivire de neclintit în însuşi Partidul comunist iugoslav.

Faţă de Albania şi de albanezi aveam şi afinităţi deosebite, care nu puteau decât să susţină idealitatea considerentelor mele: albanezii, mai cu seamă cei de nord, prin mentalitatea lor şi modul de viaţă, sunt înrudiţi cu muntenegrenii din care provin eu, iar vitalitatea lor şi voinţa de a se menţine nu au multe exemple în istoria omenirii.

Şi cu toate că nu-mi trecea prin minte câtuşi de puţin să mă abat de la punctul de vedere al conducerii ţării mele şi să-i dau dreptate lui Stalin, observaţiile acestuia au făcut să mi se impună cu ascuţime pentru prima oară două gânduri: primul se referea la faptul că ceva nu este în regulă cu politica iugoslavă faţă de Albania, iar al doilea că Uniunea Sovietică s-a unit cu ţările baltice înghiţindu-le, observaţia lui Molotov avertizând direct asupra acestui fapt.

Ambele gânduri se contopeau în ceva unitar: în senzaţia de stânjeneală.

Gândul că există ceva neclar şi lipsit de consecvenţă în politica iugoslavă faţă de Albania era departe de a mă face să recunosc această politică ca o „înghiţire", însă mi-a trecut dintr-o dată prin minte că ea nu concordă cu voinţa şi cu dorinţele poporului albanez. De ce s-a sinucis Naku, că doar nu era într-o asemenea măsură „mic-burghez" şi „împovărat de naţionalism" pe cât era de comunist şi de marxist? Şi ce se întâmplă dacă albanezii, ca şi noi iugoslavii faţă de Uniunea Sovietică, doresc să aibă un stat al lor aparte? Dacă unirea se va realiza fără voinţa Albanezilor şi prin folosirea izolării şi sărăciei lor, oare aceasta nu va duce la conflicte şi la greutăţi de neîmpăcat? Expresivi şi vechi ca cantitate etnică, albanezii sunt tineri ca naţiune şi de aceea au o conştiinţă naţională vie şi neîmpăcată. Şi oare nu vor înţelege ei unirea ca o pierdere a independenţei, ca o renunţare la specificul naţional?

în ceea ce priveşte al doilea gând, că U.R.S.S. A înghiţit ţările baltice, eu l-am legat de primul, repetându-mi-l şi dovedindu-mi mie însumi: în unirea cu Albania, noi iugoslavii nu vom merge, nu avem dreptul să mergem pe această cale şi nici nu există un pericol imediat ca o forţă imperialistă ca Germania să facă presiuni asupra Albaniei şi s-o folosească ca bază împotriva Iugoslaviei.

însă Stalin m-a readus la realitate: Dar Hodja ce fel de om este după părerea dumneavoastră?

Am evitat un răspuns direct şi precis, însă Stalin a exprimat clar părerea care se formase în cadrul conducerii iugoslave: Este un mic-burghez înclinat spre naţionalism? Da, aşa credem şi noi. Nu cumva omul cel mai ferm de acolo este Dzodze?

Am răspuns afirmativ.

Stalin a încheiat discuţia despre Albania, care abia dacă a durat zece minute: între noi nu există deosebiri. Dumneavoastră personal scrieţi-i lui Tito în numele guvernului sovietic o depeşă despre asta şi înmânaţi-mi-o degrabă, poate chiar mâine.

Temându-mă că nu am înţeles, l-am întrebat, iar el a repetat că eu trebuie să scriu depeşa către guvernul iugoslav în numele guvernului sovietic.

în momentul acela am înţeles asta ca un semn de încredere deosebită faţă de mine, dar şi ca un acord superior cu politica iugoslavă faţă de Albania. Însă, scriind a doua zi depeşa, mi-a venit în minte că într-o bună zi ea ar putea fi folosită împotriva guvernului ţării mele şi am formulat-o foarte prudent şi concis, aproximativ astfel: Ieri a sosit la moscova Djulas, şi la întâlnirea cu el, care a avut loc în aceeaşi zi, s-a manifestat acordul deplin dintre guvernul sovietic şi Iugoslavia în problema Albaniei.

Această depeşă nu a fost expediată niciodată guvernului iugoslav, însă nici nu a fost folosită împotriva lui în conflictele de mai târziu dintre Moscova şi Belgrad.

Nici cealaltă discuţie nu a durat mult timp şi s-a învârtit mereu în jurul unor chestiuni neesenţiale: instalarea Cominformului la Belgrad, ziarul acestuia, sănătatea lui Tito altele asemănătoare.

Am prins un moment prielnic şi am pus problema echipamentului pentru armata iugoslavă şi pentru industria de război. Am subliniat că adesea întâmpinăm greutăţi din partea reprezentanţilor sovietici, deoarece refuză să ne dea ba una, ba alta, pretextând că este vorba de „secret militar”. Stalin s-a ridicat, exclamând: Noi nu avem secrete militare faţă de voi. Voi sunteţi o ţară socialistă prietenă şi nu avem secrete militare faţă de voi.

Apoi a trecut la birou, l-a căutat la telefon pe Bulganin şi i-a ordonat scurt: Aici se află iugoslavii, o delegaţie Iugoslavă; trebuie să-i asculţi numaidecât.

întreaga discuţie de la Kremlin a durat în jur de o jumătate de oră, apoi am pornit spre vila lui Stalin la cină.

5

Ne-am aşezat în automobilul lui Stalin, care mi s-a părut a fi cel cu care am călătorit la Molotov în 1945. Jdanov s-a aşezat în dreapta mea în spate, iar în faţa noastră, pe locurile auxiliare, s-au aşezat Stalin şi Molotov. În timpul călătoriei Stalin a aprins beculeţul de pe panoul despărţitor din faţa sa, sub care atârna un ceas de mână. Era aproape ora douăzeci şi două şi am observat o clipă în faţa mea spatele lui deja încovoiat şi ceafa osoasă căruntă cu pielea zbârcită de deasupra gulerului scorţos de mareşal. M-am gândit: Iată, acesta este unul dintre oamenii cei mai puternici ai contemporaneităţii, iar aici se află şi colaboratorii lui. Ce catastrofă senzaţională s-ar produce dacă între noi ar exploda o bombă şi ne-ar împrăştia în bucăţele! Însă aceasta a fost un gând trecător şi urât şi atât de neaşteptat pentru mine însumi, încât m-am îngrozit de el şi am simţit în Stalin, cu o simpatie tristă, un bunicuţ care s-a îngrijit toată viaţa, şi o face şi acum, de succesul şi de fericirea întregii seminţii comuniste.

Aşteptând să se adune şi ceilalţi, Stalin, Jdanov şi cu mine ne aflăm în holul vilei şi priveam la harta lumii. Am aruncat din nou o privire la încercuirea cu creion albastru din jurul Stalingradului. Stalin a observat şi de data aceasta, iar mie nu mi-a scăpat senzaţia de plăcere pe care i-a produs-o faptul că îmi atrăsese luarea-aminte acel cerc. Jdanov a observat, de asemenea această înţelegere din priviri, s-a apropiat de Stalin şi a spus: începutul bătăliei de la Stalingrad.

Stalin însă nu a răspuns nimic.

Dacă îmi amintesc bine, Stalin a început să caute unde se află *Königsberg,* deoarece trebuie să i se schimbe numele în Kalinin. Abia că am dat de localităţile din jurul Leningradului, care aveau nume germane încă din vremea Ecaterinei. Privirea lui Stalin le-a înregistrat şi el s-a adresat scurt lui Jdanov: Să fie schimbate numele. Este de neînţeles că încă şi acum aceste localităţi mai poartă nume germane! La care Jdanov şi-a scos un mic bloc-notes şi şi-a notat cu un creionaş dispoziţia dată de Stalin.

După aceea Molotov şi cu mine ne-am dus la toaletă, care se afla la subsol vilei, unde se aflau, de fapt, mai multe cabine şi pişoare. Molotov a început să-şi deschei pantalonii în timpul mersului, comentând: Noi numim asta despovărare înainte de împovărare!

Eu, cu toate că petrecusem mult timp prin închisori, unde omul este forţat să uite de ruşine, m-am jenat de Molotov ca de un om mai în vârstă, am intrat într-o cabină şi am închis uşa.

Apoi ne-am dus amândoi în sufrageria în care se adunaseră Stalin, Malenkov, Beria, Jdanov şi Voznesenski.

Ultimele două personaje constituie apariţii noi în aceste amintiri ale mele.

Şi Jdanov era scundac, cu mustăţi castanii tunse scurt, cu fruntea înaltă, cu nas ascuţit şi cu faţa roşie bolnăvicioasă. Era un om instruit, şi în Biroul politic trecea drept un intelectual de mare clasă. În ciuda cunoscutului său schematism şi limitări, aş spune că cunoştinţele lui nu erau neglijabile. Dar deşi se pricepea la toate câte puţin, chiar şi la muzică, nu aş putea să afirm că stăpânea mai temeinic vreun domeniu, fiind un intelectual tipic care îşi acumula cunoştinţele din alte domenii prin intermediul literaturii existente. Dar mai era şi un cinic de manieră intelectuală, însă cu atât mai urât, cu cât dincolo de acest aer intelectual se simţea inevitabil şi omul puternic „mărinimos" cu oamenii de spirit şi de condei. Aceasta era perioada aplicării (postanovlenie) hotărârilor C.C. Sovietic în literatură şi în alte ramuri ale artei, respectiv a atacurilor aprige la adresa libertăţilor minimale în alegerea temei şi a formei care reuşiseră să subziste sau se sustrăseseră în timpul războiului de la controlul de partid birocratic. Îmi amintesc că în seara aceea Jdanov a povestit, ca fiind cea mai nouă glumă, modul cum fusese înţeleasă la Leningrad critica pe care o făcuse satiricului Zoşcenko: pur şi simplu i-au retras cartelele pentru aprovizionare şi i le-au înapoiat abia la intervenţia mărinimoasă venită din Moscova.

Voznesenski, preşedintele Comisiei de planificare a U.R.S.S., abia trecut de patruzeci de ani, era un rus tipic, blond, cu pomeţii proeminenţi, cu fruntea relativ înaltă şi cu părul cârlionţat. Lăsa impresia unui om ordonat, cult, mai întâi de toate retras, care vorbea puţin şi avea mereu o bucurie interioară revărsată într-un zâmbet agreabil. Citisem deja cartea lui despre economia sovietică în timpul războiului, care îmi lăsase impresia că autorul ei este un om conştiincios şi care gândeşte; mai târziu, cartea aceasta a fost criticată în U.R.S.S., iar Voznesenski a fost lichidat din motive care nu au fost descoperite nici până astăzi.

Destul de bine l-am cunoscut pe fratele mai mare al lui Voznesenski, profesor universitar, instalat chiar atunci ca ministru al culturii al Federaţiei ruse. Cu acest Voznesenski mai mare am avut discuţii foarte interesante pe timpul Congresului panslav de la Belgrad în iarna anului 1946, fiind de acord nu numai în privinţa îngustimii şi unilateralităţii teoriilor în vigoare ale „realismului socialist", ci chiar şi, mai mult, în privinţa evidenţei unor fenomene noi în socialism, respectiv comunism, odată cu formarea noilor

ţări socialiste şi cu schimbările din capitalism, încă neelucidate sub aspect teoretic. E posibil ca şi capul lui frumos de gânditor să fi căzut în smintitele epurări.

Cina a început prin propunerea, făcută pare-mi-se chiar de Stalin, ca fiecare să spună câte grade sub zero sunt afară şi să fie pedepsit cu atâtea păhărele de votcă cu câte grade greşeşte. Din fericire, eu văzusem temperatura la hotel şi, având în vedere că noaptea temperatura scade, am mai adăugat ceva la numărul acela, aşa că am greşit numai cu un grad. Îmi amintesc că Beria a greşit cu trei, explicând apoi că greşeala a făcut-o în mod intenţionat, pentru a putea bea un număr mai mare de păhărele de votcă.

Un astfel de debut al cinei mi-a impus un gând eretic: Oamenii aceştia, închişi astfel într-un cerc îngust, ar putea scorni şi motive mai lipsite de sens pentru băutul votcii: lungimea sufrageriei în picioare sau a mesei în arşini. Dar, cine ştie, poate că şi fac asta! Mie această condiţionare a numărului păhărelelor de votcă de gradele temperaturii mi-a duhnit dintr-o dată a închistare, goliciune şi lipsă de sens, prin care se caracteriza viaţa dusă de conducerea supremă sovietică strânsă în jurul bătrânului conducător, care în acelaşi timp ţuca un rol decisiv pentru neamul omenesc. Mi-am amintit de asemenea că şi împăratul rus Petru cel Mare organiza serate asemănătoare cu ajutoarele sale, la care se înfuleca şi se bea în neştire şi apoi se hotăra soarta Rusiei şi a poporului rus.

Sentimentul pentru goliciunea unei astfel de vieţi nu a dispărut, ci a revenit în cursul serii, în ciuda faptului că-l reprimam. Îl întărea în mod deosebit îmbătrânirea lui Stalin, cu semne evidente de senilitate. Niciun fel de respect şi iubire, pe care le cultivam cu încăpăţânare în sine pentru personalitatea lui, nu au reuşit să-mi şteargă din conştiinţă acest sentiment.

în senilitatea lui era ceva tragic şi urât.

însă latura tragică era invizibilă: era vorba de percepţiile mele despre inevitabilitatea decăderii chiar şi a unei astfel de personalităţi, iar latura urâtă ieşea la iveală în fiecare moment.

Cu toate că şi până acum îi plăcea să mănânce bine, de data aceasta Stalin manifesta lăcomie, ca şi când s-ar fi temut că nu va rămâne şi pentru el suficientă mâncare preferată. În schimb, bea mai puţin şi mai prudent, ca şi când ar măsura fiecare picătură ca să nu-i dăuneze.

Gândirea se afla într-un declin şi mai evident. Îşi amintea cu plăcere de întâmplările din tinereţe: de exilul din Siberia, de cele din copilăria

petrecută în Caucaz, iar tot ce era nou compara cu ceva care se petrecuse. Da, îmi amintesc, tot aşa…

Era de neînţeles cât de mult se schimbase el în doi, trei ani.

Când îl văzusem ultima dată, în 1945, el era încă vioi, cu gândirea rapidă şi proaspătă şi avea un umor incisiv. Însă pe atunci războiul încă dura, şi el, pare-se, fusese ultimul efort şi succes al lui Stalin. Acum el râdea la lucruri plate şi lipsite de sens, iar poanta politică a unei anecdote pe care i-am povestit-o, în care el îi întrecea în înţelepciune pe Roosevelt şi pe Churchill, nu numai că nu a înţeles-o, ci am avut chiar impresia că s-a simţit ofensat ca un bătrân oarecare şi pe feţele celor prezenţi am putut citi o uimire stânjenitoare.

într-o privinţă era totuşi Stalin cel de odinioară: aspru, tăios, bănuitor când era vorba de orice fel de nepotrivire cu el. Chiar şi lui Molotov i-o reteza scurt şi între ei doi se simţea o anumită încordare. Toţi se stăpâneau faţă de el, evitând să-şi spună părerea dacă nu şi-o spusese el mai întâi şi grăbindu-se să fie de acord cu el.

Ca de obicei, se sărea de la o temă la alta; la fel voi extrage şi eu din amintirile mele.

Stalin a adus vorba şi despre bomba atomică: Asta-i o chestie cu o putere foarte mare, mare!

Spunând aceasta, expresia lui era plină de admiraţie, aşa că se putea deduce că nu va avea linişte până ce nu pune şi el mâna pe „chestia cu putere foarte mare”. Însă nu a precizat că ar poseda-o sau că în U.R.S.S. S-ar lucra la ea.

în schimb, când Kardelj şi cu mine ne-am întâlnit, o lună mai târziu, cu Dimitrov, acesta ne-a spus oarecum confidenţial că ruşii au deja bomba atomică, şi încă mai bună decât ce a americanilor, adică decât cea aruncată la Hiroşima. Cred că aceasta nu era exact, ruşii abia se aflau pe cale de a face bomba atomică, însă acestea sunt faptele şi eu doar le menţionez.

Şi în noaptea aceea, precum şi mai târziu, la întâlnirea cu delegaţia iugoslavă şi bulgară, Stalin a subliniat că Germania va rămâne împărţită: Occidentul va face din Germania de vest un stat al său, iar noi din Germania de est un stat al nostru!

Concepţia aceasta a lui era nouă, însă de înţeles, rezultând din întregul curs al politicii sovietice atât în Europa de est, cât şi faţă de Occident. Eu nu am putut înţelege declaraţiile lui Stalin şi ale conducătorilor sovietici făcute în faţa bulgarilor şi iugoslavilor în vara anului 1946, cum că întreaga

Germanie trebuie să fie a noastră, adică sovietică, comunistă. Unul dintre cei prezenţi, când l-am întrebat cum înţeleg ruşii să realizeze asta, mi-a răspuns: Ei, asta nu ştiu nici eu! Cred că nici celor care făceau aceste declaraţii nu le era prea clar cum să realizeze aceasta, ci se lăsau purtaţi de elanul victoriilor în război şi de speranţa în descompunerea economică şi în alte domenii a Europei occidentale.

Spre sfârşitul cinei, Stalin m-a întrebat prin surprindere din J ce cauză nu există mulţi evrei în partidul iugoslav şi de ce aceştia nu joacă niciun rol în el.? Am încercat să-i explic: în Iugoslavia, dealtminteri, nu sunt, mulţi evrei, iar majoritatea aparţineau păturilor mijlocii. Am adăugat că singurul comunist evreu de frunte este Mosa Pijade, dar şi el se simte mai mult sârb decât evreu.

Stalin a început să-şi amintească: Pijade, mic, cu ochelari? Da, îmi amintesc, a fost la mine. Şi ce funcţie are?

Este membru al Comitetului central, un vechi comunist, traducător al „Capitalului", i-am răspuns eu.

La noi în Comitetul central nu există evrei! M-a întrerupt el şi a început să râdă provocator: Dumneavoastră sunteţi antisemit, şi dumneavoastră, Djilas, şi dumneavoastră sunteţi antisemit!

Am înţeles cuvintele şi râsul lui în sens invers, aşa cum şi trebuia, ca manifestare a antisemitismului său şi provocare a mea să mă pronunţ asupra evreilor, îndeosebi asupra evreilor din mişcarea comunistă. Am râs cu blândeţe şi am tăcut, ceea ce nici nu mi-a căzut greu, având în vedere că în nicio privinţă şi niciodată nu am fost antisemit şi că pe comunişti îi împărţeam doar în buni şi răi. Dar şi Stalin a abandonat repede această temă alunecoasă, mulţumindu-se cu această provocare cinică.

în stânga mea şedea tăcutul Molotov, iar în dreapta vorbăreţul Jdanov. Acesta din urmă relata despre contactele lui cu finlandezii şi sublinia cu respect acurateţea lor în livrarea reparaţiilor: Totul exact la timp, ambalat perfect şi de calitate excelentă.

A încheiat: Am greşit că n-am ocupat-o; totul ar fi fost gata dacă am fi făcut asta.

Stalin: Da, aceasta a fost o greşeală, am ţinut prea mult cont de americani, iar ei nu ar fi mişcat un deget.

Molotov: Ah, Finlanda este o nucuşoară!

Jdanov ţinea adunările cu compozitorii chiar în vremea aceea şi pregătea „aplicarea" (postanovlenie) hotărârilor în domeniul muzicii. Îi plăceau

spectacolele de operă şi m-a întrebat în treacăt: Aveţi şi dumneavoastră în Iugoslavia un teatru de operă?

Mirat de întrebarea lui, am răspuns: în Iugoslavia se joacă opere la nouă teatre! „În acelaşi timp m-am gândit: Cât de puţine lucruri ştiu ei despre Iugoslavia, nu-i interesează altfel decât ca o regiune geografică.

Jdanov era singurul care bea oranjadă. Mi-a explicat că aceasta e din cauza bolii lui de inimă. L-am întrebat: Şi ce urmări poate avea boala?

Surâzând reţinut, mi-a răspuns cu obişnuita notă de zeflemea: Pot muri în orice moment, dar şi trăi foarte mult.

Într-adevăr, la el se observa o sensibilitate exagerată, reacţionând rapid şi uşor.

Noul plan abia fusese adoptat şi Stalin, fără să se adreseze cuiva anume, a subliniat că ar trebui majorate salariile cadrelor didactice. Şi apoi către mine: Profesorii noştri sunt foarte buni, iar salariile lor sunt scăzute; trebuie să facem ceva pentru ei.

Dintr-o vorbă, două, toţi au fost de acord cu el, iar eu, nu fără amărăciune, mi-am amintit de salariile mici şi de condiţiile mizere ale lucrătorilor iugoslavi din domeniul culturii şi de neputinţa mea de a-i ajuta.

Voznesenski a tăcut tot timpul, comportându-se ca cel mai tânăr printre cei mai în vârstă. Stalin i s-a adresat direct o singură dată: Oare, în afara planului, s-ar putea găsi mijloace pentru construcţia canalului Volga-Don? O treabă foarte importantă! Trebuie să găsim mijloace! E un lucru teribil de important şi din punct de vedere militar: în caz de război ne-ar putea alunga din Marea Neagră; flota noastră este slabă şi mult timp de acum încolo va fi mai slabă. Şi unde să ducem în acest caz vapoarele? Închipuiţi-vă de ce mare folos ne-ar fi fost flota de la Marea Neagră dacă în timpul bătăliei de la Stalingrad am fi avut-o pe Volga! Acest canal are o importanţă primordială, primordială!

Voznesenski a fost de acord că mijloace se vor găsi; şi a scos carneţelul şi şi-a notat.

Pe mine mă preocupau de multă vreme două probleme aproape particulare şi voiam să-i cer părerea lui Stalin.

Una era din domeniul teoriei: în toată literatura marxistă şi în nici-o altă parte n-am găsit explicaţia deosebirii dintre „popor” şi „naţiune”, iar cum Stalin era recunoscut de multă vreme printre comunişti ca un specialist în problema naţională, i-am cerut părerea, subliniind că nu a vorbit despre asta în cartea sa despre problema naţională, publicată încă înainte de primul

război mondial şi considerată de atunci încoace drept o abordare comunistă autentică.

La întrebarea mea a intervenit mai întâi Molotov: popor şi naţiune sunt unul şi acelaşi lucru.

Dar Stalin nu a fost de acord: Da de unde, fleacuri! Sunt lucruri deosebite! Şi a continuat să explice cu simplitate: Naţiunea ştiţi deja ce este: un produs al capitalismului cu anumite caracteristici, iar poporul sunt oamenii muncii ai naţiunii date, adică oameni ai muncii de aceeaşi limbă, cultură şi obiceiuri.

Iar în legătură cu cartea sa Marxismul şi problema naţională a observat: Aceasta este concepţia lui Ilici, a lui Lenin; cartea a şi apărut sub îngrijirea lui Lenin.

A doua întrebare se referea la Dostoevski. Eu, din tinereţea timpurie, îl consideram pe Dostoevski în multe privinţe cel mai mare scriitor al epocii moderne şi în niciun chip nu puteam în sinea mea să justific atacurile marxiştilor împotriva lui.

Stalin a răspuns şi la asta cu simplitate: Un mare scriitor şi un mare revoluţionar. Noi nu-l publicăm pentru că are o influenţă negativă asupra tineretului. Însă un mare scriitor!

Am trecut la Gorki. Am scos în evidenţă faptul că drept cea mai importantă operă a sa, atât ca metodă, cât şi ca profunzime a imaginii revoluţiei ruse, consider a fi Viaţa lui Klim Sanghin. Insă Stalin nu a fost de acord, evitând tema metodei: Nu, lucrurile lui cele mai bune sunt cele scrise mai înainte: Orăşelul Okurov, povestirile, apoi Foma Gordeev. Cât priveşte revoluţia rusă din Klim Sanghin, acolo există foarte puţină revoluţie şi doar un singur bolşevic, cum îl chema: Liutikov, Liutov?

L-am corectat: Kutuzov; Liutov e un cu totul alt personaj.

Stalin a încheiat: Da, Kutuzov! Acolo revoluţia este prezentată insuficient şi unilateral, dar şi sub raport literar operele anterioare sunt mai reuşite.

Mi-a fost clar că Stalin şi cu mine nu ne înţelegem şi că nu am putea cădea de acord, cu toate că avusesem prilejul să ascult păreri ale unor scriitori importanţi, care, ca şi el, considerau operele citate ale lui Gorki ca fiind cele mai bune.

Vorbind despre literatura sovietică contemporană, eu — mai mult sau mai puţin ca toţi străinii — am atras atenţia asupra forţei lui Şolohov. Stalin a observat: Acum există mai buni! Şi a citat două nume, dintre care unul era de femeie, ale unor scriitori de care nu auzisem.

Am evitat discuţia despre Tânăra gardă a lui Fadeev, căreia i se reproşa încă de atunci insuficienta partinitate a eroilor, deoarece observaţiile mele, ca şi cele privind Istoria filosofiei a lui Aleksandrov, erau total opuse: schematism, superficialitate, banalitate.

Iar Jdanov a relatat observaţia lui Stalin la volumul de poezii de dragoste al lui Simonov: Ar fi trebuit să tipărească numai două exemplare: unul pentru ea, celălalt pentru el! La care Stalin a râs înfundat, însoţit de hohotele celorlalţi.

Seara nu a putut trece fără vulgarităţi, desigur, datorate lui Beria. M-au forţat să beau un păhărel de perţovka, o votcă tare cu ardei (cuvântul rusesc pereţ, de la care îşi trage numele acest rachiu, înseamnă „ardei iute"). Beria, rânjind, mi-a explicat că rachiul acesta are o acţiune negativă asupra glandelor sexuale, folosindu-se de cele mai vulgare expresii. În timp ce Beria vorbea, Stalin mă privea cu atenţie, gata să izbucnească în râs, însă, observând mutra mea acră, a rămas serios.

Dar şi fără asta tot nu reuşeam să alung din mine asemănarea obsesivă dintre Beria şi Vujkovic, poliţistul regal din Belgrad. Aceasta chiar creştea, luând asemenea proporţii, încât mă simţeam de parcă m-aş fi găsit în labele cărnoase şi umede ale lui Vujkovic-Beria.

Dar cea mai importantă mi s-a părut atmosfera care, pe lângă cuvinte şi în ciuda lor, a domnit tot timpul acestei cine de şase ore. Din cele ce se vorbeau se observa tot timpul ceva mai important, ceva ce abia trebuie spus, dar ceea ce nimeni nu putea sau nu îndrăznea să înceapă. Caracterul forţat al discuţiilor şi alegerea temelor făceau ca acel ceva să se simtă ca real, aproape perceptibil senzorial. În sinea mea eram chiar sigur de conţinutul său: critica lui Tito şi a Comitetului central iugoslav, care în situaţia dată era pentru mine echivalentă cu trecerea de partea guvernului sovietic. Deosebit de activ a fost Jdanov, nu prin ceva concret, sesizabil, ci prin introducerea unei cordialităţi, a unei intimităţi în raporturile şi în discuţiile cu mine. Beria mă fixa cu privirea sa umbrită, verzuie, de mătasea broaştei, în timp ce ironia infatuată nu dispărea de pe buzele lui colţuroase şi moi. Dincolo de toţi şi toate stătea Stalin, atent, din cale-afară de ponderat şi rece.

Pauzele surde dintre teme erau tot mai lungi şi încordarea creştea şi în mine, şi în jurul meu. Mi-am construit repede o tactică de rezistenţă — evident, ea se pregătea de mai demult în mine într-un mod semiconştient: pur şi simplu voi spune răspicat că nu văd deosebiri între conducerile superioare iugoslavă şi sovietică, că amândouă au aceleaşi ţeluri şi aşa mai

departe. Surd, insistent, nemulţumirea creştea în mine şi, deşi nici până atunci nu simţisem niciun fel de şovăire, ştiam în acelaşi timp, cunoscându-mă bine, că poziţia mea defensivă putea foarte uşor să se transforme în ofensivă în măsura în care Stalin şi ceilalţi m-ar fi împins la dilema morală să aleg între ei şi conştiinţa mea, în cazul dat între partidul lor şi al meu, între Iugoslavia şi U.R.S.S. Pentru a-mi pregăti dinainte poziţia, am scos de câteva ori în evidenţă, aşa în treacăt, pe Tito şi Comitetul său central, însă într-un mod care nu ar fi putut determina pe conlocutorii mei să înceapă ceea ce aveau de gând.

A fost zadarnică şi încercarea lui Stalin de introducere a unor elemente personale, de natură intimă. El m-a întrebat, amintindu-şi de invitaţia sa din 1946, adresată prin intermediul lui Tito: Dar din ce cauză n-aţi venit în Crimeea? De ce aţi respins invitaţia mea?

Mă aşteptam la această întrebare, însă în ciuda acestui fapt, am fost puţin neplăcut surprins că Stalin nu a uitat invitaţia. Am explicat: Am aşteptat ca invitaţia să-mi parvină prin intermediul Ambasadei sovietice; mi-a fost neplăcut să mă insinuez singur şi să plictisesc.

Aş, fleacuri, ce plictiseală! N-aţi vrut să veniţi, mă pune Stalin la încercare.

Însă eu m-am retras în mine, în reţinerea rece şi în tăcere.

Şi astfel nu s-a întâmplat nimic. Stalin şi grupul lui de complotişti reci şi cumpătaţi — chiar astfel îi simţeam — au simţit de bună seamă împotrivirea mea. Iar eu tocmai asta şi doream: am evitat şi ei nu s-au încumetat să provoace această împotrivire. Ei, probabil, au considerat că prin aceasta au evitat un pas făcut prea devreme şi, prin însuşi acest fapt, greşit; însă am devenit conştient de acest joc perfid şi am simţit în mine o forţă interioară până atunci necunoscută, capabilă să renunţe şi la ceea ce constituise pentru mine sensul vieţii.

Cina a încheiat-o Stalin, ridicând un toast pentru memoria lui Lenin: Să bem în amintirea lui Vladimir Ilici, conducătorul nostru, învăţătorul nostru, pentru noi totul!

Toţi ne-am ridicat şi am băut până la fund într-o atmosferă de reculegere mută, de care, grizaţi, am uitat îndată, în timp ce Stalin era emoţionat şi solemn, însă şi posomorit.

Ne-am ridicat de la masă, însă înainte de a începe să ne risipim Stalin a pus în funcţiune un gramofon automat uriaş. A încercat să joace ca în ţinutul său natal: se vedea că nu era lipsit de simţul ritmului; însă în curând s-a

oprit, explicând cu resemnare: A trecut timpul peste toţi şi am ajuns şi eu un bătrân!

însă colaboratorii lui, ca să nu spun curteni, au început să-l convingă: Dar de unde, fleacuri! Dumneavoastră arătaţi excelent! Dumneavoastră vă menţineţi nemaipomenit, zău aşa, pentru anii Dumneavoastră!…

Apoi Stalin a pus un disc în care modulaţiile vocii unei soprane de coloratură erau însoţite de urlete şi lătrat de câini. Râdea ascultând cu o satisfacţie exagerată, nereţinută, dar, observând pe faţa mea neînţelegere şi dezaprobare, a explicat aproape scuzându-se: Totuşi e bine născocit, al naibii de bine născocit…

Toţii au rămas în urma mea, pregătiţi de plecare; într-adevăr nu aveau ce să comenteze după o şezătoare atât de lungă, la care s-a spus totul în afară de ceea ce a constituit mobilul ei.

6

N-am aşteptat mai mult de o zi, două şi am fost chemaţi la Comandamentul general ca să ne prezentăm cererile.

încă în tren le-am spus lui Koca Popovic şi Mijalko Todorovic că cererile lor mi se par exagerate şi nereale. Nu puteam să-mi închipui mai ales faptul că ruşii ar putea să construiască o industrie de război iugoslavă, când nu s-au angajat să ajute mai serios nici construcţia industriei civile, şi cu atât mai puţin probabil mi s-a părut că ne-ar da o flotă de război, de care ei înşişi nu dispun. Argumentul că e indiferent dacă Iugoslavia sau U.R.S.S. Au o flotă în Adriatica, dat fiind că şi una, şi alta sunt parte a lumii comuniste indivizibile, mi s-a părut cu atât mai neconvingător, cu cât chiar în această unitate se făceau simţite fisuri, ca să nu mai pomenesc neîncrederea sovietică faţă de tot ce nu se afla în mâinile lor şi grija lor nedisimulată în primul rând pentru interesele statului lor. Însă cum toate aceste cereri fuseseră detaliate şi aprobate la Belgrad, mie nu mi-a rămas nimic altceva decât să le susţin.

întâlnirea a fost prezidată de Bulganin, înconjurat de cei mai înalţi specialişti militari, printre care se afla şi şeful Comandamentului general, mareşalul Vasilevski.

Mai întâi am expus la modul general necesităţile noastre, lăsând ca detalierile să le facă Todorovic şi Popovic.

Activiştii sovietici nu s-au pronunţat, însă au căutat cu atenţie să intre în probleme şi au notat totul.

Clădirea Comandamentului general, a cărei ieftinătate şi artificialitate exterioară în zadar se căuta să fie ascunse printr-o bogăţie interioară de draperii şi poleieli ţipătoare, am părăsit-o totuşi satisfăcuţi, încredinţaţi că problemele fuseseră urnite din punctul mort şi că activitatea reală, concretă va începe în curând.

Aceasta se şi confirmă, Todorovic şi K. Popovic fiind invitaţi în curând şi la alte întâlniri. Însă totul s-a împotmolit deodată, iar activiştii sovietici ne-au servit drept explicaţie că „au apărut complicaţii" şi că trebuie să aşteptăm.

Ne-a fost clar că se petrecea ceva între Moscova şi Belgrad şi, cu toate că nu ştiam cu exactitate despre ce este vorba, nici nu pot afirma că am fost surprinşi. În tot cazul, atitudinea noastră critică faţă de realităţile sovietice în legătură cu aceea a Moscovei faţă de Belgrad putea fi doar ascuţită de amânarea discuţiilor, cu atât mai mult cu cât nu aveam cu ce ne umple timpul, fiind nevoit să ni-l ucidem pe la sindrofii şi pe la teatrele moscovite, pe cât de demodate, pe atât de neîntrecute.

Nimeni dintre cetăţenii sovietici nu avea voie să ne viziteze, deoarece şi noi, deşi dintr-o ţară comunistă, — intrasem în categoria străinilor, cu care cetăţenii U.R.S.S., conform literei legii, nu aveau voie să comunice. Toate contactele noastre s-au redus la canalele oficiale de la Ministerul afacerilor externe şi de la Comitetul central. Aceasta ne aţâţa şi ne jignea cu atât mai mult, cu cât astfel de îngrădiri nu existau în Iugoslavia, şi cu atât ma puţin pentru reprezentanţii şi cetăţenii U.R.S.S. Însă aceasta ne-a condus şi la concluzii critice.

Atitudinea aceasta critică nu atinsese încă un grad de generalizare, în schimb abunda în exemple luate din realităţile concrete. Vukmanovic-Tempo descoperea în casele armatei neajunsuri pe care nu le ascundea. Koca Popovic şi cu mine, ca să nu ne plictisim, am părăsit apartamentele separate din hotelul „Moskva", însă ne-au dat unul comun abia după ce „electricianul" l-a aranjat, ceea ce am înţeles ca instalare a aparatelor de ascultat. În ciuda faptului că „Moskva" era un hotel nou şi cel mai mare, nimic nu funcţiona în el cum trebuie: era frig, robinetele curgeau, iar căzile, aduse din Germania de est, nu puteau fi folosite, deoarece apa din ele se scurgea pe duşumea. La băi nu existau chei, ceea ce i-a oferit prilejul lui Koca Popovic să-şi pună în valoare spiritul său scânteietor: arhitectul a ţinut seama de faptul că cheia va putea fi pierdută şi a făcut closetul aproape de uşă, pentru ca aceasta să poată fi ţinută închisă cu piciorul.

A amintit adesea cu regret timpul petrecut în hotelul „Metropol” în anul 1944; în el totul era vechi, însă ordonat şi funcţional, iar personalul, îmbătrânit, vorbea englezeşte şi franţuzeşte şi avea o comportare amabilă şi cuviincioasă. Într-o zi s-au auzit nişte gemete dintr-o baie. Am găsit acolo doi muncitori: unul repara ceva la instalaţiile din plafon, iar celălalt îl ţinea pe umeri. Pentru dumnezeu, tovarăşi, am spus eu, de ce nu căutaţi o scară? Muncitorii s-au plâns: Am cerut de nenumărate ori de la direcţie, însă în zadar; ne chinuim mereu aşa. Plimbându-ne prin jur, am văzut că „frumoasa Moscovă” era în cea mai mare parte o fundătură neconstruită şi abandonată. Şoferul nostru, căruia îi trimisese din Iugoslavia un ceas drept cadou şi stabilisem cu el raporturi cordiale, nu era chip să creadă că la New York şi la Paris sunt mai multe automobile, deşi nu-şi ascundea nemulţumirea în legătură cu calitatea noilor automobile sovietice. La Kremlin, în timp ce vizitam mormintele ţarilor, fata care ne servea ca ghid ne-a vorbit cu patos de „ţarii noştri”. Prioritatea ruşilor era scoasă pretutindeni în evidenţă, căpătând forme groteşti.

Şi aşa, pe rând, la fiecare pas ni se descopereau laturile nevăzute până atunci ale realităţii sovietice: înapoierea, primitivismul, şovinismul, şovinismul de mare putere, bineînţeles alături de eforturile eroice şi supraomeneşti ca toate acestea să fie depăşite şi să se ia înaintea cursurilor fireşti.

Ştiind că în căpăţânile tari ale conducătorilor superiori sovietici fie şi cea mai mică observaţie se transformă în atitudine antisovietică, ne-am izolat faţă de ruşi în propriul nostru cerc. Şi cum în acelaşi timp ne aflam într-o misiune politică, a început să ne atragem atenţia unul altuia asupra „aspectelor nepotrivite” din atitudinea sau spusele unuia sau altuia dintre noi. Închiderea a început să aibă şi un caracter organizat. Îmi amintesc că noi, având cunoştinţă de folosirea aparatelor de ascultare, am început să aveni grijă ce vorbim în hotel şi în birouri şi să folosim în aceste împrejurări radio-aparatele.

Reprezentanţii sovietici trebuie să fi observat aceasta. Tensiunea şi neîncrederea creşteau încetul cu încetul.

în timpul acesta a fost adus sarcofagul lui Lenin, care fusese adăpostit undeva în interior pe timpul războiului. Într-o dimineaţă l-am vizitat şi noi. Vizita în sine ar fi lipsită de importanţă dacă nu ar fi dezvoltat şi ea o nouă şi până atunci necunoscută împotrivire în mine, ca şi în ceilalţi. Coborând încet în mausoleu, am observat cum femei simple, purtând broboade, se

închină de parcă s-ar apropia de chivotul unui sfânt. Sentimentul mistic a pus stăpânire şi pe mine, deşi îl uitasem încă din tinereţea îndepărtată. Chiar mai mult, totul era aranjat astfel încât să provoace un asemenea sentiment în om: blocurile de granit, străjile ţepene, sursa de lumină invizibilă de deasupra lui Lenin, şi chiar — cadavrul lui, uscat şi alb ca varul, cu peri rari de parcă i-ar fi sădit cineva. În pofida respectului pentru geniul lui Lenin, această adunare mistică în jurul rămăşiţelor corporale ale lui Lenin ni s-a părut nefirească şi pe deasupra tuturor antimaterialistă, chiar anti leninistă. Şi pentru a ne umple timpul «ne-am exprimat dorinţa să vizităm Leningradul, oraşul revoluţiei şi al frumuseţilor. În acest scop i-am făcut o vizită lui Jdanov, care s-a declarat de acord cu amabilitate. Însă am observat şi reţinere, întâlnirea nu a durat nici zece minute. El însă nu a uitat să mă întrebe ce cred despre declaraţia lui Dimitrov din „Pravda", făcută cu prilejul vizitei sale la Bucureşti, în care s-a angajat pentru coordonarea planurilor economice şi crearea unei uniuni vamale între Bulgaria şi România. I-am răspuns că declaraţia nu-mi place, deoarece tratează raporturile româno-bulgare în mod izolat şi prematur. Nici Jdanov nu era satisfăcut de această declaraţie, cu toate că nu şi-a expus motivele. Acestea s-au manifestat în curând şi vor fi prezentate pe larg în această carte.

Cam în vremea aceea a sosit la Moscova reprezentantul comerţului exterior iugoslav Bogdan Crnobrnja, care, nereuşind să rezolve problemele de bază cu organele sovietice, a tăbărât pe mine să merg împreună cu el în vizită la Mikoian, ministrul comerţului exterior.

Mikoian ne-a primit cu răceală, manifestând nerăbdare. Printre alte cereri ale noastre se afla şi aceea ca sovieticii să ne repartizeze vagoanele promise mai demult din zonele lor de ocupaţie, dat fiind că multe dintre ele proveneau din Iugoslavia, iar ruşii nu le puteau folosi din cauza căii lor ferate mai largi.

Dar cum vă gândiţi să vi le dăm, în ce condiţii, cu ce preţ? A întrebat cu răceală Mikoian.

Eu am răspuns: Să ni le faceţi cadou!

El a răspuns scurt: Eu nu mă ocup de cadouri, ci de comerţ.

Zadarnic a fost şi insistenţa mea şi a lui Crnobmja să fie schimbat acordul despre vânzarea filmelor sovietice, inechitabil şi păgubitor pentru Iugoslavi. Scuzându-se cu afirmaţia că celelalte ţări est-europene ar putea înţelege asta ca un precedent, Mikoian a respins chiar şi abordarea acestei probleme.

Însă cu totul altul a devenit însă când a venit vorba de cuprul iugoslav: ne-a oferit plata anticipată în orice valută sau marfă pentru întreaga cantitate.

Astfel nu am rezolvat nimic la el, în afară de continuarea unor discuţii fără sfârşit şi sterile. Era evident că roţile maşinăriei sovietice erau înţepenite faţă de Iugoslavia.

Călătoria la Leningrad însă a adus un aer de uşurare şi de prospeţime.

Până la vizitarea Leningradului nu crezusem că ar putea exista ceva care să depăşească prin jertfe şi vitejie ţinuturile răsculate şi pe partizanii din Iugoslavia. Însă Leningradul depăşea realitatea revoluţionară iugoslavă, poate că nu atât prin vitejie, cât prin sacrificiul colectiv. În oraşul cu peste un milion de locuitori, tăiat de spatele frontului, fără căldură şi alimente, sub loviturile permanente ale artileriei grele şi aviaţiei, au murit în iarna lui 1941–1942 de foame şi de frig circa 300 000 de suflete, oamenii decăzând până la canibalism, dar ideea capitulării nici măcar nu a apărut. Acesta este însă tabloul general, şi abia când au venit în contact cu realităţile — cu cazurile concrete de jertfire şi de eroism şi cu oamenii vii care le-au înfăptuit sau care fuseseră martorii lor —, am simţit măreţia epopeii Leningradului şi de ce sunt capabile fiinţele umane, poporul rus, când le sunt puse în pericol bazele existenţei spirituale, de stat şi celelalte.

Întâlnirea cu activiştii din Leningrad a adăugat la admiraţia noastră căldura umană. În majoritate, aceştia erau oameni harnici, cultivaţi şi simpli, care purtaseră în spate şi mai poartă în inimi măreţia tragică a oraşului. Dar duceau o viaţă monotonă şi se bucurau de întâlnirea cu oameni de pe alte meridiane şi aparţinând altei culturi. Ne înţelegeam cu ei repede şi uşor, ca oameni care împărtăşiseră acelaşi destin. Şi, deşi nu ne-a trecut câtuşi de puţin prin minte să facem în faţa lor observaţii la adresa conducerii sovietice, totuşi am observat că oamenii aceştia abordează viaţa cetăţenilor şi a oraşului lor — cel mai civilizat şi mai industrii centru al întinsei Rusii — într-un mod mult mai direct şi mai uman decât se făcea aceasta la Moscova.

Mi s-a părut că cu aceşti oameni aş fi găsit foarte repede un limbaj politic comun, prin însuşi faptul că-l găsisem pe cel uman.

Într-adevăr, n-am fost surprins când am auzit doi ani mai târziu că nu au scăpat de râşniţa totalitară nici aceşti oameni, chiar din cauză că se încumetaseră să fie oameni.

Dar în acest episod leningrădean al nostru, luminos şi trist, a fost şi o pată neplăcută, şi anume însoţitorul nostru, Lesakov. Şi atunci se întâlneau în Uniunea Sovietică activiştii proveniţi din păturile populare şi muncitoreşti de jos. Şi la Lesakov se vedea, după simplitatea şi instrucţia lui relativă, că până mai ieri fusese muncitor. Însă aceste lacune n-ar fi fost un cusur dacă în acelaşi timp nu s-ar fi străduit să le acopere şi dacă nu ar fi manifestat cu insistenţă pretenţii peste posibilităţile sale. De fapt, el nu răzbise prin forţe proprii şi prin spirit de orientare, ci fusese tras la suprafaţă şi aruncat în aparatul Comitetului central, în care răspundea de raporturile cu Iugoslavia. Era un amestec de informator şi de activist de partid; apărând în postura de activist şi de om de partid, strângea în mod neîndemânatic informaţii despre partidul iugoslav şi despre conducătorii lui.

Aşa mărunt cu faţa bolovănoasă şi cu dinţii scurţi şi galbeni, cu cravata care îi atârna mereu într-o parte şi cu o cămaşă care îi ieşea din pantaloni, speriat, încontinuu să nu pară necivilizat, Lesakov ar fi fost, ca modest om al muncii, chiar simpatic dacă n-ar fi avut o funcţie atât de importantă şi nu ne-ar fi provocat, cel mai mult chiar pe mine, la discuţii neplăcute. S-a lăudat că tovarăşul Jdanov a curăţat toţi evreii din aparatul Comitetului central şi în acelaşi timp a lăudat Biroul politic maghiar, alcătuit la vremea aceea în totalitate din evrei emigranţi, ceea ce m-a determinat să mă gândesc că pentru guvernul sovietic, împotriva antisemitismului său disimulat, în Ungaria erau bine veniţi în conducerea superioară tocmai evreii, şi încă cei dezrădăcinaţi, pentru a fi tot mai dependenţi de voinţa sa.

Auzisem deja şi observasem că în Uniunea Sovietică, când vor să înlăture pe cineva şi nu au motive convingătoare pentru aceasta de obicei pun în circulaţie prin intermediul agenţilor poliţiei cine ştie ce porcărie în legătură cu el. Astfel Lesakov mi-a spus şi mie confidenţial „că mareşalul Jukov a fost înlăturat din cauza jafului de bijuterii făcut la Berlin: Ştiţi, tovarăşul Stalin nu suportă imoralităţile! Iar despre locţiitorul comandantului general, generalul Antonov: închipuiţi-vă, s-a descoperit că e de origine evreiască!

Se vedea că Lesakov, în ciuda mărginirii sale intelectuale, era bine informat despre situaţia din Comitetul central iugoslav şi despre metodele sale de muncă. În niciun partid din Europa de est, spunea el, nu se află în vârful piramidei un careu cu atâta experienţă ca la voi.

Nu a pomenit numele celor ce formau acest carré, însă şi aşa ştiam că este vorba despre Tito, Kardelj, Rankovic şi mine. Iar în sinea mea m-am

întrebat şi am conchis: Nu cumva acest carré este pentru conducerea superioară sovietică tot o „nucuşoară”.

7

Stând de atâtea zile fără vreo ocupaţie, Koca Popovic a decis să se întoarcă în ţară, lăsându-l pe Todorovic să aştepte deznodământul, respectiv milostivirea conducătorilor sovietici de la cel mai înalt nivel pentru continuare convorbirilor. Împreună cu Popovic aş fi plecat şi eu dacă nu ar fi sosit o telegramă de la Belgrad anunţând sosirea lui Kardelj şi Bacaric, aşa că a trebuit să mă alătur lor la convorbirile cu guvernul sovietic referitoare la „complicaţiile apărute”.

Kardeelj şi Bacaric au sosit duminică 8 februarie 1948. Sovietic îl invitase pe Tito, însă de la Belgrad s-au scuzat că el nu se simte bine — chiar din asta se putea observa neîncrederea reciprocă — şi în locul lui a venit Kardelj. În acelaşi timp fusese invitată şi o delegaţie a guvernului bulgar, respectiv a Comitetului central, lucru asupra căruia ne-a informat inevitabilul Lesakov, subliniind în mod intenţionat că din Bulgaria sosiseră „cei mai mari”.

înainte de aceasta, la 29 ianuarie, „Pravda” moscovită îl dezavuase pe Dimitrov şi se desolidarizase de „scornitele şi problematicele lui federaţii şi confederaţii” şi uniuni vamale. Aceasta constituia un avertisment şi o prevestire a măsurilor palpabile şi a cursului mai ferm al guvernului sovietic.

Kardelj şi Bacaric au fost instalaţi într-o vilă de lângă Moskova şi m-am mutat şi eu la ei. În aceeaşi noapte, în timp ce soţia lui Kardelj dormea, iar Kardelj sta întins, eu aşezat pe marginea patului lângă el, l-am pus la curent, vorbindu-i cât am putut de încet, cu impresiile mele acumulate în timpul petrecut la Moscova şi cu contactele avute cu conducătorii superiori sovietici. Ele se reduceau la aceea că nu puteam conta pe niciun fel de ajutor serios şi că trebuia să ne bizuim pe forţele proprii deoarece guvernul sovietic duce o politică de subordonare suigeneris, tinzând să coboare Iugoslavia la nivelul ţărilor ocupate din Europa de est.

Atunci sau imediat după sosire, Kardelj mi-a spus că motivul nemijlocit al litigiului cu Moscova îl constituia acordul dintre guvernul iugoslav şi cel albanez privind intrarea în Albania a două divizii iugoslave. Diviziile erau în curs de completare, iar un regiment iugoslav de aviaţie de vânătoare se afla deja în Albania atunci când Moscova s-a opus energic, neacceptând motivaţia că diviziile iugoslave trebuie să apere Albania de un eventual atac

din partea „monarho-fasciştilor” greci. În telegrama sa expediată la Belgrad, Molotov ameninţase cu facerea publică a dezacordului.

A doua zi după sosirea lui Kardelj, plimbându-se intenţionat prin parc sub privirile agenţilor sovietici, pe ale căror feţe citeam perplexitatea din cauza discuţiilor noastre la care nu puteau avea acces, a continuat, în prezenţa lui Bakaric, discuţia dintre Kardelj şi mine, încă şi mai amplă şi mai consecventă în analize, într-o umanitate deplină, în ciuda unor deosebiri nesemnificative în formularea concluziilor, eu, ca de obicei, fiind mai tranşant şi mai categoric.

Nimeni nu ne-a comunicat nimic şi nici nu a apărut vreun semn din partea sovietică până a doua zi seara, 10 februarie, când ne-au vârât în automobil şi ne-au dus la Kremlin în birourile lui Stalin. Acolo i-am aşteptat vreo cinsprezece minute pe bulgari — Dimitrov, Kolarov şi Kostov — şi imediat după sosirea lor, ne-au condus pe toţi la Stalin. Ne-am aşezat astfel încât în dreapta lui Stalin, care se afla în capul mesei, au luat loc sovieticii — Molotov Jdanov, Malenkov, Susalov şi Zorin, iar în stânga reprezentanţii bulgarii — Kolarov, Dimitrov —, apoi reprezentanţii iugoslavi — Kardelj, eu şi Bakaric.

La timpul potrivit am înaintat Comitetului central un raport scris asupra acestei întâlniri, însă, cum în momentul de faţă nu am posibilitatea să-l consult, mă voi sprijini pe memorie şi pe informaţiile referitoare la această întâlnire, care au fost deja publicate.

Mai întâi a luat cuvântul Molotov, care, concis ca de obicei, a subliniat că s-a ajuns la neînţelegeri serioase între guvernul sovietic, pe de o parte, şi guvernele Iugoslaviei şi Bulgariei, pe de altă parte, ceea ce este inadmisibil atât din punct de vedere statal, cât şi partinic.

Ca exemplu al acestor neînţelegeri, el a citat faptul că Iugoslavia şi Bulgaria semnaseră un acord de alianţă fără ştirea şi împotriva opiniilor guvernului sovietic, care considera că Bulgaria nu trebuie să semneze niciun fel de acorduri politice înainte de a se fi încheiat pacea cu ea.

Molotov voia să stăruie mai mult asupra declaraţiei de la Bucureşti a lui Dimitrov, privind crearea unor federaţii est-europene, în care acesta includea şi Grecia, uniunea vamală şi coordonarea planurilor economice ale României şi Bulgariei. Insă Stalin l-a întrerupt: Tovarăşul Dimitrov se avântă prea mult la conferinţele de presă; nu ia seama la ce spune. Iar tot ceea ce spune el, tot ceea ce spune Tito în străinătate se receptează ca şi când ar fi fost spus cu ştirea noastră. Uite, de exemplu, au fost de curând la

noi polonezii. Eu îi întreb: Ce părere aveţi despre opinia exprimată de Dimitrov? Ei spun: Inteligent lucru. Iar eu le spun că ăsta nu este un lucru inteligent. Atunci ei răspund că şi ei consideră că ăsta nu este un lucru inteligent dacă aceasta este părerea guvernului sovietic, deoarece au crezut că Dimitrov a dat această declaraţie cu ştirea şi cu acordul guvernului sovietic şi că din cauza asta o şi aprobau. După aceea Dimitrov a încercat să aducă corective acestei declaraţii prin intermediul agenţiei telegrafice bulgare, însă n-a corectat nimic. Ba mai mult, a arătat că la timpul respectiv Austro-Ungaria a împiedicat realizarea unei uniuni vamale între Bulgaria şi Serbia, fapt din care se impune de la sine concluzia: mai înainte s-au opus nemţii, iar acum ruşii. Iată despre ce este vorba!

Molotov a continuat, arătând că guvernul bulgar urmăreşte realizarea unei federaţii cu România, fără ca măcar să consulte guvernul sovietic asupra acestui lucru.

Dimitrov a încercat să atenueze, subliniind că a vorbit despre federaţie la modul general.

însă Stalin l-a întrerupt: Nu, voi aţi căzut de acord asupra uniunii vamale, asupra armonizării planurilor economice.

Molotov continuă ideile lui Stalin: Şi ce sunt uniunea vamală şi punerea de acord a planurilor economice dacă nu crearea unui stat?

Esenţa întâlnirii a ieşit atunci cu brutalitate la suprafaţă, deşi nimeni n-o rostise, adică niciun fel de raporturi între „democraţiile populare” nu pot fi create în afara interesului şi fără aprobarea guvernului sovietic. Apare la vedere că pentru conducătorii sovietici, cu mentalitatea lor de mare stat, care se exprima în ideea că Uniunea Sovietică este „forţa conducătoare a socialismului”, cu atât mai mult cu cât Armata roşie eliberase România şi Bulgaria, declaraţiile lui Dimitrov, indisciplina şi voluntarismul Iugoslaviei erau nu numai o erezie, ci şi contestarea drepturilor lor „consacrate”.

Dimitrov a încercat să explice, să se justifice. Însă Stalin îl întrerupea mereu, nepermiţându-i să termine.

De data aceasta era acel Stalin adevărat: spiritualitatea lui se transformase într-o brutalitate răutăcioasă, iar exclusivismul lui în intoleranţă. Totuşi, căuta să se abţină — şi chiar a reuşit — să nu se înfurie. Şi cum nu a pierdut nicio clipă simţul raporturilor reale, el îi beştelea pe bulgari şi le făcea reproşuri amarnice, deoarece ştia că ei i se vor supune, în timpul acesta ţintind, de fapt, spre iugoslavi, vorba zicalei: îşi ceartă fiica, dar reproşul îi este adresat nurorii.

Sprijinit de Kardelj, Dimitrov a arătat că la Bled Iugoslavia şi Bulgaria nu au comunicat că au semnat un acord, ci comunicatul acela se referea la realizarea înţelegerii asupra unui astfel de acord.

Dar, dar nu v-aţi consultat cu noi! Exclamă Stalin. Noi luăm cunoştinţă de poziţiile voastre din ziare! Sporovăiţi ca femeile peste drum tot ce vă trece prin minte, iar apoi asta ajunge în mâinile ziariştilor!

Dimitrov continuă, încercând să justifice mai pe ocolite poziţia sa privind uniunea vamală cu România: Bulgaria întâmpină asemenea greutăţi economice, încât fără o colaborare mai strânsă cu alte ţări nu se poate dezvolta. În ceea ce priveşte declaraţiile mele la conferinţa de presă, este exactă aprecierea că m-am avântat.

Stalin îl întrerupe: Aţi vrut să străluciţi, folosind cuvinte noi! Asta e total greşit, pentru că o astfel de federaţie este de neconceput. Ce fel de legături istorice există între Bulgaria şi România? Niciun fel! Ca să nu mai vorbesc, să zicem, despre Bulgaria şi Ungaria sau Polonia.

Dimitrov se justifică: în esenţă, nu există deosebiri între politica externă a Bulgariei şi a Uniunii Sovietice.

Stalin, cu încăpăţânare şi fermitate: Există deosebiri mari! La ce bun să fie ascunse? Practica lui Lenin era totdeauna că greşelile trebuie descoperite şi înlăturate cât mai repede.

Dimitrov, împăciuitor, aproape docil: Este adevărat, am greşit. Însă învăţării şi din aceste greşeli, făcute în politica externă.

Stalin, cu brutalitate şi batjocoritor: învăţaţi! Vă ocupaţi de cincizeci de ani de politică şi îndreptaţi greşelile! Nu este vorba de greşeli la voi, ci de o poziţie diferită de a noastră.

M-am uitat cu coada ochiului la Dimitrov: Urechile lui erau roşii, iar pe faţă, în locurile acelea ca de chelbe, apăruseră pete mari de roşeaţă. Părul rărit i se răvăşise şi şuviţele atârnau inerte pe ceafă zbârcită. Mi-a părut rău de el. Lupul de la procesul de la Leipzig, care din boxă îl sfidase pe Goring şi nazismul în momentul celei mai mari ascensiuni a lor, arăta acum epuizat şi abătut.

Stalin a continuat: Uniunea vamală, federaţia dintre România şi Bulgaria, astea sunt nişte prostii! Altceva este federaţia dintre Iugoslavia, Bulgaria şi Albania. Aici există legături istorice şi de altă natură. Această federaţie trebuie realizată şi, cu cât mai repede, cu atât mai bine. Da, cu cât mai repede, cu atât mai bine; imediat, dacă se poate, chiar mâine! Da, chiar mâine dacă e posibil! Înţelegeţi-vă numaidecât asupra acestui lucru.

Cineva, cred că acesta a fost Kardelj, observă că deja se acţionează în vederea realizării federaţiei iugoslavo-albaneze.

însă Stalin subliniază: Nu, mai întâi. Federaţia dintre Bulgaria şi Iugoslavia, apoi cea dintre acestea două şi Albania.

Apoi adăugă: Credem că ar trebui creată şi o federaţie între România şi Ungaria, precum şi între Polonia şi Cehoslovacia.

Pe moment, discuţia se linişteşte.

Stalin nu a dezvoltat mai departe problema aceasta a federaţiei, atâta doar că şi mai târziu, sub forma unei directive, a subliniat că ar trebui creată imediat o federaţie între Iugoslavia, Bulgaria şi Albania. Însă din poziţia lui expusă mai sus şi din unele aluzii ale diplomaţilor sovietici din acea vreme se părea că vârfurile conducerii sovietice erau preocupate de ideea reorganizării Uniunii Sovietice, şi aceasta prin unirea ei: Ucraina cu Ungaria şi România, iar Belorusia cu Polonia şi Cehoslovacia, în timp ce statele balcanice ar fi urmat să intre într-o uniune cu rusia! Dar oricât de tulburi şi de ipotetice ar fi fost aceste planuri, un lucru e sigur: Stalin căuta pentru ţările din Europa de est soluţii şi forme care să consolideze şi să asigure un timp mai îndelungat hegemonia şi dominaţia Moscovei.

Se părea că problema uniunii vamale, respectiv a acordului bulgaro-român, fusese încheiată, când bătrânul Kolarov, amintindu-şi de ceva foarte important, a început să expună: eu nu văd cu ce a greşit tovarăşul Dimitrov, deoarece proiectul acordului cu România l-am trimis mai întâi guvernului sovietic, şi acesta nu a făcut nicio observaţie referitoare la uniunea vamală, ci doar în legătură cu definirea agresorului.

La aceasta. Stalin s-a întors către Molotov: Ne-au trimis proiectul de acord?

Molotov, fără să se fâstâcească, nu însă şi fără causticitate: Păi, da!

Stalin, supărat şi resemnat: Şi noi facem prostii!

Dimitrov s-a agăţă de această nouă informaţie: Aceasta a şi fost cauza declaraţiei mele; proiectul fusese trimis la Moscova, nu am presupus că aţi putea avea ceva împotrivă.

însă Stalin rămâne neclintit pe poziţie: Fleacuri! V-aţi repezit ca un comsomolist. Aţi vrut să uimiţi lumea, de parcă tot aţi mai fi secretar al Comintern. Dumneavoastră şi iugoslavii nu anunţaţi nimic din ceea ce faceţi, ci noi aflăm totul din târg, ne puneţi în faţa faptului împlinit!

Şi Kostov, care la vremea aceea conducea afacerile economice ale Bulgariei, a vrut să spună ceva: E greu să fii o ţară mică şi nedezvoltată…

Eu aş vrea să supun atenţiei unele probleme de natură economică.

însă Stalin i-a retezat-o, trimiţându-l la ministerele competente şi subliniind că aceasta este o întâlnire la care se dezbat diferenţierile în politica externă a celor trei partide şi guverne.

în sfârşit, vine la cuvânt Kardelj; este roşu şi, ceea ce la el este un semn de emoţie, şi-a vârât capul între umeri şi în enunţuri făcea pauze acolo unde nu le era locul. A subliniat faptul că acordul semnat la Bled între Iugoslavia şi Bulgaria fusese expediat înainte de aceasta guvernului sovietic, însă acesta nu a formulat nicio observaţie, în afară de cea referitoare la durata de valabilitate: în loc de „pe vecie", „20 de ani".

Stalin îl priveşte în tăcere şi nu fără reproş pe Molotov, care lasă capul în jos şi cu buzele strânse de fapt confirmă spusele lui Kardelj.

în afara acestei observaţii, pe care ne-am însuşit-o, afirmă Kardelj, nu mai existau alte deosebiri de vederi…

însă Stalin îl întrerupe, nu cu mai puţină supărare, deşi mai puţin jignitor decât pe Dimitrov: Fleacuri! Există deosebiri ale punctelor de vedere, şi încă adânci! Ce aveţi de zis despre Albania? Nu ne-aţi consultat deloc în legătură cu introducerea armatei în Albania.

Kardelj subliniază că pentru aceasta a existat acordul guvernului albanez.

Stalin strigă: Asta ar putea duce la grave complicaţii internaţionale. Albania este un stat independent! Ce părere aveţi? Fie că vă justificaţi, fie că nu vă justificaţi, rămâne faptul că nu v-aţi consultat cu noi în legătură cu trimiterea a două divizii în Albania.

Kardelj motivează că toate acestea nu au un caracter definitiv şi adaugă că nu-şi aminteşte de nicio problemă externă asupra căreia guvernul iugoslav să nu se fi consultat cu guvernul sovietic.

Nu-i adevărat! Strigă Stalin. Dumneavoastră nu vă consultaţi deloc. La voi asta nu este o greşeală, ci o poziţie, da, o poziţie!

întrerupt, Kardelj a tăcut, fără să-şi fi expus punctul de vedere.

Molotov ia o hârtie şi citeşte paragraful din acordul bulgaro-iugoslav, conform căruia Bulgaria şi Iugoslavia „vor acţiona în spiritul Naţiunilor Unite şi vor susţine orice iniţiativă îndreptată spre menţinerea păcii şi împotriva tuturor focarelor de agresiune". Ce înseamnă asta? Întrebă Molotov, iar Dimitrov explică că sensul acestor cuvinte este legarea de Naţiunile Unite a luptei împotriva focarelor de agresiune.

Stalin intervine: aceasta este un război preventiv, cea mai obişnuită greşeală de comsomolist! O frază sforăitoare, menită doar să dea material

duşmanului.

Molotov revine la uniunea vamală bulgaro-română, subliniind că aceasta constituie începutul contopirii a două state.

Stalin intervine cu observaţia că uniunile vamale sunt în genere nişte ficţiuni. După ce discuţia se mai linişteşte iarăşi puţin, Kardelj observă că unele uniuni vamale s-au arătat în practică a nu fi rele.

De exemplu? Întreabă Stalin.

Păi, de exemplu, „Benelux", spune cu prudentă Kardelj. Este vorba de asocierea Belgiei, Olandei şi a Luxemburgului.

Stalin: Nu, Olanda nu, aici sunt numai Belgia şi Luxemburg; asta nu înseamnă nimic, este lipsit de importanţă.

Kardelj: Nu, aici este şi Olanda.

Stalin, cu îndărătnicie: Nu, Olanda nu este.

Stalin aruncă priviri lui Molotov, lui Zorin şi celorlalţi. Mă simt cuprins de dorinţa de a-i explica faptul că silaba „ne" din denumirea „Benelux" vine de la Nederland, adică de la numele original al Olandei, însă, cum toţi tac, tac şi eu, aşa că a rămas că Olanda nu face parte din Benelux.

Stalin a revenit la armonizarea planurilor economice ale Bulgariei şi României: Este o absurditate, deoarece în loc de colaborare s-ar ajunge în curând la ceartă. Altceva este unirea Bulgariei şi Iugoslaviei; aici există asemănări, tendinţe foarte vechi.

Kardelj arată că la Bled s-a ajuns şi la concluzia de a se acţiona treptat pentru realizarea unei federaţii între Bulgaria şi Iugoslavia, însă Stalin îl întrerupe, precizând: Nu, imediat; dacă ar fi posibil, chiar mâine! Mai întâi trebuie să se unească Bulgaria şi Iugoslavia, iar după aceea să li se alăture şi Albania.

Apoi Stalin a trecut la răscoala din Grecia: Trebuie potolită răscoala din Grecia (el a folosit pentru aceasta cuvântul svernut, care înseamnă literal „a îndoi, a face sul"). Credeţi oare dumneavoastră, s-a adresat lui Kardelj, în succesul răscoalei din Grecia?

Kardelj a răspuns: în măsura în care intervenţia străină nu sporeşte şi în măsura în care nu vor fi făcute mari greşeli politice şi militare.

Stalin continuă fără să ia în seamă opinia exprimată de Kardelj: în măsura în care, în măsura în care! Nu, ei n-au nicio şansă de reuşită. Credeţi că Britania şi Statele Unite — Statele Unite, cel mai puternic stat din lume — ar permite să le fie întrerupte arterele de circulaţie în Marea Mediterană!

Fleacuri! Iar noi flotă nu avem. Răscoala din Grecia trebuie potolită, şi asta cât mai repede.

Cineva a amintit de succesele recente ale comuniştilor chinezi, însă Stalin a rămas la ale sale: Da, tovarăşii chinezi au reuşit, dar în Grecia situaţia este cu totul alta. Grecia se află pe o arteră de comunicaţii vitală pentru ţările occidentale. Acolo s-au angajat direct Statele Unite, cel mai puternic stat din lume. În China este o altă situaţie, relaţiile din Extremul Orientul sunt altfel. Ce-i drept, şi noi putem greşi! Iată, după terminarea războiului, noi i-am invitat pe tovarăşii chinezi să ne sfătuiam cu ei cum să găsim un modus vivendi cu Cian Kai-Şi. În vorbe, ei au căzut de acord cu noi, însă când au ajuns acasă au făcut ca ei: au adunat forţe şi au lovit. S-a dovedit că ei au dreptate, iar nu noi. Însă în Grecia e altă situaţie; nu trebuie să se şovăiască, ci trebuie potolită răscoala din Grecia.

Mie nu-mi sunt nici astăzi clare toate motivele pentru care Stalin era împotriva răscoalei din Grecia. Crearea în Balcani a încă unui stat comunist, Grecia, în condiţiile în care nici celelalte nu fuseseră stăpânite şi subordonate nu-i putea conveni, şi cu atât mai puţin complicaţiile internaţionale care luau forme ameninţătoare şi care puteau, dacă nu să-l târască în război, atunci măcar să-i pună în pericol regiunile cucerite.

În ceea ce priveşte potolirea revoluţiei chineze, oportunismul din politica externă influenţase în tot cazul şi asupra sa, dar nu este exclus să fi presimţit în viitor pericole pentru propria sa operă şi imperiul său din partea unei noi mari puteri comuniste, cu atât mai mult cu cât nu exista nicio perspectivă să şi-o subordoneze din interior. În tot cazul, el ştia că orice revoluţie, prin însuşi faptul că este nouă, devine şi un epicentru aparte şi dă formă unei puteri şi unui stat aparte, iar el se temea de aceasta în cazul Chinei, cu atât mai mult cu cât era vorba de un fenomen aproape la fel de important şi amplu ca Revoluţia din Octombrie.

Discuţia a început să-şi piardă ritmul şi Dimitrov a amintit de evoluţia viitoarea raporturilor economice cu U.R.S.S., însă Stalin l-a întrerupt şi de data aceasta: Despre aceasta vom discuta cu viitorul guvern bulgaro-iugoslav.

Lui Kostov, la plângerile acestuia privind inechitatea acordului de ajutor tehnic, Stalin i-a răspuns să-i predea o notă — zapisocika — lui Molotov.

Kardelj a întrebat ce poziţie trebuie adoptată faţă de cererea guvernului italian de a-i fi repartizată Somalia sub tutelă. Iugoslavia nu era favorabilă susţinerii acestei cereri, în timp ce Stalin avea un punct de vedere opus şi l-a

întrebat pe Molotov dacă a fost expediat răspunsul în acest sens. Poziţia şi-a motivat-o astfel: Odinioară, când împăraţii nu se puteau înţelege asupra prăzii, acordau teritoriul în litigiu celui mai slab dintre feudali, pentru ca mai târziu, la momentul potrivit, să i-l poată răpi.

Stalin nu a uitat, undeva spre sfârşitul întâlnirii, să ascundă realitatea cu ajutorul lui Lenin, de multe ori am ajuns în dezacord cu Lenin însuşi şi chiar ne-am şi certat în legătură cu câte o problemă, însă apoi rediscutam totul, stabileam poziţiile şi mergeam mai departe.

întâlnirea a durat circa două ore.

De data aceasta însă Stalin nu ne-a invitat la cină acasă la el; trebuie să recunosc că am regretat şi am simţit un gol din cauza asta, atât de tari, sentimentale şi omeneşti erau simpatiile mele faţă de el.

Simţeam un gol rece şi amărăciune. În automobil am încercat să-i împărtăşesc lui Kardelj amărăciunea mea, însă acesta, abătut, mi-a făcut semn să tac.

Nu, aceasta nu însemna că nu ne înţelegem, ci reacţionam în moduri deosebite.

Cât de mare era deruta lui Kardelj, cel mai bine se vede după faptul că a doua zi, când a fost dus la Kremlin — fără vreo explicaţie sau ceremonie — să semneze cu Molotov o înţelegere în legătură cu consultarea dintre U.R..S.S. Şi Iugoslavia, şi-a pus semnătura la un loc greşit, aşa că a trebuit să semneze din nou.

în aceeaşi zi, conform înţelegerii din anticamera lui Stalin, ne-am dus la Dimitrov la dejun ca să ne înţelegem asupra federaţiei. Am făcut aceasta mecanic, rămăşiţă a disciplinei şi autorităţii guvernului sovietic. Însă discuţia despre aceasta a fost scurtă şi silită de ambele părţi: am căzut de acord să intrăm în contact de îndată ce vom ajunge la Sofia şi la Belgrad.

Din asta, bineînţeles, nu s-a realizat nimic, deoarece o lună mai târziu Stalin şi Molotov şi-au început atacurile prin intermediul scrisorilor la adresa conducerii iugoslave, găsind sprijin la Comitetul central bulgar. Federaţia cu Bulgaria s-a manifestat ca o cursă, în care niciun idealist nu mai voia să-şi vâre gâtul, fiind menită să spargă unitatea comuniştilor iugoslavi.

De la întâlnirea aceea cu delegaţia bulgară mi-a rămas în amintire curtenirea, aproape gingăşia lui Kostov faţă de noi. Aceasta era cu atât mai neobişnuit, cu cât în conducerea superioară a comuniştilor iugoslavi era considerat drept un adversar al Iugoslaviei, prin însuşi acest fapt şi un om al

sovieticilor. Însă şi el era pentru independenţa bulgarilor şi, datorită chiar acestei atitudini, îi privea cu dezaprobare pe iugoslavi, crezând că ei sunt principalele ajutoare ale sovieticilor, dacă nu chiar înclinaţi să-şi subordoneze Bulgaria şi partidul ei comunist. Mai târziu Kostov a fost împuşcat sub acuzaţia falsă că s-a aflat în serviciul Iugoslaviei, iar presa iugoslavă l-a atacat, cum s-ar spune, până în ziua din urmă, atât de grave erau neîncrederea şi neînţelegerile din umbra lui Stalin.

Cu acest prilej a făcut Dimitrov relatarea aceea despre bomba atomică, iar ca în treacăt, petrecându-ne până în faţa vilei a spus: Nu este vorba aici despre critica declamaţiilor mele, ci de altceva.

Cu siguranţă, Dimitrov ştia ceea ce ştiam şi noi. Însă el nu avea forţe sau poate că nici el însuşi nu era atât de puternic cum erau conducătorii iugoslavi.

Nu m-am temut că ni s-ar putea întâmpla ceva la Moscova; eram, totuşi, reprezentanţii unei ţări străine independente. Şi, totuşi, îmi apăreau adesea în faţa ochilor pădurile bosnice, în ale căror adâncuri ne-am găsit refugiul în timpul celor mai crunte ofensive germane şi la ale căror izvoare limpezi şi reci am găsit întotdeauna odihnă şi mângâiere. Chiar i-am şi spus lui Kardelj sau altcuiva, expunându-mă la reproşuri din cauza exagerării: Numai de am ajunge cât mai repede în munţii şi în pădurile noastre!

Am plecat după trei, patru zile. În zori ne-au condus la aeroportul Vnukovo şi ne-au urcat în avion fără niciun fel de onoruri. În timp ce zburam, mă cuprindea tot mai mult o bucurie copilărească, dar în acelaşi timp şi serioasă, gravă, amintindu-mi tot mai rar de relatarea lui Stalin despre accidentul generalului Sikorski.

Eram oare eu acela care cu nici patru ani mai înainte se grăbea spre Uniunea Sovietică devotat şi deschis cu toată fiinţa sa?

încă un vis se stinsese la contactul cu realitatea.

Oare pentru a putea răsări unul nou?

CONCLUZIE

Mulţi — şi printre ei, bineînţeles, Troţki — subliniază la Stalin instinctele sale criminale şi sângeroase. Eu nu intenţionez nici să neg, nici să confirm aceasta, dat fiind că faptele nu-mi sunt cunoscute într-o asemenea măsură. Zilele acestea s-a dat publicităţii la Moscova supoziţia că, probabil, el l-a ucis pe secretarul Leningradului Kirov, pentru a căuta un pretext de răfuială cu opoziţia din interiorul partidului. În moartea lui Gorki a fost, probabil, implicată, şi mâna lui; prea insistent a fost prezentată această moarte în

propaganda sa drept operă a opoziţiei. Troţki chiar bănuieşte că el l-a ucis pe Lenin, sub pretextul că-i scurtează chinurile. Se citează şi că şi-a ucis soţia, dar în tot cazul, prin brutalitatea sa, a împins-o la sinucidere, deoarece, într-adevăr, este naivă legenda romantică răspândită de agenţii lui Stalin, pe care am auzit-o şi eu, că ea s-ar fi otrăvit gustând mâncarea înaintea soţului ei, dăruit cu atâtea calităţi.

Orice crimă era posibilă la Stalin, deoarece nu exista niciuna pe care să nu o fi înfăptuit. Dar cu orice măsură i-ar fi măsurat, în tot cazul lui îi va reveni — sperăm pentru toate timpurile — gloria celui mai mare criminal din istorie. Căci la el se împleteşte absurdul criminal al lui Caligula cu rafinamentul lui Borgia şi cu brutalitatea ţarului Ivan cel Groaznic.

Mai mult decât aceasta, pe mine m-a preocupat şi mă preocupă cum a putut o personalitate atât de cruntă, întunecată şi perfidă să conducă unul dintre cele mai mari şi mai puternice state, nu un an, nu doi, ci treizeci de ani! Până când nu vor reuşi să explice tocmai aceasta criticii actuali ai lui Stalin — mă gândesc la moştenitorii lui — prin aceasta vor confirma că în multe privinţe îi continuă opera şi că în mădularele lor poartă aceleaşi seve, aceleaşi idei, forme şi mijloace care l-au pus şi pe el în mişcare. Nu numai că pentru Stalin a fost binevenită societatea postrevoluţionară rusă, desperată şi epuizată, pentru ducerea la îndeplinire a întreprinderilor sale, ci tocmai un astfel de om, lipsit de scrupule în luarea deciziilor şi extrem de practic în fanatism, era necesar anumitor pături ale acelei societăţi, mai exact spus birocraţiei politice-partinice conducătoare. Partidul conducător îl urma cu încăpăţânare şi cu supuşenie; el îl condusese, într-adevăr, din victorie în victorie, până ce, ameţit de putere, a început să păcătuiască şi faţă de el. Acum acest partid îi reproşează doar acest lucru, trecând sub tăcere violenţele mult mai numeroase şi, bineînţeles, nu mai puţin brutale faţă de „duşmanul de clasă” — ţărănime şi intelectualitate — şi de asemenea faţă de curentele de stânga şi de dreapta din interiorul partidului şi din afara lui. Şi atât timp cât acest partid, în teorie şi îndeosebi în practica sa, nu o va rupe cu ceea ce a reprezentat toată originalitatea şi esenţa lui Stalin şi a stalinismului, cu unitatea ideologică şi cu aşa-zisa unitate de monolit a partidului, va fi un semn rău şi sigur că nu a ieşit din umbra lui Stalin.

Din cauza aceasta îmi apare lipsită de profunzime şi prematură bucuria pentru lichidarea aşa-zisului grup antipartinic al lui Molotov, în ciuda caracterului odios al personalităţii sale şi a concepţiilor pline de furie oarbă.

Esenţa problemei nu constă în faptul dacă cutare grup este mai bun decât celălalt, ci în aceea dacă ele pot exista, dacă au fost lichidate monopolurile politice şi ideologice, iar prin aceasta, măcar pentru început, şi celelalte monopoluri ale unui grup din U.R.S.S. Umbra lui Stalin continuă să existe şi, în ipoteza că nu va fi război, este de temut că ea se va întinde încă relativ multă vreme peste Uniunea Sovietică; în pofida blestemului aruncat asupra personalităţii sale, el continuă să trăiască în bazele sociale şi spirituale ale societăţii sovietice.

Revenirea la Lenin în vorbe şi în declaraţii oficiale nu poate schimba esenţa. Este mult. Mai uşor să descoperi cutare şi cutare crimă a lui Stalin decât să ascunzi că acelaşi om şi în acelaşi timp „a construit socialismul", adică a pus bazele societăţii sovietice actuale şi ale imperiului sovietic. Toate acestea sunt grăitoare, pentru faptul că societatea sovietică, în ciuda giganticelor realizări tehnice, dar poate cel mai mult tocmai din cauza lor, abia a început să se schimbe, rămânând încă înrobită în propriul cadru dogmatic, stalinist.

Dar în ciuda acestei atitudini critice, totuşi nu par cu totul neîntemeiate speranţele că într-un viitor previzibil ar putea apărea idei şi fenomene noi, care, chiar dacă nu vor zdruncina unitatea de monolit" a lui Hruşciov, cel puţin vor pune în lumină contradicţiile şi esenţele ei. Pentru schimbări mai de esenţă, momentan nu există condiţii; cei care se află la conducere sunt încă foarte săraci ei înşişi pentru ca dogmatismul şii monopolul conducerii să constituie un impediment pentru ei sau să le fie de prisos, iar economia sovietică mai poate încă trăi închisă în imperiul ei şi să suporte pierderile din cauza separării de piaţa mondială.

Multe lucruri omeneşti, de bună seamă, îşi capătă dimensiunile şi valoarea după unghiul din care sunt privite.

Aşa şi Stalin.

Ne situăm pe poziţia omeniei şi a libertăţii? Istoria nu cunoaşte un despot atât de brutal şi cinic cum a fost Stalin. El este mai metodic, mai cuprinzător şi mai total ca criminal decât Hitler. El este unul dintre acei rari dogmatici înfiorători care sunt capabili să nimicească nouă zecimi din omenire pentru a o „ferici" pe a zecea.

Dar dacă vrem să stabilim ce a însemnat de fapt Stalin pentru istoria comunismului; atunci el este în prezent, alături de Lenin, figura cea mai grandioasă. El nu a dezvoltat esenţial ideile comunismului, însă le-a apărat şi le-a realizat ca stat şi societate. El nu a realizat societatea ideală — aşa

ceva, ţinând seama de natura oamenilor şi a societăţii umane, nici nu este posibil, însă a transformat-o într-o forţă industrială şi într-un imperiu care tot mai insistent şi mai neîmpăcat emite pretenţii de dominaţie mondială.

Privit din punctul de vedere al succeselor şi al isteţimii politice, pe Stalin e greu să-l depăşească vreun om de stat al timpului său.

Ete, bineînţeles, departe de mine orice gând de a considera succesul în lupta politică drept unică valoare. Cu atât mai mult nu-mi trece prin minte să identific politica cu amoralitatea, deşi nu contest că politica, prin însuşi faptul că înseamnă luptă pentru existenţa unor colectivităţi umane, include în sine şi nesocotirea normelor morale. O mare politică şi un mare om de stat sunt pentru mine cei care ştiu să realizeze legătura dintre idei şi realitate, cei care ştiu şi pot să meargă neabătut spre ţelurile lor, respectând în acelaşi timp valorile morale fundamentale.

Una peste alta, Stalin este un monstru care, urmărind nişte idei abstracte, absolute şi în esenţa lor utopice, nu ştia şi nu putea admite în practică decât un singur lucru, şi acesta era succesul: violenţa, distrugerea fizică şi spirituală.

Dar să nu fim nedrepţi nici faţă de Stalin!

Ceea ce a vrut el să realizeze şi ceea ce a şi realizat niciun s-ar fi putut înfăptui în alt mod. Forţele pe care se sprijinea şi pe care le conducea, cu idealurile sale absolute, cu forme de putere şi de proprietate închise, la acea treaptă a raporturilor ruse şi mondiale nici nu ar fi putut să aibă un alt conducător, nici să se servească de alte metode. Creator al unui sistem social închis, el a fost în acelaşi timp instrumentul acestuia, iar în condiţii schimbate, prea târziu a devenit victima lui. Neîntrecut în violenţă şi crimă, Stalin nu este cu nimic mai prejos în calitatea sa de conducător şi organizator al unui anumit sistem social. Astăzi Stalin este preţul cel mai scăzut cu care conducătorii aceluiaşi sistem intenţionează să răscumpere şi sistemul, şi pe sine, deoarece el e persoana cea mai bătătoare la ochi după „greşelile” comise.

Şi, totuşi, detronarea lui Stalin, în ciuda faptului că are loc într-un mod inconsecvent şi ca la operetă, confirmă că adevărul iese la vedere chiar şi după distrugerea celor care au luptat pentru el, conştiinţa umană fiind de neîmpăcat şi indestructibilă.

însă din nefericire, acum, după aşa-zisa destalinizare, s-ar putea trage aceeaşi concluzie ca şi înainte de ea: cei care vor să trăiască într-o lume

altfel decât cea creată de Stalin şi care în esenţă dăinuie încă cu toată forţa, trebuie să lupte.

PERSONALITATEA LUI STALIN

Zadarnic încerc să-mi amintesc ce personalitate istorică s-ar distanţa în contactul direct, asemenea lui Stalin, de imaginea creată în public asupra ei. Chiar de la primele cuvinte ale lui Stalin dispărea acea concentrare marţială şi bunătate grotească din fotografiile publice, din portretele artistice şi, în bună parte, din filmele documentare. În locul acestui om public, pe care îl inventase propaganda sa proprie, în faţa conlocutorului apărea Stalin cel privat şi activ: plin de nerv şi inteligent, orgolios, dar ducând o viaţă modestă… Eu am fost la Stalin prima dată în timpul războiului, în primăvara lui 1944, după ce îmbrăcase uniforma de mareşal, pe care n-a mai scos-o. Această uniformă militaristă şi scorţoasă era transformată de ţinuta lui nemilitară, vioaie şi neconvenţională, într-o îmbrăcăminte simplă de fiecare zi. Ceva asemănător se întâmplă şi cu temele discutate cu el: Stalin reducea problemele cele mai complicate la probleme simple şi banale…

în contact direct pălea şi conştiinţa despre spiritul calculat şi viclenia lui Stalin, cu toate că el nu-şi ascundea în mod deosebit aceste însuşiri, considerându-le inseparabile de adevăratul politician. Mai mult, uneori el îşi scoate în evidenţă într-un mod grotesc aceste însuşiri. Astfel, pe la sfârşitul războiului, ei i-a sfătuit pe comuniştii iugoslavi să se înţeleagă cu regele Peter al II-lea adăugind: Iar pe urmă — după ce va întăriţi — un cuţit în spate!… Comuniştii din conducere, chiar şi cei din partidele străine, aveau cunoştinţă de aceste trăsături ale lui Stalin. Mai degrabă încercau admiraţie şi satisfacţie în legătură cu ele decât să i-o ia în nume de rău, deoarece acestea erau mijloace de consolidare a statului sovietic ca centru al mişcării mondiale…

Spiritul calculat şi viclenia se aflau şi la originea impresiei despre Stalin ca personalitate rece, insensibilă. Iar el, în realitate, era o personalitate cu emoţii puternice şi care chiar se aprindea uşor. Evident, şi această emoţionalitate era subordonată situaţiei şi scopului: Stalin se lasă pătruns de emoţie cu toată fiinţa sa, însă probabil nu se putea lăsa impresionat dacă aceasta nu era necesar.

Avea o memorie ieşită din comun. Îşi amintea fără greşeală caracteristicile eroilor din cărţi sau ale personalităţilor din viaţă ale căror nume le uitase, la fel îşi amintea de situaţiile sau avantajele ori slăbiciunile

statelor şi oamenilor de stat. Adesea se agăţa de amănunte care însă mai târziu se dovedeau în majoritate a nu fi lipsite de importanţă. În lume şi în mintea lui, parcă nu ar fi existat nimic ce nu ar fi putut deveni important. Aş spune că mai degrabă ţinea minte răul decât binele, poate şi pentru că presimţea că regimul pe care îl construia nu putea exista în nicio altă lume în afară de una ostilă…

în esenţă era autodidact, dar nu în sensul în care se formează astfel orice om de talent, ci şi în privinţa cunoştinţelor reale. Se mişca confortabil în domeniile istoriei şi literaturii clasice şi, desigur, în acela al evenimentelor curente. Însă nu se observa că şi-ar ascunde neştiinţa sau s-ar ruşina de ea. Dacă s-ar fi întâmplat să fie neorientat în temă, asculta cu atenţie, aşteptând nerăbdător ca tema să fie schimbată.

Dogmatismul rigid şi uniform este de asemenea o latură a lui Stalin publică, vizibilă. Ideologia, respectiv marxismul ca sistem închis, chiar prescris, de concepţii, constituia pentru el baza spirituală a puterii totalitare, respectiv consacrarea acestei puteri ca instrument al societăţii fără clasă. Conducându-se neabătut, intolerant după o astfel de teorie, Stalin nu rămânea robul ei: el trebuia să servească statul şi birocraţia de partid, iar nu acestea pe el. Stalin nu a pregetat să-l combată public pe Clausewitz, cu toate că acesta fusese modelul militar al lui Lenin, şi nici chiar ca în cerc restrâns — bineînţeles abia după victoria asupra Germaniei hitleriste — să le reproşeze lui Marx şi Engels dependenţa de filosofia germană clasică „idealistă”… Cu siguranţă „era conştient de multe dintre eşecurile sale, deşi nici asupra lor nu s-a pronunţat în mod public. Astfel puteai auzi de la el expresii de tipul „ne-au tras pe sfoară” cutare şi cutare, la sărbătorirea victoriei a pomenit chiar de greşeli din război, iar la începutul anului 1948 a spus că comuniştii chinezi şi nu el au avut dreptate în aprecierea posibilităţilor proprii.

Impresia iniţială despre Stalin ca personalitate inteligentă şi curajoasă nu slăbea, ci se adâncea în cursul discuţiei cu el. Această impresie era întărită de spiritul lui în permanentă şi înfiorător de treaz. Era un ghem de nervi zburliţi în toate direcţiile: în fata lui era imposibil să faci o aluzie îndepărtată şi nici chiar să schimbi expresia ochilor fără ca el să nu observe aceasta.

Acum „în cercurile ştiinţifice serioase din Occident, lui Stalin îi sunt atribuite trăsături de maniac şi chiar de criminal. Nu pot confirma aceasta pe baza întâlnirilor mele cu el, în afară de măsura în care orice demolator,

respectiv creator al unei noi împărăţii poartă în sine elanuri exagerate şi desperări furibunde. Mânia furibundă şi nestăpânită şi chiar bucuriile de panglicar puneau stăpânire pe Stalin: ar fi anormal să distrugi câteva generaţii de tovarăşi de luptă şi propriile rude şi cu toate astea să rămâi normal şi liniştit fără să dai de bănuit… Mi se pare că explicaţia „spiritului maniac" şi a „trăsăturilor criminale" ale lui Stalin trebuie căutată în idee şi mişcare: însăşi ideea construirii oricărei societăţi, cu atât mai mult a uneia fără clase, este în esenţa ei mitomană şi neraţională, iar regimul bazat pe nelegiuiri este prin sine însuşi un regim criminal.

Stalin era prea mic, cu membrele prea lungi şi cu trupul prea scurt pentru a nu suferi din cauza aceasta. La el doar capul era plăcut, chiar frumos prin inteligenta sa vie, simplitatea de sorginte populară şi ochii gălbui cu reflexe schimbătoare. A distrus milioane, milioane au murit cu numele lui pe baze, iar el lua şi una, şi alta drept o necesitate, fără să se observe la el vreo tresărire, deşi şi-a impus ca pe primii să-i urască infinit, în timp ce despre ceilalţi se îngrijea nestăpânit… Birocraţia de partid îşi simţea în el conducătorul, chiar şi atunci când o oprima şi o decima. Cât timp m-am aflat împreună cu el, n-am avut nicio clipă impresia că el cunoştea bucuria deplină şi fericirea altruistă. Acestea erau sentimente din afara lumii lui, a căror necesitate el nu o simţea tocmai din cauză că se identificase cu ideea şi cu regimul…

„Insă m-am păcălit, ca şi în multe alte privinţe, ca şi în speranţele mele nu prea depărtare că după „Societatea imperfectă" nu va mai trebui să mă ocup de „probleme ideologice".

Însă Stalin este un vampir care încă mai dă târcoale şi va mai târcoli multă vreme lumea. De moştenirea lui s-au dezis toţi, însă mulţi îşi trag forţa din ea. Mulţi, chiar fără să vrea, îl iau drept model. Hruşciov l-a negat, însă l-a admirat. Conducătorii sovietici actuali nu-l admiră, însă se încălzesc la soarele lui.

Şi la Tito, vreo cinsprezece ani după ruptura cu Stalin, a reînviat respectul pentru calităţile lui de om de stat. Chiar şi eu mă întreb: nu cumva reflecţiile în legătură cu Stalin constituie prin ele însele un semn al trăiniciei lui în mine?

Ce este Stalin: un mare om de stat, „un geniu diabolic", o victimă a dogmei sau un maniac şi un criminal care a pus mâna pe putere? Ce a însemnat pentru el ideologia marxistă, la ce i-au servit ideile? Ce credea el despre propria sa operă, ce credea despre sine şi despre locul său în istorie?

Acestea sunt numai o parte din întrebările pe care le ridică personalitatea sa. Le scot în evidenţă atât din cauză că ele sunt atingătoare de soarta lumii contemporane, mai cu seamă a lumii comuniste, cât şi din cauza semnificaţiei lor mai largi, aş zice atemporale.

Despre Stalin, poate, ultima oară.

1

De la întâlnirea cu Stalin îmi apar acum cu insistenţă două poziţii: prima, dacă îmi aduc bine aminte, a fost formulată în 1945, iar cealaltă — de data asta sunt sigur — pe la începutul anului 1948.

Prima poziţie ar trebui să sune astfel: dacă premizele noastre ideologice sunt juste, atunci restul trebuia să vină de la sine. Cealaltă poziţie se referea la Marx şi Engels. În discuţie, cineva — acesta eram eu — a subliniat via valabilitate a concepţiei despre lume a lui Marx şi Engels, la care Stalin a făcut observaţia, ca unul care a reflectat îndelung la aceasta şi a ajuns, poate chiar fără voia lui, la concluzii indubitabile: Da, fără îndoială, ei sunt întemeietorii. Insă au şi neajunsuri. Nu trebuie uitat că Marx şi Engels s-au aflat sub influenţa prea puternică a filosofiei clasice germane, îndeosebi a lui Kant şi Hegel. Lenin însă a fost liber de astfel de influenţe…

La prima privire, aceste poziţii nu par deosebit de originale. Este general cunoscută clasificarea comunistă a concepţiilor şi abordărilor — în raport cu coinciderea lor cu ortodoxismul dogmatic şi cu posibilitatea de a le realiza — în „juste” şi „nejuste”, precum şi înălţarea mitomană a lui Lenin ca unic apărător şi continuator al învăţăturii lui Marx. Încă în amintitele poziţii ale lui Stalin se află unele trăsături care nu numai că le diferenţiază, ci le şi fac deosebit de semnificative pentru discuţia noastră.

Ce înseamnă, în interpretarea lui Stalin afirmaţia că premisele ideologice constituie temeiul şi condiţia victoriei? Oare un astfel de punct de vedere nu se află în contradicţie cu teoria de bază a marxismului conform căreia „structura economică a societăţii”[3] formează fundamentul tuturor ideilor? Oare un astfel de mod de a vedea lucrurile nu se apropie, fie şi inconştient, de idealismul filosofic, după care raţiunea şi ideile sunt primordiale şi hotărâtoare? Căci e evident că în amintita sa declaraţie Stalin nu s-a referit la ideea lui Marx că „teoria devine o forţă materială îndată ce cuprinde masele”[4], ci la teorii şi idei înainte ca acestea „să cuprindă masele”. Cum să fie puse de acord toate acestea cu observaţia pe care a făcut-o Buharin în legătură cu Stalin încă în iulie 1928 într-o discuţie cu Kamenev: „În orice moment el este gata să-şi schimbe teoriile numai dacă îi servesc să se

descotorosească de cineva”[5]. Şi de unde, în definitiv, la Stalin acest criticism întârziat, neprevăzut faţă de Marx şi Engels?

însă, în ciuda acestui potop de întrebări, în declaraţiile citate ale lui Stalin nu există inconsecvenţe majore. Chiar mai mult, nu mi se pare nici că aprecierea lui Buharin la adresa neprincipialităţii lui Stalin, chiar dacă se neglijează că a fost făcută într-o perioadă de acute lupte fracţioniste, este contrară atitudinii lui Stalin de a acorda o însemnătate hotărâtoare ideilor.

însă una dintre cauzele esenţiale — dacă nu cea mai importantă — că adversarii lui Stalin din partid, Troţki, Buharin, Zinoviev şi alţii, au pierdut bătălia cu el constă în faptul că Stalin era un marxist mai original, mai creator decât oricare dintre ei.

Bineînţeles, în stilul lui nu există focul de artificii al lui Troţki, nici în analizele lui inteligenţa studioasă a lui Buharin. Însă de aceea expunerile lui constituie un aspect raţional al realităţii sociale deschizătoare de drumuri şi surse de inspiraţie ale forţelor noi, victorioase. Desprinsă de realitatea dată, de condiţiile şi de atmosfera respectivă, gândirea lui se prezintă într-adevăr cenuşie, unilaterală şi lipsită de forţă. Însă acesta este aspectul exterior.

Esenţa învăţăturii lui Marx se află în inseparabilitatea teoriei de practică: „Filosofii au interpretat lumea în diverse moduri; se pune problema de a o schimba”[6]. Comunismul şi comuniştii au fost de neînvins oriunde şi oricând această unitate a învăţăturii lor şi a practicii lor a putut fi asigurată. Iar lui Stalin insistenţa şi priceperea în a uni învăţătura marxist-leninistă cu puterea, cu forţa statului, i-au dat o forţă demonică de neconceput. Căci Stalin nici nu este un teoretician în adevăratul sens al cuvântului. El scrie şi vorbeşte doar când este obligat de lupta politică din partid şi din societate sau, cel mai frecvent, din amândouă în acelaşi timp. Această contopire a realităţii şi ideii, acest pragmatism mixt, nemeditativ, este ceea ce dă forţă şi originalitate concepţiilor lui Stalin… Mai trebuie adăugat că trecerea cu vederea şi subaprecierea acestei trăsături a punctelor lui de vedere, respectiv tratarea formalistă a textelor lui, îi îngreuiază astăzi nu numai pe dogmaticii din est, ci şi pe mulţi cercetători conştiincioşi ai lui Stalin din Apus să-i pătrundă personalitatea şi să explice condiţiile ascensiunii sale.

Trebuie subliniat din nou că marxismul lui Stalin şi concepţiile lui nu apar niciodată — ca şi când nici nu ar fi existat — în afara necesităţilor societăţii ruse post revoluţionare şi ale statului sovietic. Acesta este marxismul unui partid care printr-o necesitate vitală se transformă în putere, într-o forţă dominantă, „conducătoare”. Troţki l-a numit pe Stalin „cea mai

proeminentă mediocritate din partidul nostru”[7], iar Buharin l-a luat în derâdere pe motiv că îl mistuie în zadar dorinţa să devină un teoretician cunoscut[8]. Însă acestea sunt nişte reflecţii nereale, fracţioniste dar formulate frumos. Gândirea lui Stalin, într-adevăr, nu este teoretică în sensul obişnuit al acestui cuvânt, adică nu este nici studioasă, nici analitică. Însă, ca o contopire a ideologiei şi a necesităţilor partidului, respectiv ale birocraţiei de partid ca o nouă elită, ea este teoretică într-o măsură mult mai mare decât la toţi adversarii lui. Nu este întâmplător că birocraţia de partid s-a aliniat după Stalin, aşa cum nu este întâmplător că tiradele lui Hitler, care astăzi apar smintite, au înflăcărat şi au trimis în iureşe mortale milioane de nemţi „rezonabili”. Stalin nu a ieşit învingător din cauză că a denaturat” marxismul, ci tocmai din cauză că l-a realizat… Troţki se risipea permanent în paradoxuri şi în construcţii ale revoluţiei universale, Buharin se adâncea în fineţuri dogmatice şi în probabilele îmburgheziri ale coloniilor, în timp ce Stalin identifica în expunerile „sarcinilor de viitor” existenţa şi privilegiile nou apărutei birocraţii de parti, ci cu industrializarea şi întărirea Rusiei.

Cu acest prilej, Stalin — ca orice politician veritabil şi administrator abil — îşi însuşea ideile străine, îmbrăcându-le în veşminte mai veridice: astfel, cea mai renumită întreprindere a lui Stalin — „construcţia socialismului într-o singură ţară” (în U.R.S.S.) — ca teorie a abordat-o şi a dezvoltat-o Buharin, şi aceasta în lupta împotriva lui Troţki… Aceasta se poate numi furt literar sau lipsă de originalitate, însă în politică aceasta este folosirea posibilităţilor…

în timpul vieţii nimeni nu i-a contestat lui Stalin calitatea de marxist, de marxist proeminent. Nicio persoană rezonabilă nu face asta nici astăzi. Deosebirile s-au ivit şi se ivesc doar în aprecierea calităţilor lui ca teoretician şi a consecvenţei sale ca urmaş al lui Lenin.

*

Până acum am relatat ceea ce mi s-a părut cel mai semnificativ în legătură cu aceste calităţi ale lui Stalin.

Iar orice apreciere privind în ce măsură şi cine este. Moştenitorul cuiva mi se pare superficială şi neesenţială. Moştenitori fideli, consecvenţi sunt numai cei care nu au fost dăruiţi cu puteri creatoare, vizionare. Aici este vorba despre politică, în care miturile sunt un fenomen inevitabil, cotidian, iar în cazul concret despre combaterea tratării citatologice, demagogice şi dogmatice a moştenirii lui Lenin. Căci cu ajutorul citatelor este posibil să se demonstreze că oricare dintre posibilii moştenitori i-a fost fidel lui Lenin

sau că nu i-a fost niciunul. De adevăr ne poate apropia numai compararea intenţiilor lui Lenin cu ceea ce a realizat Stalin şi cu ceea ce au propus adversarii lui.

Şi, totuşi, nu putem evita analiza aşa-zisului testament al lui Lenin, dat fiind că el a jucat şi încă mai joacă un mare rol nu numai în studiile cu caracter dogmatic, ci şi în celelalte, mai cu seamă în cele anti staliniste.

„Testamentul" lui Lenin este în realitate o scrisoare pe care el a dictat-o după atacul survenit în noaptea de 22 decembrie 1922, în urma căreia i-a paralizat mâna dreaptă şi piciorul drept. A doua zi, la 23 decembrie, cu permisiunea medicului de a dicta în fiecare zi câte patru minute, a început această scrisoare, a continuat-o pe 25 decembrie şi a încheiat-o pe 26 decembrie.

Partea scrisorii dictate la 23 decembrie, în care Lenin propune congresului mărirea numărului membrilor Comitetului central la 50-l00 şi în care îl susţine pe Troţki în problema Planului de stat, a fost înaintată în aceeaşi zi lui Stalin, ca secretar general al partidului. Judecind după toate aparenţele, din Stalin au izbucnit suspiciuni în privinţa apropierii dintre Lenin şi Troţki şi el a revărsat prin telefon o ploaie de injurii şi ameninţări asupra soţiei lui Lenin, N.K.Krupskaia, sub pretextul că ea, contrar sfaturilor medicilor, pune în pericol sănătatea tovarăşului Lenin prin atragerea lui la discuţii politice. Nu se ştie dacă Krupskaia i s-a plâns lui Lenin, însă e de presupus că aşa a făcut: în textul dictat la 25 decembrie se spune că „tovarăşul Stalin, după ce a devenit gensek (secretar general — M.Dj.), a acumulat în mâinile sale o putere nelimitată"[9], iar vreo zece zile mai târziu, adică la 4 ianuarie 1923, a mai adăugat şi următoarea observaţie: „Stalin e prea brutal, şi acest neajuns, pe deplin suportabil în raporturile dintre noi, comuniştii, devine de nesuportat în funcţia de secretar general. Din cauza aceasta, propun tovarăşilor să reflecteze asupra modului de schimbare a lui Stalin din această funcţie şi instalarea în acest post a unui alt om care să se deosebească în oricare altă privinţă de tovarăşul Stalin numai printr-un singur avantaj (consider că această parte a frazei ar trebui să sune: care în nicio altă privinţă să nu se deosebească de tovarăşul Stalin, cu excepţia unui singur avantaj — M.Dj.), şi anume de a fi mai răbdător, mai loial, mai politicos şi mai atent, mai puţin capricios etc. Această împrejurare poate avea aparenţa unui detaliu lipsit de importanţă. Însă eu consider că, din punctul de vedere al împiedicării divizării şi al celor ce am mai spus mai sus despre raporturile dintre Stalin şi Troţki, aceasta nu este

un amănunt sau este un amănunt care poate căpăta o importanţă decisivă”[10].

Imediat bate la ochi că „testamentul” nu se distinge prin limbajul tăios şi precis al lui Lenin: este nedefinit, şovăielnic în toate, îndeosebi în problemele importante. Lenin, în mod evident, ştie despre conflictul Stalin-Troţki, chiar şi presimte însemnătatea lui. Însă, în primul text dictat, el evită să vorbească despre aceasta în mod deschis şi propune drept remediu sporirea numărului membrilor C.C. La 50–100 (în loc de 27, câţi erau până atunci), „cu scopul sporirii autorităţii C.C., pentru a asigura o activitate serioasă de îmbunătăţire a aparatului nostru şi pentru a împiedica conflictele unor părţi restrânse ale C.C. Să capete o importantă mult exagerată pentru toate destinele partidului” (poate că ar fi trebuit să noteze: pentru însuşi destinul partidului).

Pur şi simplu sună naiv şi de neînţeles ca omul cu atât de mare putere de pătrundere şi cu o asemenea experienţă politică, care şi-a divizat propriul partid până când acesta a luat forma propriilor lui concepţii, omul care — după ce s-a aflat în fruntea celei mai mari revoluţii şi a celui mai mare stat — a gustat el însuşi beţia otrăvită a „istoriei”, sună deci de neînţeles ca un asemenea om să vadă în numărul sporit de membrii ai C.C. Nici mai mult nici mai puţin decât revelaţia şi salvarea „tuturor destinelor partidului”. Ce se întâmplase aici cu Lenin? Slăbise oare raţiunea lui într-o asemenea măsură, încât în locul principiilor şi forţei, care au constituit totdeauna esenţa sa, să acorde importanţă numerelor? Care uitase de dialectică, de inevitabilitatea contradicţiilor în orice fenomen? Unde se află aici puterea de pătrundere a lui Lenin în esenţa litigiului Stalin-Troţki? Ca şi când Lenin s-ar fi speriat pentru prima oară în faţa destrămării care ameninţa partidul, a cărei forţă şi ţel le dăduse el…

Nu este clar nici din ce cauză Lenin îi aminteşte pe Stalin şi pe Troţki şi posibilele lor neînţelegeri abia în textul dictat ulterior, adică la 24 decembrie. Ca şi când s-ar fi răzgândit peste noapte şi s-a încumetat să fie mai deschis…

„Partidul nostru — dicta el la 24 decembrie — se sprijină pe două clase, şi de aceea e posibilă inconstanţa lui, iar căderea lui este inevitabilă dacă nu se realizează înţelegerea între aceste două clase…”[11]. Într-o formă foarte imprecisă, uitând de neînlocuit şi testamentara sa „dictatură a proletariatului”, Lenin se teme aici în mod evident de descompunerea „alianţei” dintre ţărani şi muncitori. Însă aceasta, în mod vizibil, nu are

nicio legătură, nici logică, nici reală, cu textul care urmează imediat după aceea: „Am în vedere constanţa, ca o garanţie împotriva divizării într-un viitor apropiat, şi doresc să expun aici unele puncte de vedere strict personale. Consider că cei mai importanţi în problema constanţei din acest punct de vedere (care punct de vedere? — M.Dj.) sunt asemenea membrii ai C.C. Ca Stalin şi Troţki. Raportul dintre ei constituie, după părerea mea, jumătatea mai mare a pericolului acestei divizări, care ar putea fi evitată şi la a cărei evitare ar putea servi, după părerea mea trebuie să servească, pe lângă altele, majorarea numărului membrilor C.C. Până la 50–100 de persoane”. (Vraja din ziua precedentă a numerelor nu-l părăseşte pe Lenin!). „Tovarăşul Stalin, după ce a devenit secretar general, a acumulat în mâinile lui o putere nelimitată şi eu nu sunt convins că el va şti totdeauna să folosească această putere cu suficientă atenţie. Pe de altă parte, tovarăşul Troţki, după cum a confirmat deja lupta lui cu N.K.P.S. (Comisariatul pentru transporturi — M.Dj.), nu se distinge numai prin calităţi de excepţie. Personal, el este, probabil, omul cel mai capabil din actualul C.C., însă prea stăpânit de încrederea în sine şi prea preocupat de latura pur administrativă a chestiunii…”[12].

Lui Lenin nici măcar nu-i trece prin minte ca în clipa morţii să explice cum de s-a putut întâmpla ca în „puterea sovietică, de un milion de ori mai democratică decât orice republică burgheză”[13], un om „să acumuleze în mâinile sale o putere nelimitată”. Se pare că el se speriase nu numai pentru partid, ci şi pentru propria sa putere, pe departe mai mare decât cea pe care o poseda atunci gensek Stalin. Şi la Lenin străbate la suprafaţă binecunoscuta „slăbiciune omenească”, cu atât mai vizibilă cu cât cineva joacă un mai vizibil „rol istoric”: identificarea ideii cu puterea şi a puterii cu propria-i personalitate…

însă aceasta ne-ar abate de la întrebarea: pe care dintre colaboratorii săi îl considera Lenin urmaş? În mod evident, acesta nu era nici Stalin, nici Troţki — primul prea brutal, iar al doilea un administrator închipuit. Lenin nu este de părere nici că vreun alt membru de vază al C.C. Ar fi vrednic de moştenirea sa. „Nu voi continua să caracterizez însuşirile personale ale celorlalţi membrii ai C.C. — dictează el mai departe.

— Atâta doar să amintesc că episodul Zinoviev şi Kamenev nu a fost, bine înţeles, întâmplător (are în vedere declaraţia acestor doi împotriva răscoalei, adică împotriva Revoluţiei din Octombrie. — M.Dj.), însă pentru aceasta nu pot fi învinuiţi prea mult ei personal, precum nici Troţki, de

atitudine ne bolşevică”[14] (până în 1917, Troţki a făcut parte din fracţiunea opusă bolşevicilor lui Lenin)… Acordaţi atenţie logicii, chiar şi loialităţii: din ce cauză scoate Lenin în evidenţă „episodul din octombrie al lui Zinoviev şi Kamenev”, subliniind că „acesta nu a fost întâmplător”, dacă pentru el nu pot fi învinuiţi? Din ce cauză subliniază „atitudinea ne bolşevică a lui Troţki? În tot cazul, atunci când este vorba despre putere nu este de prisos să fie amintite „greşelile” deja „uitate”…

Lenin îi aminteşte şi pe cei doi membri mai tineri ai C.C., însă în acelaşi mod: lăudându-i în prima jumătate a enunţului pentru a-i dojeni în cea de-a doua: „Buharin este nu numai cel mai valoros şi mai mare teoretician al partidului, el se poate, de pe bună dreptate considera răsfăţatul întregului partid, însă concepţiile lui teoretice se pot număra cu mare greutate printre cele întru totul marxiste, deoarece în ele există ceva scolastic (el n-a studiat şi consider că n-a înţeles niciodată pe deplin dialectica). Apoi Piatakov, un om care se distinge în mod neîndoielnic prin voinţa şi calităţile deosebite, însă care se lasă prea mult antrenat într-o viziune de administrator şi de latura administrativă a lucrurilor pentru a te bizui pe el într-o problemă politică serioasă”[15].

La toate acestea trebuie adăugat că congresul următor al partidului, al Xll-lea, ţinut în aprilie 1924, a majorat numărul membrilor C.C. La 40, iar Congresul al XlII-lea, ţinut în mai 1924, adică după moartea lui Lenin, a sporit acest număr la 63. La Congresul al XlII-lea a fost citit şi testamentul lui Lenin, însă s-a ajuns în mod unanim la concluzia să nu fie dat publicităţii. Chiar mai mult, Troţki a negat existenţa „testamentului”[16], bineînţeles în timp ce încă mai era în partid, iar Stalin nu a ascuns ceea ce scria despre el în „testament”[17] la, desigur când nu devenise atât de puternic încât să-l cenzureze şi pe Lenin.

„Testamentul” lui Lenin merită o discuţie aparte, multilaterală. Dar chiar şi din cele arătate aici se poate conchide că Lenin nu a transmis puterea nimănui şi că la Stalin nu a găsit neajunsuri politice, ci doar personale. Aceasta corespunde şi realităţilor istorice: numai Stalin era dintotdeauna bolşevic, leninist. Stalin avea motive să se laude la plenara Comitetului central din 23 octombrie 1927: „Este caracteristic faptul că în «testament» nu există niciun cuvânt, nicio aluzie despre greşelile lui Stalin. Acolo se vorbeşte doar de brutalitatea lui Stalin. Însă brutalitatea nu este şi nu poate fi un defect al liniei sau atitudinii politice a lui Stalin”[18].

Dar cum stau în realitate lucrurile cu moştenirea lui Lenin? Cine i-a continuat cu adevărat opera?

în studiul său „Viaţa lui Lenin, Louis Fisher a ajuns la concluzia că cearta Troţki-Stalin nu ar fi luat forme atât de întunecate şi nici Uniunea Sovietică nu s-ar fi cufundat într-o violenţă totală dacă Lenin ar mai fi rămas în viaţă măcar vreo zece ani. Această părere poate fi susţinută convingător şi are o importanţă mai largă, teoretică. Insă Lenin nu a mai trăit, şi problema continuării operei lui Lenin suntem nevoiţi s-o privim prin realitatea conflictului Stalin-Troţki, Stalin-opoziţia, prin prisma terorii staliniste, a politicii sovietice şi a structurii sociale în forma pe care a căpătat-o ea sub Stalin.

Bineînţeles, interpretările diferite sunt inevitabile chiar şi din cauză că trecutul stalinist al Uniunii Sovietice şi al mişcărilor comuniste constituie şi în ziua de astăzi, în multe privinţe, o realitate vie, în jurul căreia se confruntă idei diferite şi forţe contrare. Dar chiar dacă se renunţă la punctul de vedere determinist, conform căruia o Rusie atât de înapoiată şi o ideologie atât de totală nu ar fi putut fi puse în mişcare altfel decât cu ajutorul violenţei administrative totale, mie mi se pare că Stalin este cel mai consecvent şi mai firesc urmaş al lui Lenin. O astfel de concluzie nu contrazice nici măcar ipoteza că, poate, Stalin l-a lichidat chiar şi pe Lenin. Spre o astfel de concluzie conduce însăşi esenţa învăţătorilor lui Lenin: spre deosebire de cei care, incluzându-l aici şi pe Marx, au propovăduit o societate ideală, Lenin a luptat, ieşind învingător, pentru o putere totală, a cărei menire ar fi fost construirea acestei societăţi. Ca şi Marx, el numeşte această putere dictatură a proletariatului. Insă, în timp ce Marx o imagina ca o formă de control şi de presiune a maselor, la Lenin ea se realiza prin intermediul „avangardei proletariatului”: partidul. Societăţii ideale ipotetice îi corespunde o putere ne ipotetică ideală, adică totală.

3

Lui Stalin i se pot pune în sarcină multe păcate, nu însă şi acela că ar fi trădat puterea creată de Lenin. Hruşciov nu a înţeles asta, şi nici nu putea, nici nu avea voie să înţeleagă. El proclamase puterea lui Stalin „greşeală”, abaterea de la Lenin şi de la leninism. Prin aceasta el nu putea să prindă rădăcini în intelectualitate şi în popor, însă s-a îngropat în birocraţia de partid, pentru care propria istorie, ca şi pentru orice colectivitate este parte componentă a existenţei sale. George F. Kennan a observat că în Germania, după 1945, autorităţile nu neagă crimele naziste, cu toate că măsurile

împotriva naziştilor sunt neadecvate: acolo continuitatea puterii a fost întreruptă, în timp ce în Uniunea Sovietică niciun conducător nu neagă că continuă acelaşi partid şi aceiaşi istorie. Puterea lui Lenin, schimbându-şi într-o oarecare măsură mijloacele, a continuat prin Stalin. Şi nu numai puterea, însă puterea a fost esenţială. Această putere, într-o oarecare măsură schimbată, dăinuie până îi ziua de astăzi.

Toţi adversarii lui Stalin din interiorul partidului — unii mai mult, alţii mai puţin — se mişcau într-o lume nereală. Troţki avea obsesia revoluţiei, nici mai mult, nici mai puţin decât universală, Buharin era obsedat de economie, desigur ca bază şi sursă a tuturor lucrurilor. Ei tânjeau după „spiritul tovărăşesc" din trecut şi proiectau un viitor „ideal". Stalin însă, continuându-l pe Lenin, a înţeles treptat că noul regim nu se poate menţine fără schimbarea poziţiei şi a rolului partidului. În timpul revoluţiei, în îmbinarea putere-partid, balanţa înclina spre partid. Schimbarea a constat în aceea că rolul preocupărilor l-a căpătat puterea, respectiv — chiar în conformitate cu reducerea de către Lenin a statului la coerciţie, la organele oprimării — poliţia secretă şi trupele ei. De bună seamă, aceasta s-a făcut treptat şi sub aparenţa menţinerii „rolului conducător al partidului", respectiv a prejudecăţilor ideologice şi de ordin formal. Dacă totodată nu se pierde din vedere că puterea ca atare asigură privilegii şi „un loc în istorie", va deveni clar din ce cauză încă din prima zi a luării puterii de către partid s-a creat în sânul lui un curent pentru menţinerea puterii: nu Stalin a inventat birocraţia de partid totalitară, ci aceasta şi-a găsit în el conducătorul.

Tocmai pentru că a înţeles realitatea apărută şi pe cea posibilă, Stalin a putut să-i surprindă şi să-i învingă pe adversarii săi. Legarea lor spirituală de partidul tradiţional, fără rol activ, a devenit cu timpul o slăbiciune a lor şi un mijloc principal al lui. Deplina „dezarmare în faţa partidului" trebuie să fie confirmată prin recunoaşterea celor mai odioase crime: trădare, sabotaje, omoruri. Acum se ştie că instructorii sovietici, în procesul de după război al lui Slanski în Cehoslovacia, al lui Rajko în Ungaria şi, poate, şi al altora au transmis confraţilor mai tineri din Europa răsăriteană şi această experienţă „ideologică". Desigur, toate acestea nu s-ar fi putut obţine fără camere de tortură şi gealaţi, la fel cum fără asta n-ar fi fost posibilă dovedirea nici faţă de vrăjitoarele şi ereticii medievali. Era vorba doar de motivaţii şi de mijloace noi.

Stalin nu a distrus partidul, ci l-a transformat, l-a „epurat”, şi l-a făcut o unealtă a posibilului. La fel ca Marele inchizitor din Fraţii Karamazov, el a înţeles că trebuie să-l ucidă pe Dumnezeu, adică spiritul tovărăşesc din partid şi societatea egalitară, pentru a salva instituţia: regimul sovietic şi organizaţiile comuniste. L-a urmat cu supuşenie nu numai birocraţia politică, ci şi majoritatea comuniştilor din lume, siliţi de împrejurări să-şi lege şi să-şi identifice existenţa cu statul sovietic… Cum altfel s-ar putea explica faptul că minţi rafinate ca aceea a lui Togliatti sau personalităţi eroice ca Dimitrov „nu înţeleg” minciunile neîndemânatice ale lui Stalin şi se pleacă în faţa terorii lui monstruoase?

Odată cu „victoriile”, nu numai că prestigiul lui Stalin sporeaţi el se şi îmbăta de ele: puterea şi ideea se identifica cu el, iar el însuşi cu ele… Ca şi când spiritul absolut al lui Hegel, în identificarea sa la întâmplare cu lumea, şi-ar fi găsit la urmă două aspecte în sine însuşi: mistic-materialist în Stalin, intuitiv-mistic în Hitler.

4

Stalin este primul care a expus în ansamblu teoria „leninismului” trei luni după moartea lui Lenin (în conferinţa Despre problemele leninismului, aprilie 1924). Aceasta era o sărăcie, însă şi o instituţionalizare a dogmei, tot aşa precum Anti Dtihring al lui Engels a fost, în raport cu scrierile lui Marx, o sistematizare ideologică dogmatică. Evident, Stalin nu a făcut aceasta nici întâmplător, nici pe nepregătite; el înţelesese încă dinainte „esenţa leninismului”, pe care îl transformase într-un atribut personal. Punctele lui de vedere şi acţiunile lui au triumfat în Uniunea Sovietică şi în mişcările comuniste. Succesele, victoriile — realitatea aşa cum este văzută de politicieni — i-au oferit o abundenţă de „confirmări” despre rolul hotărâtor al concepţiilor ideologice „ale noastre”, respectiv proprii.

Consider că din aceleaşi motive teoria lui Marx a scăzut în ochii lui, cu toate că el rămânea fidel esenţei ei, adică materialismului ca bază a concepţiei „ştiinţifice” despre lume şi a construirii societăţii ideale, comuniste. Cu toate că se lăsa brusc şi crunt cuprins de accese de furie, el era capabil să urmărească şi să examineze cu atenţie şi chibzuinţă luni în şir, chiar ani, o problemă sau un adversar potenţial. La fel proceda şi cu ideile: insuficienţa lui Marx şi Engels el a presimţit-o, probabil, încă din perioada formulării „leninismului”, adică imediat după moartea lui Lenin. Însă se pare că în privinţa aceasta punctul de răscruce l-a constituit războiul împotriva Germaniei naziste. Pe Stalin îl va zdruncina până în străfundurile

morale invazia naţiunii din care proveneau Marx şi Engels în singura ţară în care ideile lor ieşiseră victorioase.

El făcuse activităţile comuniste mondiale încă de multă vreme dependente de partidul sovietic.. Războiul şi deznodământul războiului au confirmat parcă faptul că puterea comuniştilor se poate menţine numai în sfera statului sovietic. El nu a instituţionalizat birocraţia politică şi a aţâţat naţionalismul rus numai pentru a-şi putea cuibări în ele puterea sa personală, ci din cauză că acestea i s-au oferit ca singura formă posibilă de dăinuire a revoluţiei şi a comunismului. Curând după încheierea războiului, el îl va dezavua pe renumitul teoretician militar von Clausewitz, cu toate că pe acesta însuşi Lenin îl preţuia în mod deosebit. Însă el nu face aceasta pentru că ar fi descoperit un teoretician mai bun, ci din cauză că acesta este neamţ, aparţinător de o naţiune a cărei armată a fost bătută de armata sovietică poate în cel mai hotărâtor război al poporului rus.

Desigur, dimensiunea nouă a lui Marx şi Engels nu a fost prezentată niciodată de Stalin în mod public. Aceasta ar fi constituit o ameninţare pentru fidelitatea credincioşilor, iar prin aceasta şi pentru forţa şi opera lui. El era conştient că a câştigat în primul rând datorită faptului că a dezvoltat în modul cel mai consecvent formele care unesc dogma şi acţiunea, conştiinţa şi realitatea.

în acelaşi timp, pentru Stalin era o chestiune secundară şi lipsită de importanţă dacă a modificat sau nu cultura sau cutare principiu al marxismului. Oare nu toţi marii marxişti, şi în modul cel mai convingător Lenin, au subliniat că marxismul este un „îndreptar în acţiune”, iar nu o culegere de dogme, şi că practica este singurul criteriu al adevărului? Însă problema este mai largă şi mai complexă. Orice regim, cu atât mai mult cel despotic, tinde spre stabilitate. Teoria lui Marx, dogmatică şi aşa, a trebuit să se împietrească în dogmă de îndată ce a devenit ideologie oficializată a societăţii şi a statului. Căci statul şi pătura conducătoare s-ar fi descompus dacă şi-ar fi schimbat zilnic odăjdiile, cu atât mai mult idealurile. Acestea trebuie să trăiască, acomodându-se prin luptă şi muncă la o realitate schimbătoare, exterioară şi interioară. Aceasta îi obligă pe conducători „să se abată” de la ideal, însă într-un mod care să le menţină şi, după posibilităţi, să le şi sporească strălucirea în ochii adepţilor şi ai poporului. Caracterul definitiv, cu alte cuvinte „caracterul ştiinţific” al marxismului, ermetismul societăţii şi totalitatea puterii l-au împins pe Stalin ca să-i nimicească neabătut, prin cele mai brutale mijloace, pe păcătoşii, ideologici,

iar viaţa l-a învăţat „să trădeze”, adică să modifice, principiile „cele mai sfinte” ale ideologiei. Stalin a păzit cu vigilenţă ideologia, însă ca un mijloc al puterii, al consolidării „Rusiei” şi a propriului prestigiu.

Este de neînţeles din cele arătate de ce birocraţia de partid, auto identificându-se cu poporul rus, cu Rusia şi cu Uniunea Sovietică, fredonează şi în ziua de astăzi că Stalin, în pofida „greşelilor”, „a făcut mult pentru Rusia”, „pentru poporul sovietic”.

Este de înţeles de asemenea de ce sub Stalin minciuna şi violenţa au trebuit să fie ridicate la rangul celor mai înalte principii… Cine ştie, poate că Stalin, în mintea sa pătrunzătoare şi necruţătoare, s-a gândit că acestea, adică minciuna şi violenţa, constituie negaţia dialectică prin care Rusia şi neamul omenesc vor ajunge în cele din urmă la adevărul absolut şi la fericirea absolută?…

Stalin a împins ideea comunismului până la extremele ei vitale şi dogmatice, acţiune prin care atât ea, cât şi societatea „ei” au început să decadă. Imediat ce şi-a nimicit adversarii dinăuntru, a şi proclamat că în Uniunea Sovietică a fost construită societatea socialistă; imediat ce s-a încheiat războiul, au şi apărut noi direcţii în societatea sovietică şi în mişcările comuniste… în tot cazul, atunci când Stalin a scos în evidenţă importanţa hotărâtoare a „premiselor ideologice”, el a exprimat prin limbajul realităţii sale — al ideologiei sale şi al regimului său — ceea ce exprimaseră şi alţi conducători politici: dacă prin ideile noastre am descoperit direcţiile societăţii şi dacă suntem în stare ca prin ele să-i inspirăm pe oameni într-o asemenea măsură încât să se organizeze adecvat, noi ne aflăm pe un drum bun şi trebuie să ieşim învingători…

5

Stalin avea o minte extraordinar de trează şi de stăruitoare, îmi amintesc că în prezenţa lui nu era posibil să faci vreo observaţie sau vreo aluzie fără ca el să observe. Dacă se are în vedere şi ce importanţă acorda ideilor în ciuda faptului că îi serveau drept mijloc, se impune concluzia că era conştient şi de caracterul ne ideal al regimului care se crea sub conducerea lui… Despre aceasta există astăzi destule informaţii, mai cu seamă în scrierile fiicei lui, Svetlana. Astfel ea notează că Stalin, aflând că la Kuibăşev a fost organizată o şcoală specială pentru copiii evacuaţi ai activiştilor de la Moscova, a exclamat: „Ah, voi!… Ah, voi, castă blestemată!”[19].

Nimeni altul decât cel mai înverşunat adversar al lui Stalin, L. D. Troţki, a afirmat acelaşi lucru, şi anume că în Uniunea Sovietică s-a format sub Stalin o castă birocratică. Epurările monstruoase, milioanele de împuşcaţi şi milioanele de exterminaţi au avut ca efect doar adâncirea inechităţii sociale şi au cerut noi violenţe, suferinţe şi răfuieli. Epurările şi rigiditatea lui Stalin au dus şi la ruinarea propriei familii. În final, în jurul lui se întindeau doar spaima şi pustiul: înainte de moarte lipea pe pereţii încăperii sale fotografiile unor copii străini din reviste ilustrate, în timp ce pe nepoţii proprii refuza să-i vadă… Aceasta ar putea fi un învăţământ important pentru minţile dogmatice „unidimensionale" care împing necesitatea istorică înaintea vieţii oamenilor şi eforturilor umane. Căci, cu toate că Stalin se numără printre cei mai mari învingători pe care i-a cunoscut istoria, în realitate el este una dintre personalităţile cele mai învinse. După el nu a rămas nicio valoare durabilă, nepreţuită. Victoria s-a transformat în înfrângere, atât a personalităţii, cât şi a ideii…

La Stalin este posibil să fie descoperite toate trăsăturile tiranilor anteriori, de la Nero şi Caligula până la Ivan cel Groaznic, Robespierre şi Hitler. Dar, ca oricare dintre aceştia, el constituie o apariţie nouă, originală. El este cel mai complet şi mai reuşit. Şi, deşi violenţa lui este cea mai perfidă şi cea mai totală, mi se pare nu numai că ar fi simplist, ci şi inexact să-l considerăm pe Stalin sadic sau criminal.

În biografia lui Stalin, Troţki afirmă că Stalin avea o adevărată plăcere să taie păsări, iar Hruşciov a arătat într-o declaraţie că „în ultimii ani" Stalin suferea de mania persecuţiei. Nu-mi sunt cunoscute fapte care să confirme sau să contrazică observaţiile lor. Judecind după toate cele petrecute, lui Stalin îi procura o mare satisfacţie exterminarea adversarilor săi. Mi s-a întipărit în amintire expresia care a apărut la un moment dat pe chipul lui Stalin în timpul convorbirilor delegaţiilor bulgară şi iugoslavă cu Stalin şi cu colaboratorii săi la 10 februarie 1948, la Kremlin: era o satisfacţie rece şi întunecată deasupra victimei a cărei soartă fusese deja pecetluită. O astfel de expresie am văzut şi la alţi politicieni în momentele când „pun cu botul pe labe" pe conaţionalii şi confraţii lor de idei „aflaţi în greşeală însă toate acestea, chiar dacă ar fi exacte, nu sunt suficiente pentru a explica fenomenul Stalin. Cu atât mai puţin poate servi pentru aceasta afirmaţia nesigură, făcută acum câţiva ani în „Life că Stalin a fost spion al poliţiei ţariste secrete (Ohrana), precum nici spusele unui istoric american, care nu sunt chiar improbabile, că Stalin orienta poliţia ţaristă fără ca aceasta să

aibă cunoştinţă despre el, să-i aresteze pe menşevici şi pe alţi bolşevici opoziţionişti… Fenomenul Stalin este foarte complex şi nu priveşte numai mişcarea comunistă şi posibilităţile de atunci, interne şi externe, ale Uniunii Sovietice, ci deschide şi probleme ale raporturilor dintre idee şi om, dintre conducător şi mişcare, ale rolului violenţei în societate, ale rolului miturilor în activitatea umană. Stalin aparţine trecutului, iar disputa în legătură cu problemele acestea şi cu altele asemănătoare abia dacă a început…

Totuşi, voi adăuga că Stalin a fost — cât am putut eu observa — o personalitate vioaie, pasionată, cu reacţii bruşte, însă şi foarte controlată şi organizată. Altminteri ar fi putut oare să conducă un stat modern atât de întins şi un război atât de complicat şi îngrozitor?

Din cauza aceasta mi se pare că noţiunile de criminal, maniac şi altele sunt secundare şi nerealiste când este vorba de o personalitate politică. Trebuie însă să ne ferim de a cădea în confuzie: în realitate nu există şi nu poate exista o politică curată şi liberă de aşa-zise pasiuni josnice şi impulsuri. Prin însuşi faptul că este o sumă a năzuinţelor omeneşti, politica nu se poate curăţa de elemente criminale şi maniace. Din cauza aceasta este greu, dacă nu chiar imposibil, de făcut o delimitare între crimă şi violenţă politică. La apariţia oricărui nou conducător, cu atât mai mult a unui tiran, gânditorii sunt obligaţi să recurgă la cercetări, la noi analize şi la noi generalizări.

Dacă, totuşi, acceptăm că această graniţă se află între raţional şi emoţional, între necesar şi subiectiv, atunci Stalin, chiar dacă nu am descoperi în el criminalul şi maniacul, se numără printre cei mai monstruoşi tirani din câţi a cunoscut istoria. Căci chiar dacă se acceptă că, de exemplu, colectivizarea a fost un act raţional şi necesar în împrejurările date, este evident că ea s-ar fi putut realiza şi fără nimicirea milioanelor de „chiaburi” (kulak). Împotriva acestei afirmaţii pot fi găsiţi şi în ziua de astăzi critici dogmatici, care să motiveze că Stalin era preocupat cu înflăcărare de construcţia societăţii socialiste şi presat de critica troţkiştilor, care îl acuzau de oportunism, iar ţara era ameninţată de invazia fascistă, care putea găsi sprijin în „duşmanul de clasă”. Însă ce se poate spune despre acuzaţiile fabricate şi de epurările sângeroase ale „opozanţilor” din partid, care nu numai că nu puneau în pericol regimul şi ideologia, ci tocmai prin ataşamentul lor dogmatic la ele îşi dădeau la iveală propria neputinţă şi derută?

Teroarea lui Stalin se reduce la epurări, însă acestea constituie specificul său. Toţi opozanţii din partid fuseseră, într-o măsură mai mare sau mai mică, solidari cu represaliile împotriva „chiaburilor” şi altor „duşmani de clasă”. Toţi îşi vârâseră de bună voie gâtul în jugul ideologiei, în scopuri ideale identice cu cele ale lui Stalin. Reproşându-i lui Stalin că nu se ocupă cu nicio treabă anume, Buharin îşi confirma propriile iluzii că el se ocupă cu ştiinţa, cu economia şi filosofia. La niciunul dintre ei nu există viziuni noi de esenţă, altfel de idealuri. Nu a fost niciunul pe care să nu-l fi consternat epurările lui Stalin. Prin epurări Stalin se şi deosebeşte de ei, devine ceea ce este şi pune temeliile operei sale.

Prin epurările anilor treizeci, dezlănţuite fără niciun fel de scrupule, Stalin identifică ideea cu puterea proprie, statul cu persoana proprie. Oare s-ar fi putut întâmpla şi altfel într-o lume a adevărurilor definitive cu credinţa într-o societate perfectă, fără clase? Scopul însuşi a consacrat mijlocul. Opera lui Stalin, lipsindu-se de orice baze morale, s-a lipsit şi de orice baze durabile. În aceasta constă enigma personalităţii lui, adevărata măsură a operei lui.

1969

POSTFAŢĂ Întâlnire cu Milovan Djilas

De numele şi personalitatea lui Milovan Djilas mă lega o veche şi vie curiozitate, numai parţial satisfăcută prin lectura unora din lucrările sale publicate în străinătate în anii ’60–70. Numele mi-a ajuns la urechi abia în toamna anului 1957 când, după relativul dezgheţ poststalinistă, s-au iniţiat unele acţiuni de colaborare culturală româno-iugoslavă, în cadrul cărora sosisem la un stagiu de specializare la Universitatea din Belgrad. Majoritatea perioadei de specializare mi-am petrecut-o la Facultatea de filosofie, secţia de limba şi literatura sârbo-croată, al cărei student fusese, cu vreun sfert de veac în urmă, şi Milovan Djilas. Este posibil să fi avut şi unii profesori comuni, însă numele său nu-mi fusese pronunţat în legătură cu această împrejurare, ci într-un context foarte important şi plin de gravitate, iar pentru mine cu atât mai semnificativ.

Militant şi membru al partidului comunist încă din studenţie, perioadă în care se făcuse remarcat şi printr-o susţinută activitate literară — pe care, de altfel, a continuat-o cu remarcabil succes până în prezent — Milovan Djilas fusese, totuşi, predestinat activităţii politice. În 1932 (avea 22 de ani, se născuse în 1911, în Muntenegru) este secretar al organizaţiei de partid din Universitatea belgrădeană, fiind în curând arestat şi torturat de poliţie.

Petrece trei ani în detenţie, iar la scurt timp după ieşirea din închisoare, în 1936, se ocupă, împreună cu Aleksandar Rankovic, de extinderea şi întărirea organizaţiei de partid din Siberia, fiind ales membru în conducerea acesteia. După venirea lui Tito la conducerea Partidului Comunist din Iugoslavia, devine membru al Biroului Politic al Comitetului Central, la vârsta de 26 de ani. Este confirmat în această funcţie la Conferinţa pe ţară a partidului de la Zagreb, din 1940.

După invadarea Iugoslaviei de către trupele fasciste, se ocupă de iniţierea şi organizarea rezistenţei în Muntenegru. În toamna lui 1941, trece în teritoriul eliberat de la Uzice. De-a lungul întregii perioade de război a făcut parte din comandamentul suprem al partizanilor. În anul 1944, înainte de a pleca la Moscova în fruntea unei misiuni militare a fost promovat la gradul de general locotenent, fiind ulterior avansat general colonel (1949). În 1942 a fost redactor al ziarului partidului „Borba", iar în 1943 a participat la pregătirea hotărârilor Vecei antifasciste, prin care s-au pus bazele Iugoslaviei actuale. La război a participat întreaga familie a lui Djilas şi au pierit: tatăl — fost ofiţer de carieră, o soră — Dobrana şi doi fraţi — Aleksa şi Milivoje. În 1945 face o a doua călătorie în Uniunea Sovietică, în calitate de membru al delegaţiei conduse de Tito.

Milovan Djilas a făcut parte din primul guvern iugoslav din 1945. La începutul lui 1953 devine preşedinte al guvernului, iar pe la sfârşitul aceluiaşi an — preşedinte al Skupştinei populare federative.

A desfăşurat o intensă activitate de partid şi de stat la cel mai înalt nivel, în plan intern şi extern din succinta notă biografică publicată la finele versiunii din 1969 a volumului „întâlniri cu Stalin". În anul 1946, Milovan Djilas a participat la conferinţa preliminară de pace de la Paris, călătorind apoi la Varşovia şi Praga, ca membru al delegaţiilor conduse de Tito. Anul următor, participă împreună cu Kardelj la formarea Cominformului. În 1948 se află în fruntea delegaţiei care se deplasează la Moscova cu sarcina de a pune de acord, împreună cu guvernul sovietic, politica Iugoslaviei şi a Uniunii Sovietice şi de a soluţiona probleme privind echiparea armatei iugoslave. În acelaşi an, la cel de-al V-lea congres al Partidului Comunist din Iugoslavia, a fost ales secretar al partidului, alături de Edvard Kardelj şi Aleksandar Racovic, secretar general fiind ales Tito.

în anul 1949, în cadrul conferinţei Organizaţiei Naţiunilor Unite de la New York, a ţinut un discurs împotriva presiunilor sovietice asupra

Iugoslaviei, iar doi ani mai târziu a prezentat, în cadrul sesiunii de la Paris a aceleiaşi organizaţii, poziţia Iugoslaviei faţă de U.R.S.S.

în anul 1951 a vizitat Marea Britanie şi a avut convorbiri cu Churchill, iar în 1953 a condus delegaţia iugoslavă la Conferinţa socialistă de la Rangoon, precum şi în vizitele de bunăvoinţă efectuate în Birmania şi în India.

în 1954 a fost eliberat din funcţiile de partid şi de stat „din cauza articolelor intitulate «Savremene teme» (Teme contemporane), în care interpretarea este făcută de pe poziţii liberaliste (sublinierea noastră), după cum — desigur, eufemistic — se exprimă Lexiconul literar iugoslav (ed. 1984).

Fiind unul dintre ideologii şi teoreticienii partidului comunist iugoslav, Milovan Djilas se bucura de prestigiu în rândurile acestuia. Cel de al Vl-lea congres, ţinut în noiembrie 1952 la Zagreb, a acceptat nu numai propunerea de schimbare a denumirii partidului, prezentată de Djilas, în Uniunea Comuniştilor din Iugoslavia, ci şi o seamă de idei dezvoltate de acesta, mai cu seamă după izbucnirea în 1948 a conflictului dintre Uniunea Sovietică şi Iugoslavia, referitoare la independenţa ţării, democratizarea partidului şi a societăţii iugoslave. Neacceptarea ulterioară a acestora, precum şi rezistenţa la reformele democratice, manifestată îndeosebi după plenara Comitetului Central de la Brioni, au dus, treptat, la disocierea ideologică a lui Milovan Djilas de conducerea partidului.

într-o serie de articole publicate în „Borba” pe la sfârşitul anului 1953, Djilas continuă să. Dezvolte ideile privind democratizarea societăţii iugoslave şi iniţiază critica împotriva birocraţiei de partid.

La cea de a treia plenară a Comitetului Central al Uniunii Comuniştilor din Iugoslavia, care a avut loc în ianuarie 1954 la Belgrad, Djilas a fost acuzat de revizionism şi exclus din Comitetul Central. Două luni mai târziu, el îşi înaintează demisia din calitatea de membru al partidului.

în ianuarie 1955, Djilas este condamnat condiţionat la trei ani închisoare din cauza interviului acordat ziarului „New York Times”, în care a criticat situaţia politică din Iugoslavia şi a subliniat necesitatea unui partid de opoziţie ca factor al democratizării.

în noiembrie 1956 a fost arestat şi condamnat la trei ani închisoare datorită criticilor la adresa poziţiei iugoslave faţă de revoluţia din Ungaria şi intervenţia sovietică.

în octombrie 1957, în timp ce se află în detenţie la Sremska Mitrovica, Djilas a fost condamnat la şapte ani închisoare datorită cărţii „Noua clasă”,

care fusese publicată în Statele Unite ale Americii. Prin sentinţă i-au fost retrase toate distincţiile acordate în timpul războiului şi după aceea, inclusiv ordinul de Erou Naţional.

în ianuarie 1961, Djilas a fost pus în libertate condiţionat, în aprilie 1962, a fost din nou arestat, datorită cărţii „întâlnire cu Stalin „şi condamnat la cinci ani închisoare. Această pedeapsă i-a fost cumulată cu cele anterioare, aşa că sentinţa definitivă era de privare de libertate pe o perioadă de 13 ani.

La 31 decembrie 1966 a fost eliberat fără nicio condiţie, în Iugoslavia postbelică, Djilas a suportat în total nouă ani de detenţie, dintre care doi ani şi jumătate la [celula de] izolare.

Începând din anul 1954, Djilas nu a putut publica în Iugoslavia o lungă perioadă de timp niciun fel de text politic sau literar. Majoritatea operelor sale au fost publicate în străinătate, în limbi de circulaţie universală. Djilas a publicat peste o sută de articole şi a acordat numeroase interviuri mijloacelor de informare în masă occidentale.

I-a fost interzisă posibilitatea de a călători în străinătate prin refuzul de a i se elibera un paşaport.

Milovan Djilas trăieşte la Belgrad şi ocupă o locuinţă din Palmoticeva ulica, situată în plin centru în imediata vecinătate a clădirii Skupştinii iugoslave, pe care — împlinire sau ironie a soartei? — o vede zilnic cu ochii înţeleptului având lunga şi amarnica experienţă a vieţii de gânditor şi eseist democrat, antitotalitar şi anticomunist, sau poate, uneori, cu nostalgia vechiului revoluţionar şi demnitar comunist iugoslav? Căci aici s-au derulat ultimele clipe ale activităţii de conducător în construcţia unei societăţi pe care o considera. Cea mai dreaptă şi inevitabilă, obiectivă, şi tot de aici a început demonstraţia atât de convingător dusă la capăt şi confirmată istoriceşte privind caracterul ideal şi utopic al unei astfel de societăţi.

în prezent, Milovan Djilas duce o viaţă liberă şi foarte activă. Este tot mai productiv şi mai remarcat în plan literar, în vitrinele librăriilor se află, alături de lucrările care l-au consacrat în plan mondial — „Noua clasă” şi „întâlniri cu Stalin” — şi volume de proză de cea mai bună calitate.

Mânat de propria-mi dorinţă de a-l cunoaşte pe scriitorul şi eseistul Djilas, dar cedând şi la rugămintea unui prieten editor român, într-o caniculară după amiază de iunie m-am îndreptat, nu fără o doză de emoţie, spre Palmoticeva ulica. Mergeam agale pentru a mai pierde din avansul de câteva minute pe care îl aveam faţă de ora convenită şi admiram impunătoarea clădire a parlamentului. Deodată m-am trezit în faţa unui

imobil, construit probabil în perioada dintre cele două războaie, cu faţada marcată de patina vremii. Prin uşa întredeschisă se vedea casa scării cu pereţii coşcoviţi pe alocuri. Nu reuşeam să descopăr numărul şi mi-a venit în ajutor o gospodină aflată cu cine ştie ce treabă în stradă, spunându-mi să intru. Am urcat scara şi am sunat scurt. În cadrul uşii a apărut o femeie blondă, trecută puţin de vârsta mijlocie, cu figură blajină şi timbru plăcut: Poftiţi, vă aşteaptă! Am intrat. Încăpere tipică, de cabinet. Bibliotecă mare încărcată cu cărţi, biroul de lucru, scaunul, două fotolii şi o masă scundă. Doamna care mi-a deschis a dispărut, după ce mi-a oferit o cafea, pe o uşă ce ducea spre interior. Aproape simultan s-a ivit, pe aceeaşi uşă, silueta unui bărbat înalt, suplu, cu părul încărunţit şi trăsături regulate, cu ochi albaştri de o limpezime uimitoare. Spatele puţin încovoiat era mai degrabă un atribut al profesiei de cărturar, decât al vârstei. M-a cercetat o clipă şi am făcut la fel. Nu am reuşit să descopăr pe chipul său urme ale unor suferinţe sau deziluzii la care datele biografice l-ar fi îndreptăţit. Ceea ce a ieşit în curând la suprafaţă au fost vioiciunea şi mobilitatea spirituală, în acord cu aspectul fizic, mai puţin obişnuite la un octogenar. A făcut dovada unei remarcabile atenţii distributive şi a dat la iveală un fel de neastâmpăr permanent, de preocupare ca nu cumva, în scurgerea lui inexorabilă, timpul să rămână insuficient folosit. În vreme ce vorbea, se mai ducea la birou să pună la locul ei o însemnare sau să aşeze altfel o carte. În scurte digresii, îmi indica librăriile unde se pot achiziţiona cărţile cu un preţ mai scăzut. Mă sfătuia, totodată, să nu uit de cafea. M-a întrebat dacă m-am ocupat de traduceri şi ce anume am tradus. I-am enumerat o cantitate apreciabilă de scriitori de seamă clasici şi contemporani, sârbi şi croaţi. Foarte vigilent, m-a prins. N-aţi spus, nu aţi tradus nimic din el? Da, era adevărat, nu tradusesem, de altfel această îndeletnicire o abandonasem în favoarea cercetării, cu vreo douăzeci de ani în urmă.

Am trecut apoi la subiectul propriu-zis. Ce anume ar dori să publice editorul român? — „întâlniri cu Stalin” i-am răspuns. — „De ce nu — „Nova klasa”, — mă întreabă? A apărut până acum în patruzeci şi cinci de limbi. Apoi resemnat: De fapt şi maghiarii tot „întâlniri cu Stalin” au preferat. Apoi mi-a mărturisit că devalorizările succesive şi inflaţia îi anulaseră practic drepturile de autor. A rămas să ia legătura direct cu editorul, iar eu am promis să nu mă dau în lături de la transpunerea în română. Ceea ce s-a şi întâmplat.

Prof. Univ. Dr. DORIN GĂMULESCU

[1] Pseudonimul lui Iosip Broz în cadrul Cominternului, menţinut dealtfel pînă la adoptarea pseudonimului Tito.
[2] Tesnacii (tesnii) — erau curentul de stînga din partidul socialist bulgar, din care s-a dezvoltat mai tîrziu Partidul comunist bulgar. Comuniştii au opus rezistentă armată clicii militare a generalului Ţankov, care înfăptuise o lovitură şi îl ucisese în 1923 pe şeful partidului agrarian, Aleksandr Stamboliski.
[3] Karl Marx, Prefaţă la Contribuţii la critica economiei politice, în KMarx şi F. Engels, Opere alese, voi. I, p. 338, Belgrad, 1949.
[4] K. Marx şi F. Engels, Răni radovi, Zagreb, Naprijed, 1967, p. 98.
[5] Citat după Robert Conquest, The Great Terror, New York, MacMillan Co., 1968, p. 81.
[6] K. Marx si F. Engels, Rani ridovi, Zagreb, Naprijed, 1967, p. 339.
[7] Citat dupa Robert Conquest, The Great Terror, p. 71.
[8] Ibidem, p. 71.
[9] V. I. Lenin, SOcinenia, t. 36, p. 544, Moscova, 1967, Gosizdat
[10] Ibidem, p. 545—546.
[11] V. I. Lenin, Socinenia, t. 36, p. 544, Moscova, 1957, Gosizdat.
[12] Ibidem, p. 544.
[13] V. I. Lenin, Izabrana delà, t. II, vol. 2, p. 38, Belgrad, 1950, Kultura.
[14] Ibidem, p. 545.
[15] Ibidem, p. 545.
[16] Vezi I.V. Stalin, Ob opozicii, Moscova, Gosizdat, 1928, p 723.
[17] Ibidem, p. 723
[18] Ibidem, p. 725.
[19] Svetlana Alilueva, Dvadţat pisen k drugu, p. 157, ediţia rusă, Harper Skow, New York, 1967.

Table of Contents

CUVÂNT ÎNAINTE
ENTUZIASME
ÎNDOIELI
DEZILUZII
CONCLUZIE
PERSONALITATEA LUI STALIN
POSTFAȚĂ Întâlnire cu Milovan Djilas
[1]
[2]
[3]
[4]
[5]
[6]
[7]
[8]
[9]
[10]
[11]
[12]
[13]
[14]
[15]
[16]
[17]
[18]
[19]